

9 771302 353507

Tel: +90 (212) 250 50 34 - 235 61 55 Faks: +90 (212) 255 17 73 e-posta: bilgi@ifmc.org.tr

www.ifmc.org

iktisat dergisi

aylık dergi

sayı: 453 3.000.000 TL.

homo economicus

sibel arkonaç - aydın çeçen - duncan foley - cengiz güleç
hakan güneş - enver alper güvel - daniel kahneman
gökhan karabulut - meltem narter - pınar nokay
izzettin önder - metin sarfati - amos tversky

Taç'tan 6 rüya takımı

Yatak odanızda **NBA** heyecanı başlıyor...

Taç, NBA Ligi'nin tüm heyecanını yatak odalarınıza taşıyor. Devler liginin 6 dev takımını yatağınıza seriyor. Maçlar biter, sezon biter ama artık NBA heyecanı asla bitmez!

Tüm seçkin ev tekstili ve Linens mağazalarında.

İçindekiler

editörden 2

53 izzettin önder

iktisat ve psikoloji ilişkisi
üzerine

söyleşi: 3
cengiz güleç

homo economicus, psikiyatri,
iktisat ve ötesi

59 hakan güneş

homo sovieticus versus homo
economicus

a. aydın çeken 11

homo sapiens'den
homo economicus'a:
bilgi, ideoloji ve
rasyonel davranış

64 kavramlar

rasyonel beklentiler teorisi
allais paradoksu

metin sarfati 24

rasyonalite - homo
economicus ve klasikler

65 sibel a. arkonaç

psikolojinin insan tasarrufu:
eski-yeni

enver alper güvel 32

suç ve ceza iktisadı ve
alternatif karar alma süreçleri

71 meltem narter

siyaset içinde insanı anlamak

pınar nokay 39

iktisat psikolojisi ve
2002 nobel iktisat ödülleri

75 duncan k. foley

çeviri: özge izdeç
iktisatta rasyonellik ve ideoloji

daniel kahneman 42
amos tversky

çeviri: sermin sarıca
marangoz

tercihler, değerler ve
düzenlemeler

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları
Cemiyeti'nin hakemli yayın organıdır.*
İktisat Dergisi, aylık olarak yayınlanır.

Kurucuları:

Nihat Batur, Oktay Emed, Reşat Umut

Sahibi:

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları
Cemiyeti adına

Yönetim Kurulu Başkanı:

Vahap Adıyaman

Genel Yayın Yönetmeni:

Serhat Aligil

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:

Hikmet Akçiçek

Yayın Kurulu:

Hikmet Akçiçek, İlker Aktükün, Serhat Aligil,
Fuat Ercan, Gökhan Karabulut, Oğuz Oyan,
Yasemin Öztürk, Metin Sarfati,
Sermin Sarıca Marangoz, Emine Tahsin,
Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Türkay

Editörler Kurulu:

Özlin Akgüç, Erdoğan Alkin, Mehmet Altan,
Kaya Ardiç, Cengiz Arın, Taner Berksoy,
Ercan Eren, Nihat Falay, Tamer İşgüden,
Kuvvet Lordoğlu, Türkel Minibaş,
İzzettin Önder, Murat Özyüksel, Nail Satılğan,
Ümit Şenenses, Gül Günver Turan

Yayın Kurulu Sekreteri:

Hülya Doğan

Kapak Tasarım:

Yorum Ajans

Yönetim Yeri:

Cumhuriyet Cad. Ceylan Apt. No: 27/6
80090 Taksim / İSTANBUL
Tel.: 0.212 250 50 34 - 235 61 55
Fax: 0.212 255 17 73
E-posta: dergi@ifmc.org.tr
bilgi@ifmc.org.tr
Web: www.ifmc.org.tr

Ofset Hazırlık ve Baskı:

Kurtiş Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel.: 0.212 613 68 94 pbx
613 68 95 - 501 51 07 - 501 66 63
Fax: 0.212 613 68 96
E-mail: kurtis@kurtismatbaa.com
Web: www.kurtismatbaa.com

Abone Koşulları:

Yıllık: 30 milyon TL.
Üye, Öğrenci, Arş. Gör. ve Öğretim Üyesi:
(Yıllık) 24 milyon TL.
Yurtdışı: 60\$

Abone Hesap No:

Garanti Bankası Harbiye Şubesi: 6299680
Akbank Taksim Şubesi: 41007
İş Bankası Taksim Şubesi: 709365
Dergide yayınlanan yazılar Cemiyeti bağlamaz,
görüşler yazarlara aittir.
Davet edilmiş olanların dışındaki yazılar
hakem denetiminden geçer.

* Hakemli dergi kuralları 70. sayfadadır.

Son Baskı Tarihi: 23 Kasım 2004

iktisat

dergisi

AYLIK DERGI

Sayı: 453 Eylül 2004

Fiyatı: 3.000.000.-TL.

ISSN 1302 3535

editörden

Adam Smith'ten itibaren, ana akım iktisat okulları, insanın rasyonel bir varlık olduğu ve iktisadi seçimlerini de bu çerçevede yaptığını varsaymışlardır. Dolayısıyla Klasik iktisadın, iktisat bilimine tanıttığı bir tanım olan homo economicus'un bu bilime etkilerinin, günümüze kadar yansıdığı söylenebilir. Kendi iktisadi çıkarını her koşulda maksimize eden bu birey tanımının uzantıları daha sonra Rasyonel Beklentiler Teorisinde rasyonel bir insan tanımına da dönüşmektedir. Gerçekten de insan rasyonel bir varlık mıdır? Eğer değilse, mikro alanda yaptığı irrasyonel tercihlerin makro iktisadi yapıya yansımaları nasıl olmaktadır?

Bir psikolog olan Daniel Kahneman'ın, Amos Tversky ile beraber 1979'da Econometrica'da yayınlanan çalışması insanın iktisadi seçimlerinde rasyonel olmadığını göstermektedir. Bu eserde iktisadi davranış, felsefi veya psikanalitik alanda tartışılmamaktadır. Bunun yerine, deneysel psikolojinin yöntemleri ile, bireylerin iktisadi tercihlerinin rasyonel olmadığı vurgulanmaktadır. Bu çalışmanın ardından Maurice Allais, Von Neumann-Morgenstern 'ın, beklenen fayda kuramını eleştiren bir teori geliştirmiş ve Stokastik geçişlilik ile tercihlerin değişmezliği varsayımını (invariance of preferences) varsayımlarını reddetmiştir. Allais Paradoksu olarak adlandırılan bu teori de deneysel yöntemlerden yararlanılarak ispatlanmıştır.

Bugün **Davranışsal İktisat** olarak adlandırılan yeni bir alanın doğuşuna öncelik eden bu çalışmalar, Ana Akım iktisat okullarının dayandığı Homo Economicus varsayımını reddetmektedir. Bireyler iktisadi çıkarlarını her koşulda maksimize etmekten çok uzaktır. İnsan, özellikle belirsizlik ve risk karşısında, sistematik olarak, rasyonel modelle bağdaşmayan biçimde davranmaktadır. Dergimizin bu sayısında, Homo economicus varsayımının geçerliliği ve bu çerçevede davranışsal iktisattaki gelişmeler ele alınmıştır.

Gökhan Karabulut

homo economicus, psikiyatri, iktisat ve ötesi

Psikiyatr Cengiz Güleç'le yapılan söyleşiyi İktisat Dergisi yayın kurulu üyeleri Gökhan Karabulut ve Metin Sarfati gerçekleştirmiştir.

• **Gökhan Karabulut** - Klasik-Neoklasik iktisadın, iktisat bilimine tanıttığı bir tanım olan homo economicus'un bu bilime etkileri, günümüze kadar yansımaktadır. Homo economicus, kendi iktisadi çıkarını her koşulda maksimize eden bir birey olarak tanımlanabilir. Bu tanımın uzantıları daha sonra Rasyonel Beklentiler Teorisinde, rasyonel bir insan tanımına da dönüşmektedir. Psikiyatride veya psikolojide insan rasyonel bir varlık olarak ele alınabilir mi?

• **Cengiz Güleç** - Şimdi psikiyatride, tabii adı üstünde, yani anormal davranış ya da ruhsal bozukluk bilimi anlamında kullanınca, psikiyatrinin kendine özgü bir insan tanımı olduğunu sanmıyorum. Ama, bir bakıma psikolojiyi doğa bilim ya da fizik bilimler, mühendisliği de onun uygulama alanı gibi düşünürsek, psikiyatridi de belki de psikolojinin uygulama alanı, bir çeşit mühendisliği, ruh mühendisliği gibi de düşünebiliriz.

Dolayısıyla, psikiyatriden çok, psikolojideki veya daha da doğru deyimiyle klinik psikoloji, klinik psikolojide insan davranışlarını doğrudan anlamaya yönelik bir disiplin olarak, orada temel insan kavramı, konsepti nedir diye belki bakılabilir ve biraz daha ayrıntılandırmak gerekiyor. Çünkü genel psikolojinin içinde insan; algılayan, düşünen, duygulanımları olan, birtakım eylemlerde bulunan bir varlık olarak incelenir, ama "içel yaşam" dediğimiz iç dünyası çok fazla ele alınmaz. Psikolojinin ana paradigmaları, çağdaş paradigmaları daha çok davranışçılık olduğu için gözlemlenebilir, tekrar kontrol edilebilir, test edilebilir, inceleme ve araştırmaya elverişli yani, psikolojik yanı ele alındığı için "iç yaşam" dediğimiz içel yaşam çok fazla psikolojinin konusu değil. O nedenle, sanki o eksikliği tamamlamak ister gibi bir psikanaliz, psikanalitik bakış ya da Freud'un kuramına ihtiyaç var burada.

Her ne kadar Freud'un insan kavramı daha çok spekülâtif diye addedilmiştir, yani bilimsellik ne kadar taşır, içerir diye de çok kritik edilmiştir ama, psikanaliz, bütün insan bilimlerini, hiç değilse 20. yüzyılın başından itibaren çok etkilemiştir, çok yönlendirmiştir. Belki tedavi tekniği olarak psikolojideki ağırlığını kaybediyor psikanaliz, ama insan bilimleri ve kültür bilimlerindeki yeri ve önemi de giderek artıyor.

Bana öyle geliyor ki, sizin biraz önceki açıklamalarınızdan, iktisat bilimi veya bir bilimse, onu da tırnak içinde söylüyorum, psikanalizi geç keşfetmiş gibi görünüyor. Yani psikanalizin varsayımlarına ya da temel doğrularına baktığınız zaman, insan denen psikososyal varlık büyük ölçüde irrasyonel bir varlıktır. Bu irrasyonelite nereden gelir? Bu, bilinç dışının varlığıyla ilişkili bir şey. Biz çünkü bilinçle aklı neredeyse özdeş kavramlar gibi kabul ediyoruz. Dolayısıyla, bizim bilinçli ve iradî davranışlarımız da bir akılcılık ve gerçekliğe uygundur, gerçekliği test eden bir yönümüz var. Böyle bir yeti muhakkak ki var insanda. Üstelik, yani bu evrimselleşmiş de bir durum ve akıl, evrimselleşen bir durumu, o da bir tarafa, ama büyük ölçüde insan davranışı ve tutumlarını belirleyen "ana determinant" diyebileceğimiz belirleyici öge, bilinç dışı motifler, yani temel dürtüler, bilinç dışı ihtiyaçlar, hatta bilinç dışına yerleşmiş çatışmalar, komplekslerdir.

Dolayısıyla, rasyonel bilimlerin veya pozitif bilimlerin işin bu yönünü kavraması, insanın bu irrasyonel, bilinç dışı yönünü anlaması, kavraması çok zor ve o anlayışla bakıldığında, sanki insan bütünlüğü anlaşılamıyor gibi görünüyor.

Dolayısıyla, biz ister istemez psikoloji psikiyatride "insan nedir" diye sorulduğunda mutlaka psikanalize müracaat etmek zorundayız. Yani bu kadar yeni bir çığır ve ufuk açan insan bilimlerine bir kuramın, psikanalizin yani, küçümsenmesi ya da önemsenmemesi, bir insan bilimi alanı olarak insanı düşünürsek, bana çok gecikmiş bir keşif gibi geldi bu söyledikleriniz. Yani özellikle, birazdan belki tartışaca-

Cengiz Güleç

Psikanalizin varsayımlarına ya da temel doğrularına baktığınız zaman, insan denen psikososyal varlık büyük ölçüde irrasyonel bir varlıktır

giz, yeni yeni sosyal psikolojinin iktisatta bir ağırlığını hissettirmesi, iktisat kurallarına bir katkıda bulunması, belki de alttan alta bu psikanalizin keşfi gibi görünüyor.

• **Gökhan Karabulut** - Psikoloji açısından rasyoneliteyi nasıl tanımlarız? Rasyoneliteyi veya "nonrasyonel" dediniz, "insan irrasyoneldir" dediniz; onun için bu rasyoneliteyi tanımlayalım. Yani rasyonelite veya nonrasyonelite amacın irrasyonel olması mıdır insan açısından, yoksa amaca giderken seçilen araçların mı irrasyonel olmasıdır?

• **Cengiz Güleç** - O zaman bunu şöyle yapalım: Teorik bir tartışmaya boğulmadan biraz klinik örneklerden hareket edersek, psikanalizin bize öğrettiklerinden yola çıkarsak daha kolay anlaşılır herhalde.

Diyelim ki, bir insanın bir kirlilik veya mikrop kaygısı, endişesiyle ve takıntısıyla, tıbbi değimiyle "Obsession", bunu ele alalım mesela.

Obsesif insan, belki de ortalama insanına göre ya da normal denilen insana göre çok akılcı, rasyonel bir kişilik yapısıdır, kişiliktir. Ama defalarca mikrop, diyelim ki şu masaya elini değdiğinde "buradan mikrop kapmış olmalıyım" takıntısıyla, kuruntusuyla defalarca elini sabunlayışı, deterjanla yıkaması, dışarıdan bakınca çok rasyonel görünmez, değil mi? Yani siz de, normal ortalama bir insan bir veya iki defa elinizi yıkadığınızda, hadi biraz daha titizsiniz diyelim, bir-iki defa yıkadığınızda artık temizlendiğinize kanaat getirirsiniz ve normal yaşamınızı sürdürürsünüz. Ama böyle takıntılı, obsesif bir insan bir, iki, üç, beş hatta bazen, yani bir sabun tükenene kadar ve günün neredeyse büyük bir çoğunluğunu temizlenme ritüelleriyle geçirebilir.

Şimdi, buradan dışarıda bakıldığında bu kişinin davranışlarını çok irrasyonel görüyoruz, değil mi, yani mantıklı açıklamalarla; o da bilir üstelik, bunun anlamsız, saçma olduğunu bildiği halde bir türlü yıkamaktan kendini alıkoymaz. Yıkamaya kendini men ettiği zaman, bunu, iradi olarak kontrol etmeye çalıştığında doğan kaygı ve endişe, sıkıntı o kadar yüksektir ki, bir anlamda ondan kurtulmak için tekrar o günlük hayatını bozan ritüeli ayın gibi tekrar tekrar yapar.

Şimdi şöyle bakabiliriz: Eğer iç sıkıntısı ve tedirginliği azaltıyorsa, yıkama çok rasyonel gibi görünüyor, değil mi, yani anlaşılabilir bir şeydir. Ama öbür taraftan, "bunun gereği yok" diyemediğine göre de burada bir akıl dışı, bi-

zim kolay kolay mantıklı ve gerçekçi düşünceyle kolay bağdaştıramadığımız bir tutum var burada ve kendini neredeyse bazen tahrip edercesine yoğunlaşabilir bu takıntılar; burada da bir akıl dışılık var. Ama bu kişiyi, sadece bu takıntısı semptom düzeyinde değil de kişiliğin bütünlüğüne baktığınız zaman çok akılcı olduğunu görürsünüz, son derece mantıklıdır bütün tutum ve eylemlerinde, tavırlarında son derece mantıklı. Yani o kadar fazla mantıklı ki, neredeyse insanın o duygusal ihtiyaçlarını reddeden, inkâr eden, farkına bile varmadan duygusal yaşamı reddeden ve hayatı neredeyse akli olana dayandıran bir temel yaşam tarzı görürsünüz, bir stil görürsünüz. Yani bir taraftan da bakıldığı zaman son derece rasyonel insanlardır bunlar. Her tür olayın nedenleriyle, açıklamalarıyla, mantık çerçevesi içerisinde anlaşılabilir çözümlemeleriyle son derece mantıklıdır. Ama bir taraftan da böylesine bir tutumu görebilirsiniz.

Bu, tamam, belki patolojik bir örnek diye görebiliriz, hani yoğunluğu, şiddeti belki bunun çok hastalıklı bir boyuttadır ama, bunu daha hafifletirsek normal ortalama insana da bunu yayabiliriz. Yani bu tarz, hemen mantık ve akılla halledilemeyen öylesine çok davranışlarımız vardır ki, hiçbir şekilde bunun böyle akli bir temelin gösteremezsiniz. Bunun gibi sayısız örnekler verebiliriz, yani en tipik olanlarından biri bu. Yani içrel gerilim ve çatışmayı giderme adına kendi çıkarını, kendi menfaatini gözetmeyen veya aleyhine olabilecek birtakım tercihler, eylemler seçebilir bir insan; çoğu defa da insanların yaptığı şey de biraz budur. İçrel dengeyi -biz ona "homeus tasis" diyoruz- iç denge ve iç yaşamsal iç yaşamımızın manevi hayatımızın, ruhsal yaşamımızın denge ve bütünlüğünü korumak bazen o kadar öncelikli olabilir ki, normal hayatın içerisindeki, yani varlığımızı sürdürmeye yarayabilecek mantıklı, gerçekçi, akli görünebilecek tercihleri ikinci plana itebiliriz. Ve o zaman da, bu iç yaşamın renklerine, temel motivasyonlarına bakmıyorsanız o zaman anlamakta çok zorlanırsınız. Nasıl oluyor da, bu kadar zeki, akıllı, mantıklı, kariyer sahibi, iyi eğitilmiş bir adam günlerce, mesela bir gün içerisinde saatlerce böyle bir anlamsız, ritüel diyebileceğimiz bir davranışa mahkûm oluyor? Buyurun, şimdi bunu nasıl açıklayabiliriz?

Tek tek örnekler bizi çok ilgilendirmeyebilir. Çünkü bu azaltılmış numunesi gibi obsesyonları, tüm yaşamımızda görmemiz mümkün bizim. Batıl inançlar kategorisine gi-

Cengiz Güleç

İçrel gerilim ve çatışmayı giderme adına kendi çıkarını, kendi menfaatini gözetmeyen veya aleyhine olabilecek birtakım tercihler, eylemler seçebilir bir insan; çoğu defa da insanların yaptığı şey de biraz budur

ren, ama günlük hayatımızın, hele hele yaşamımızda biraz belirsizlik arttığı zaman kaygı veren bir kestirilemezlik ve bu tarz mantık ve akla uymayan açıklamalara sığınma ihtiyacı artar. Bu da çok insani bir şeydir, çok beşeri bir durumdur ve hiç de kolay kolay akılla da izah edilemez. Bugün ilkel kabilelerin ya da işte birtakım Aborjinlerin ya da böyle çok daha - ne diyelim- pre-model toplumlardaki insan mantalitesine, zihniyetine baktığınız zaman bunu çok kolaylıkla anlayabilirsiniz. Yani, insanın rasyonel bir varlık olduğu inancının ben 19. yüzyıl pozitivist öğretimin bir sonucu olduğu kanaatindeyim, temel bir anlayışı olduğunu düşünüyorum. Yani, rasyonel insan nedir? Akılla ve mantığa uygun davranışlarını yönlendirme ve yapıp ettiklerini açıklamada kullandığı referans sistemidir, mantık ve dış gerçekliği gözeterek. Bu insanın bir yönü, ama cılız bir yönü.

• **Metin Sarfati** - Yani ilk rasyonalistlerden ayrı bir yorum mu getiriyorsunuz, yani Des Cartes'ten, Liebniz'den veya biraz daha önce, Spinoza'dan?..

• **Cengiz Güleç** - O çizginin devamı zaten. Yani rasyonalistler felsefede de aşağı yukarı o grupla çok yakınlar; çünkü akılla biz biliyoruz, yani bilgi nasıl mümkün? Ama bilme, bizim insan eyleminin bir boyutudur, bir yönüdür. Ama biz sadece bilen bir yaratık değiliz, anlayan, kavrayan, ama aynı zamanda da hissedemeyen, değil mi, öyle duygusal ihtiyaçlarını da bazen bizim mantıksal ve gerçekçi algılamamızı çarpıtan, bozan bir yönü olduğunu hesaba katmak gerekiyor; söylemek istediğim o.

Ve, rasyonel insan kavramının ciddi kökten eleştirisini bana sorarsanız Freud yaptı. Freud'un öncüleri var tabii, yani felsefi bir alanda da var da, ama Freud'un üstünlüğü, bütün bu öğretiyi bir bütünlüklü kuram hâline getirebilmesidir. Ve hatta, yani biraz Ortodoks Freud'çu bir bakışla bakarsak, insan eylem ve davranışlarının kabaca yüzde 90-95'inin irrasyonel olduğu veya bilinç dışı olduğu, dolayısıyla da rasyonelitleyle kavranamayacağı, rasyonel plânda kavranamayacağı, ancak bizim farkında olduğumuz, farkındalığımızın içinde yer alan davranışlarımızın tüm genel davranışlarımız içerisinde küçük bir azınlık oluşturduğu söylenir. Yani bu aysberg örneğindeki gibi, yani küçük bir bölümüdür bizim bilinçli ve akla uygun tutum ve davranışlarımız. Bunun altında ise, o buz dağını görünmeyen büyük bir kesimi vardır ki, o bilinç dışıdır işte. Dolayısıyla o bilinç dışının diliyle ve onu anlamaya

dönük bir tutumunuz yoksa insanı bir bütünlük hâlinde kavrayamazsınız; buradaki iddia bu.

• **Gökhan Karabulut** - Şimdi Freud'un özellikle bilinç dışına, yani irrasyoneliteye vurgu yaparak kuramını bunun etrafında oluşturduğunu söylediniz değil mi, yanlış anlamıyordum.

• **Cengiz Güleç** - Yalnız burada şöyle bir saptama yapalım: Bilinç dışı eşittir akıl dışılık değil. Akıl dışı, yani irrasyonel diye bir anti-te, bir gerçeklik söz konusu değil.

• **Metin Sarfati** - Bilinç dışı veya irrasyonel, siz düzeltirsiniz yanlışımı, ama şuraya getirmek istiyorum: O zaman merak ediyorum; klâsiklerde -ben tabii hemen profesyonel olarak iktisada dönerek- klâsiklerde bu rasyonelite kavramı aslında benim görebildiğim kadarıyla biraz şey için kullanılmış, yani, neoklâsiklerde de aynı şey, toplumsal düzenin sağlanması için bir araç. Çünkü, işte Des Cartes'lerden aldığınız zaman birey, aslında biraz belki Freud gibi, güdülerinin peşinde çokça koştuğu için bu klâsikler çok da umutlu değillerdir insandan, tutkularının peşinden sürüklenecikleri için. Galiba Freud'la burada bir örtüşme var.

O zaman, sonuçta demişler; "toplumsal düzen nasıl sağlanacak?" Herkesin birbirinin gırtlığında oluyor olması lazım bu durumda, yani mümkün değil düzeni sağlamak. O zaman düzenin sağlanmasını, işte biraz Tanrısal düzen, önce öyle demişler, tanrısal düzen, tanrı anlamında değil ama, bir doğal, ideal düzen diyelim ve sonuçta işte bu "homo economicus"u, yani çıkarların serbestçe birbirini dengeleyebildiği, dolayısıyla rasyonellik orada devreye giriyor, yani karşı taraf da var. Hani, ben ona bir yumruk atarsam mutlaka oradan da bana bir yumruk gelecek, öyleyse ben ona yumruk değil, yani yumruk atmak istiyorsam bile gülümser gibi yapayım, başka çaresi yok...

• **Cengiz Güleç** - Doğru.

• **Metin Sarfati** - Öyleyse demiş klâsikler ve ilk felsefeciler, bu anlamda onlara dayanaklık yapan ilk felsefecilerin, ilk'ten kastım o, öyleyse toplumsal düzen var oluşunu bu kont-rata, bu sözleşmeye bağlı. Aksi takdirde mümkün değil, toplumsal düzen oluşamaz. Oradan devam etmişler; "Tamam, buldum, toplumsal düzen nasıl oluşmuş buldum. Öyleyse, insandan pek umudumuz olmamasına rağmen, madem bu toplumsal düzen böyle oluşuyor, öyleyse dokunmayın." Dokunmayın'a geleceğim şimdi ne demek. "Bir tek şey

Cengiz Güleç

Bilinç
dışının
diliyle ve
onu
anlamaya
dönük
bir tutumunuz
yoksa
insanı
bir bütünlük
hâlinde
kavraya-
mazsınız;
buradaki
iddia bu

yapın, neyi yapın? Bırakınız, düzen kendiliğinden aksın, sade düzenin taşmamasını önlemeye çalışın."

Öyleyse orada devam etmiş; düzenin sağlanması için bırakınız yapsın, bırakınız istedikleri gibi davransınlar.

• **Gökhan Karabulut** - Ben bir ek yapmak istiyorum; Şimdi belki ilk başlangıçta Adam Smith, ve Adam Smith'in görüşlerini etkileyen, kendisinden önce gelen düşünürler, bu tarz, çıkarların böyle çatıştığı ve o çatışmadan oluşabilecek bir dengeden bahsetmiş olabilirler ama, daha sonra Marksist eleştirinin gelmesinin ardından ortaya neoklasik okul çıkıyor ve iktisadi çıkarları, "kardinal fayda" yaklaşımı gibi teorilerle, kantitatif olarak ele alıyor ve problemi, bir malın 3 birim faydası ve diğer malın 5 birim varsa, mutlaka 5 birim faydası olan tercih edilir şeklinde ele alıyor. İktisadi düşünceye baktığımız zaman, o ilk bahsedilen anlamdaki çıkarların çatışmasından oluşan dengeler çok daha öteye, hatta geleceği bile bir bilgisayardan bile daha iyi hesaplayan rasyonel bir insan tanımı ortaya çıkıyor.

• **Metin Sarfati** - Çok değişik zaten. Klasiklerle neoklasiklerin rasyonel, irrasyonel kavramları ve insanları çok değişik, hiç ilgisi yok; tamamen senin dediğin gibi neoklasiklerin. Yani neoklasiklerde rasyonelite, senin dediğin gibi ölçülebilen, öyleyse sıralanabilen, sıraya girebilen bir niteliğe bürünmüş durumda; öyle bir şey yok.

• **Gökhan Karabulut** - Zaten Davranışsal iktisattaki bu gelişmeler de, temelde onu hedef alıyor, yani insanın böyle bir rasyonelliğinin olmadığını iddia ediyor. Yani burada o zaman sizin yaptığınız tanım, bilinç, rasyonellik olarak tanımlanırsa ve bilinç ve bilinç dışının çatışmasının sonucu, kaos mudur?..

• **Cengiz Güleç** - Hayır. Bilinç dışı hiçbir şekilde kavranamayacak, böyle kaotik, bütün duygusal çatışmaların, işte içgüdüsel dürtülerin, anıların, bilinç altına bastırılmış anıların hercümerç olduğunu, hiçbir biçimde bir düzene veya yapıya sahip olmadığı bir şey değil. Onun da bir dili var, onun da kendine göre bir yapılandırılması söz konusu. Ama, bilinç dışının dilini anlayabilirsek veya bilinç dışına gidecek "kral yolu" dediği Freud'un...

"Kral yolu" diyor, bilinç dışına giden kral yoludur düşler. Düşlerin analiziyle, rüyaların analiziyle zaten o bilinç dışının varlığını kanıtıyor ve oradan hareketle de birtakım sürçmeler,

ler, davranış ve dil sürçmeleri, birtakım sembollerden de hareketle bilinç dışı kanıtlanabilir ve bu bilinç dışı kavranabilir. Dolayısıyla, insanın özgürleşmesi de zaten bilinç dışının farkındalığıyla, buna, "içgörü", "Inside" diyor ve onunla birlikte de aktarılıyor.

Sizin tartışmanızdan da fark ettiğim şu: Tamam, insanın akli bir yönü var, onu inkar etmiyoruz. Hatta tutumsal bir varlık olarak da ve bir konsensüsle, bir kontratla bir düzen sağlanabiliyorsa, bir anlamda burada bir akıl, ister evrensel veya işte aşkın bir akıl diyelim Hegel anlamında, ister insana indirelim, böyle akli bir yapıdan da söz edebiliriz, onu kabul ediyorum, yani öyle hiçbirisi de inkâr etmiyor. Ama, toplumsal düzeni kavramak veya insana, tek tek bir bireye baktığınızda akla aşırı vurgu ve akıldan hareketle insanı anlama, indirgeyici ve biraz eksik bir anlama...

• **Gökhan Karabulut** - Freud'un öyle bir sorunu var mı? Yani toplumsal düzen peki nasıl sağlanır diye?

• **Cengiz Güleç** - Var tabii. Mesela Freud'un öngörüsüne bakılırsa, 30'lu yıllar, tam işte İkinci Dünya Savaşının neredeyse işaretlerinin başladığı dönemlere ve Birinci Dünya Savaşından sonra Freud çok karamsar. Ama insan, akli bir varlıksa eğer, bu kadar tahripkârlık ve saldırganlığı nasıl açıklayabilirsiniz?

O kadar içre bir özelliğimiz ki saldırganlık, "agresyon" dediği kavram, bu denetlenemez, kontrol edilemezse insanlığın sonu da olacak. Ve savaşları da başka türlü açıklamak mümkün değil, sadece ekonomik çıkarla açıklamak eksik bir açıklama.

• **Gökhan Karabulut** - Tamamen katılıyorum.

• **Cengiz Güleç** - Yani Freud'un burada dile getirdiği toplumsal projeler, büyük gruplar arası ilişkiler planında bakıldığı zaman, büyük grupların aralarındaki ilişkiye şöyle bir bakarsanız, orada irrasyonelitenin çok daha ağır bastığını görürsünüz. Yani, mesela diyelim ki komşu iki sosyal grup, mesela Kıbrıs örneğini bile ele alabilirsiniz. Yani yakın komşuluk içerisinde "biz" ve "ötekiler" biçiminde yaşanan toplumsal hayat içerisinde o kadar akıl dışı motifler ön plana gelebilir ki, işte bu çatışmaların, kavgaların, ister etnik kimlik planında olsun, ister daha farklı planlarda olsun her iki grubun varlığını bile söndürebilir.

Şimdi sizin teorinizde bakıldığı zaman, grupların veya toplumsal dayanışma ve bütünlüğün bir rasyonelitesi var, belki kendi için-

Cengiz Güleç

Freud'un
tanımında
özgün
olarak
bilinç dışı
biyolojik
olarak
doğumdan
itibaren
var
olan
bir yapı,
ama
aynı
zamanda
bilinç
dışı
bir nitelik

de, ama gruplar arası ilişkilerde bu rasyonalite her zaman geçerli mi?

İşte oraya baktığınız zaman görüyorsunuz, insanın tek birey olarak da, bir grup içinde davrandığı zaman da tutum ve davranışları sanıldığı kadar da çok bilinçli, iradi ve rasyonel değil. Yani o anlamda söylüyorum. Ve iktisatta da herhalde gruplar söz konusu olduğuna göre, tek tek bireyin davranışı değil, değil mi? O zaman da "büyük grupların dinamiği nedir, büyük gruplar psikolojisi, grup psikolojisi daha doğrusu nedir" dediğinizde, orada rasyonalitenin, rasyonel olanın çok da önemli olmadığını görebilirsiniz. O zaman Freud'un bir anlamda psikanalizi doğrulayan şeylerden biri de bu.

• **Metin Sarfati** - O şeye önce bir açıklama getirelim. Yani, gruplar olunca nasıl hallediyor? "Klasik iktisatçılar" dediniz, o gayet açık; katıldığım anlamında değil, bir tek açıklamak anlamında söylüyorum; klâsik iktisat için gayet basit. Gruplar yoktur, evren büyük bir toplumdur veya evren büyük bir piyasadır. Yani evren büyük bir serbestlik antitesidir. Antite bütündür. Dolayısıyla, gruplar yoktur ve biraz evvel dediğim anlamda sürtüşmeleri, mecburiyetten kaynaklanan bir kontraya dönüştürmek zorunluluğunu, büyük bir antite için sağlamamak gibi bir sorun yoktur. Çünkü ayrılmış gruplar yok klasik iktisatçıda, öyle bir dünya yok, yani kuramlarında yok.

• **Cengiz Güleç** - Anladım ama, çok fiktif bir süre gibi, evren ve toplum onlar için çok fiktif. Ama gerçekliğe baktığımız zaman, bakın mesela; şimdi iktisattan biraz uzaklaşıyoruz ama, politik psikolojiden biraz söz edersek daha da kolay anlayabiliriz.

Politik psikolojinin çağdaş verilerine bakarsanız, meselâ bugün etnisite kavramı, etnik kimlikle ilgili veya alt kimlikler bağlamında bakarsak; dünyada diyelim ki, 70-80 yerde çok ciddi büyük gruplar arasında çatışma ve neredeyse savaşa varan gerilimler yaşanıyor. Bu büyük gruplar arasındaki gerilim ve çatışmaların nedenlerinin, iddiaya göre yüzde 70-80'i psikolojik, yani sadece çatışan grupların sadece toplumsal bütünlüğü ve varlığını ilgilendiren ve bu nedenle de işte çatışma kaçınılmaz değil, çatışmaların sanıldığı gibi iktisadi, yani bir toprak paylaşımı, mülkiyet ya da işte bunları aşan, daha çok sosyal psikolojiyle ancak kavranılabilen o kadar çok problem var ki...

• **Gökhan Karabulut** - "Bunları" derken, neleri aşan, yani psikolojik analizleri mi, iktisadi analizleri mi?

Cengiz Güleç

• **Cengiz Güleç** - İktisadi analizleri ve klâsik, politik bilimler bakışını da zorlayan, yani gruplar arasındaki, büyük gruplar arasındaki çatışmaları bugün mesela tarihçi inceleyebilir. Diyelim ki Türk-Ermeni sorunu, Arap-İsrail problemi ya da Rum-Türk, Kıbrıs'taki yaşanan sorunlar gibi. Yani sınır ortaklığı olan, farklı etnik aidiyetlere, farklı etnik mensubiyetleri olan büyük gruplar arasında yaşanan gerilimlerin büyük bir çoğunluğunun psikolojik olduğu iddia edilir ve bu psikolojik motiflere bakılmadan da, bu büyük gruplar arasındaki çatışmaya ne çözüm getirebilirsiniz, yani bu yönde bir donanımı olmayan politikacıların, diplomatların veya işte önderlerin, öncülerin sorunu aşmaları mümkün değil. Burada işte psikanalitik yönelimli politik psikoloji uzmanları devreye girdiği zaman meselenin bambaşka bir açılımı oluyor. Yani buradan hareketle büyük gruplar arasındaki ilişkilerde, ister uzlaşma-anlaşma diyelim, ister çatışma ve gerilim; her iki türünde de psikolojinin payı çok büyük. Ve buradaki psikolojiden kastedilen de büyük ölçüde bilinç dışı motiflerin varlığı. Yani tek tek bireyin bilinç dışından söz ediyoruz, bir de kolektif bilinç dışı kavramından da söz edebiliriz. Paylaşılmış bir bilinç dışı, ortak bir bilinç dışı gibi bir gruba ve özellikle grup aidiyetleri, grup kimlikleri söz konusu olduğunda böyle bir durum var. Yani kendi grup kimliğine tehdit algıladığı bir durum çok hayali olabilir, gerçeğe uymaya da bilir, ama böyle bir tehdit algısı karşısındaki davranışı, tutumu çok farklı olabiliyor bir grubun. Ve işte bu, anlıyor musun, çatışma ve gerilimin altında büyük ölçüde de bunun yattığını görüyorsunuz.

Cengiz Güleç

"Büyük grupların dinamiği nedir, büyük gruplar psikolojisi, grup psikolojisi daha doğrusu nedir" dediğinizde, orada rasyonalitenin, rasyonel olanın çok da önemli olmadığını görebilirsiniz

• **Gökhan Karabulut** - Tamamen nonekonomist bir açıklama, bir yaklaşım diyebiliriz. Ama bence ihmal edilemeyecek kadar gerçek.

• **Cengiz Güleç** - Ve nitekim, yani burada hemen Profesör Mahmut Volkan'ı da zikrederim, geçenlerde çokta önemli bir ödül aldı ABD'de. Övünmemiz gereken Türk asıllı bir psikanalist ve dünyada politik psikoloji kavramını geliştiren ve uygulamalarıyla da yaşama geçiren bir düşünür, böyle bir önemli bir psikanalist ve onun, yani hemen hemen yaşadığı ABD'de belki, ABD'de malum dünyanın jandarması olarak, hem dünyadaki bir sürü çatışmaların bana sorsanız kaynağı ama, bir taraftan da onları sözüm ona çözmeye kalkan, müdahale eden de bir üst güç, süper güç. Dolayısıyla, bu süper gücün diplomatlarının, bu bölgesel çatışmalar, gruplar arası çatışmalar da müdahil oldukları durumlarda çok defa bu psikolojik grup psikolojisiyle ilgili parametreleri ya da dinamikleri hesaba katmadığı zaman ne kadar başarısız olduklarını göstererek başlıyor Mahmut Volkan bu disiplini kurmaya ve diplomatları, bu politikacıları, işte bu tip sorunlara müdahil olanları, bu anlamda eğitiyor veya doğrudan doğruya psikanalistler ve psikologlar bu görüşmecı ekibi, müzakere eden ekibi içine giriyor.

Yani iktisatta ya da temel iktisat kurallarında, bu benim konum değil ama, sizin açıklamalarınızdan anlıyorum ki, psikoloji ve daha özelde de psikanalizin çok ihmal edildiği ve bunun çok geç fark edildiğine dair, daha ona tam gelemedik ama, işte ben de, ister bireysel tek tek davranışlarında, ister grup davranışlarında işin bu yönünü, ister bireysel bilinç dışı, ister kolektif bilinç dışı hesaba katılmadan ne sorunların anlaşılabilceği, ne sorunların çözümüne akılcı bir takım şeyler sunulacağı kanaatindeyim. Yani aşağı yukarı bize bunu söylüyor. Ama siz bu kuramdan, yani psikanalizin bize anlatmaya çalıştığı insan ve grup içindeki insandan hareketle bu iktisat bilimine ne katar, nasıl bir açılım sağlar; onu tabii ben bilemem. Muhtemelen böyle bir açılımı sağlayan birisi olduğu için geçen yıl bir ödül söz konusu olmuştu, Nobel ödülü değil mi? Belki onu girebiliriz o noktada.

• **Gökhan Karabulut** - Orada da daha çok tercihler üzerinde duruluyor. Bu, sizin bize biraz önce tanımladığınız bilinç ve rasyonelite kavramı, ki iktisadın önemli bir kısmının üzerine kurulu olduğu bu kavramın ne kadar geçerli olduğunu deneysel psikoloji yöntemleriyle

test ediyor. Mesela, sorunun soruluş biçimine göre veya aynı mal bileşimiyle karşılaşıp, farklı sonuçlar üretmesine dayanarak insanların irrasyonel bir varlık olduğunu, dolayısıyla da bunun makro yansımalarının da, bu insan üzerine oturtulmasının daha doğru sonuçlar vereceğini iddia ediyor.

Bizim o "bilinç" dediğimiz veya "rasyonel insan" dediğimiz insan, tercihlerini yaparken, direkt ölçülebilir faydaya göre tercih yapıyor. Ama biz iktisadi tercihlerimizi gerçek hayatta yaparken, diyelim bir araba alırken, ölçülebilir fayda dışında, biraz önce sizin de bahsettiğiniz gibi birçok bilinç dışı faktör devreye giriyor. Yani bunlar dışında, iktisadi tercihlerimizde, ne rol oynayabilir? Mesela psikolojide, davranışçı okul, her şeyi çevremize bakarak öğrendiğimizi, yani bir bakıma çevremizi taklit etmenin insan davranışının önemli bir bölümünü oluşturduğunu söylüyor.

• **Cengiz Güleç** - Doğru, öğrenme maksadına dayanan davranışçılığın kuramsal temeli öğrenme kuramı tabii ve büyük ölçüde insan davranışları öğrenilmiş davranışlar ve değişik türde koşullanmalarla bağlantılı olduğunu iddia eder. Bu da, işte insana bakışta, bence biraz çarpıtan, eksik bir bakış.

Şimdi, tercihlerimizi yaparken neler etkileyebilir?

Üstelik bakın, ben bazen neden bu tercihi yaptığımı çok inandırıcı, böyle bir mantıksal açıklamasını da yapamaya da bilirim ve belki çok daha sonradan kavrayabilirim. Diyelim ki mesela renk seçiminde neden ben daha maviye düşkünüm sözelimi veya niye kırmızıyı her durumda daha fazla tercih ediyorum? Şimdi bunu "renkler tartışılmaz" deyip geçip gidemezsiniz. Ama bir insan, hemen hemen her seçtiği objede aşağı yukarı maviye bir ağırlık veriyorsa bunun bir özel bir anlamı olabilir ve yine bilinç dışı bir takım şeylerle de bağlantısı olabilir. Yani şu çıkabilir: İnsanların büyük bir çoğunluğu beyaz ya da mavi ya da işte bilmem siyaha daha eğilimli, diyelim ki amprik bir çalışmadan bu sonuç çıkıyor; bir araba, otomobil firmasına da diyebilirsiniz ki "ağırlıklı olarak şu renkte otomobil yapın; bu tercihleri de artıracaktır." Bu genel eğilimi, yani çan eğrisi gibi beğeniler, tercihlerin de muhtemelen böyle bir çan eğrisine uyan bir yanı var. Belki bu anlamda doğru olabilir ama, çan eğrisinin, işte aşan, bunun dışına taşan bir grup insan daha var. Peki, onların bu seçimlerini ne tayin ediyor, ne belirliyor? Yani şunu demek istiyorum; bu insan davranışlarında, bu

Cengiz Güleç

**İktisadi
analizleri ve
klâsik,
politik
bilimlerin
bakışını da
zorlayan,
yani
gruplar
arasındaki,
büyük
gruplar
arasındaki
çatışmaları
bugün
mesela
tarihçi
inceleyebilir**

psikolojide de var hakikaten çan eğrisi meselesi, zekânın dağılımı veya işte demin sormuşunuz ya "normalden ne kastediliyor?" Bu istatistiki bir kavram normalite. Yani, aşağı yukarı diyelim ki, insanların tutum ve davranışlarında mantıklı ve gerçekçiliği gözetenek davranan insanlar ortalama tüm toplumunun yüzde 80'ini ve ortada da bir medyan, ortancayı da kabul edersek...

Evet, aşağı yukarı bu bir istatistiki bir kavram. Ama tek tek birey söz konusu olduğunda bu istatistiki kavrayışın hiç anlamı kalmıyor ortada; kestiremezsiniz onu, yani öngöremezsiniz...

• **Gökhan Karabulut** - Toplumsal gereklerde önemli bir değişiklik olmadan bu medyan kaymalara mesela toplumsal projelere yol açılabilir mi?

• **Cengiz Güleç** - Niye olmasın?

Şimdi bakın, kitle psikolojisine yine göz atmadan bunu anlayamazsınız. Yani tutup da, bakın, mesela Nazi Almanya'sında tutup da bu kadar, yani rasyonel düşünceye, disipline, disiplinli çalışmaya çok ağırlık veren, vurgu yapan bir kültürün, bir toplumun neredeyse toplumsal bir cinnet gibi, bir inanç ya da bir ideolojiyle tüm değerlerinin, tüm yaşam tarzının neredeyse değişebildiğini insanoğlu yaşadı, yani bunu insanlık tarihi gördü. Peki, bu nasıl mümkün olabiliyor? Tamamen rasyonel anlamda açıklayabilir misiniz bunu, yani sadece iktisat kuramlarıyla açıklayabilir misiniz?

• **Gökhan Karabulut** - Peki, ben izin verirsiniz tekrar oraya dönmek istiyorum; belki biraz orayı cımbızlarsak tekrar bir şey çıkarabiliriz.

O bilinç dışı dediğiniz unsurlarda, öğelerde, mesela iktisadi öğeler de yok mudur? Yani "bilinç dışı davranır" dediğinizde davranışlarının birçoğunun temelinde bilinç dışı faktörler, öğeler vardır dediğimizde, onların çoğunlukla büyük bir kısmını, yani yanılıyor olabilirim, nihayetinde temel ihtiyaçlarımız üreme ve yemek yemekten ibaret olduğuna göre, yani çok aza indirgersek tabii, bunun yarısı yine iktisadi unsurlar.

• **Cengiz Güleç** - Şimdi o doğru, ama bakın...

• **Metin Sarfati** - Bir de, pardon, toplumun çatışma ortamında temellendirilmesini neyin üstüne yapıyor? Neoklasikler zannediyorum çok ayrı değil burada. Yani birtakım sıralamalarda ayrı şeyler söylüyorlarsa da, yine de toplumun örgütlenmesi piyasanın etrafında ola-

cak, çatışmaları içerebilecek, özümseyecek güç o.

Peki, acaba Freud'u umutsuzluğa düşüren bu mu? Çünkü klâsikler nihayet aşabilmişler neoklasiklerde. Şimdi bu bilinç dışının bu kadar ağır bastığı bir yerde çatışma kaçınılmaz; bu çatışmayı ne özümseyecek?..

• **Cengiz Güleç** - Şimdi bakın, Freud'un uygarlığa bakışında, daha doğrusu şöyle diyelim; Freud insana böyle bir diyalektik bütün gibi bakıyor bir anlamda, yani "eros" diye adlandırdığı erotik veya libidinal bir yönümüz de bu yaşamı olumlayan, sevgi ve aşka dayanan, ama daha çok yapıcı diyebileceğimiz bir dürtüsel, yani daha doğrusu temel varlığımızın bir yönü bu; eros'la bağlantılı, hep sevgi yatırımıyla ilişkilendiriyor. Bir tarafta da "tanatos" dediği, "destrudo" diye adlandırdığı tahripkarlık, yani yapıcılıkla tahripkarlık, yıkıcılık eğilimleri adeta bir çatışkılı, ama bir bütünün iki parçası gibi. Yani "insan sadece yapıcılık yönünde davranır" veya "tamamen tahripkardır"; bu ikisi de doğru değil. Ama zaman zaman tek bireysel hayatımızda da veya toplum yaşamında da tahripkarlığın, yıkıcılığın daha ağır bastığı ve giderek bunun pekiştiği, yaygınlaştığı ve insanlığın ortak bir uygarlık ailesi olarak bu tahripkarlık eğiliminin doğuştan var olduğu, insana ilişkin olduğu iddiasıdır -bu çok önemli- bunun ağır basması ve bunun gelişmesiyle ya da pekişmesiyle insanlığın sonunun felakete doğru gidebileceğini görüyoruz. Yani burada karamsar.

• **Gökhan Karabulut** - Sonra, yani çıkış yolu? Yani klasikler de buraya kadar karamsar. Çıkış yolunu büyük antitede görüyorlar...

• **Cengiz Güleç** - Hayır, onu anladım da, o bir metafizik ve tanrısal bir şey gibi görünüyor; o yüzden konuşamıyorum onunla ilgili.

• **Gökhan Karabulut** - Hayır, ben onu tartışalım istemiyorum, ben sadece şunu öğrenmeye çalışıyorum; burada toplumsal düzen neyin etrafında örgütleniyor o zaman?

• **Cengiz Güleç** - İşte Erosa, yani yaşama olumlayan güdülerin lehine dönüştürülemezse tehlikeye işaret ediyor. Yani uygarlık adı altında bu tahripkarlığı ve tüketim duygusunun...

• **Gökhan Karabulut** - Ama eros, sonunda toplumsal bir düzeni gerektirmez yani.

• **Cengiz Güleç** - Hayır hayır, şimdi diyelim ki; çok daha ilkel düzeyde baktığınız zaman, ilkel topluluklarda, ilkel örgütlenme içindeki toplumsal yapıda da bu tahripkarlıkla, yaşamla olumlayan şeyler var, ama bir dengede

Cengiz Güleç

Öğrenme
kuramı
tabii ve
büyük
ölçüde
insan
davranışları
öğrenilmiş
davranışlar ve
değişik
türde
koşullanmalarla
bağlantılı
olduğunu
iddia
eder

bu. Dolayısıyla o toplumun sonunu getirmiyor, yani doğadaki denge gibi. Yani, bizim şimdi anabolizmayla katabolizma gibi. Biz bedenimiz için gerekli, organizmamız için gerekli besinleri alırken tahrip etmiyor muyuz onları ve kendimize, bünyemize bir bakıma mal ediyoruz onları ve yaşamımızı güvencede tutuyoruz. Bu yapı gibi, yani anabolizma, katabolizma nasıl ki birbirine karşıt iki gücün dengede durduğu zaman yaşam sürüyor. Ama katabolizma, yani vücudun kendini yakması arttığı durumda, bu yani dış koşullara bağlı olarak da olabilir, doğrudan doğruya bir mental bir hastalığın sonucunda da olabilir. Yani yemeyi reddederek, bir tür intihar gibi, yani kendini tahrip eylemi. İntiharı başka nasıl açıklayabilirsiniz? Ve bir intihara ilişkin fotodestruksiyon dediği, yani insanın kendini tahrip eden bir eğilimi içsel olarak, iç güdüsel olarak taşıdığı intibanda.

Bunu niye söylüyorum, bakın; Freud'a eleştiri şuradan geliyor: Saldırganlık, tahripkarlık, yapısal içkin, insana içkin biyolojik bir varlık olarak doğuştan getirdiği bir özellik değil, çevresel ve toplumsal yaşamın içerisinde kısıtlanma, engellenmenin sonucu ortaya çıkan; yani siz engellendiğinizde saldırgan olursunuz, doğal hâlinizde saldırganlık sizin bir özelliğiniz değildir. Bu iyimser bir bakış. Bunun yanlış olduğunu, saldırganlığın ve tahripkârlığın içsel olduğunu, sadece engellenmeyle bağlantılı değil. Çünkü engellenme ve baskı olmadan da tahripkar eğilimlerin başat olabileceği, tek tek bireylerde veya bir toplumun hayatında da söz konusu olabileceği ve bunu da siz rasyonel bir şeyle veya işte pozitif bir bilim anlayışıyla kavrayamazsınız, anlayamazsınız. Söylemek istediği o.

Ve "modern uygarlık" diye söylenen şeyin sebebini iktisadi anlamda analiz edebiliriz, o uygarlık neyin üzerine dayanıyor; o ayrı bir konu. Ama söylediği, bu tahripkar eğilimlerin pekiştiği, güçlendirildiği ve giderek bunun sonucunda da insanlığın topyekün bir mahvına yol açacağına ilişkin bir öngörüsü var ve bu öngörüyü, işte silahlanmadan tutun da bir sürü başka şeylere vardırabilirsiniz ve zamanın da Einstein'la da herhalde anlaştığı en iyi şey

bu, 1930'lu yıllarda yazışarak, "Eyvah, insanlık nereye gidiyor?" Yani bir psikanalistin, bir fizik bilimcinin ortak gördüğü şey aşağı yukarı aynı şey. Ha, bu bir insan metafiziği olabilir, yani insan gerçekten bu şekilde değil de çarpıtılmış bir imgesi var şeyin. Yani kurtuluşu yine bilinç dışının özgürleştirilmesi, keşfedilmesi, fark edilmesi, o toplu iç görünün, yani tek tek mesela, ben bireysel yaşamımda ne kadar bu beni motive eden bilinç dışı dürtüler veya neyse işte, o güçlerden haberdar isem, bu farkındalığımı ne kadar artırırsam bu beni o kadar özgürleştirir. Yani Marx'taki, hani zorunluluğun farkında olmak nasıl bir toplumsal planda söyleniyorsa bireysel planda Freud'un da söylediği şey bu.

• **Gökhan Karabulut** - Bilinç dışı özgürleştikçe rasyonelleşme yolu...

• **Cengiz Güleç** - Özgürleşmiyor, hayır özgürleştiren ego. Yani, Freud'un yapısal, struktürel bir kavramı daha var ruhsal aygıtı tanımlamak için; malûm, işte "ego" "süper ego" dediği, yani toplumsal ahlâk sistemimiz. Bir de "id" adını verdiği, Lâtincedeki "o" adını verdiği ve büyük ölçüde bilinç dışına tekabül eden bir yapımız daha var kişiliğimiz. Bu "id" işte, bilinç dışı nitelik taşıyor. Yani biyolojik olarak bütün dürtülerimizi ve bizim enerjimizi, dinamo gibi düşünün, yani yaşamı sağlayan enerji kaynağı aynı zamanda bu "id". Ama bu "id" büyük ölçüde bilinç dışı nitelikte, yani farkında değiliz bizi neyin güttüğünü, neyin motive ettiğini büyük ölçüde. Ancak biz aklı olan, bilinçli olan motivasyonlarımızın farkındayız. Yani ben bir çağrıya maruz kaldığımda kabul ediyorum ve onun için birtakım bütünlüklü, tutarlı eylemlerle şu anda şu görüşmeyi gerçekleştiriyoruz. Bu bizim, tamam, rasyonel dünyamızda bilinç alanında cereyan eden bir durum. Ama bütün faaliyetlerimiz bu tarz bir bilinçli faaliyetler değil. Büyük ölçüde o bilinç dışı ihtiyaçlarla ve güdüler tarafından da yönlendiriliyor. Ama siz, işte neyin sizin güttüğünü egonuz yoluyla fark edebilirsiniz. Yani "id"i ve dolayısıyla da bilinç dışı farkındalığınızı arttırabilirsiniz. Özgürleştirilmesi bu, yani bilinç dışı değişmiyor. Ama o motivasyonların, güdülemenin altı çiziliyor, yönünü değiştirebilirsiniz.

Cengiz Güleç

Siz
engellendi-
ğinizde
saldırgan
olursunuz,
doğal
hâlinizde
saldırganlık
sizin
bir özelliğiniz
değildir.
Bu
iyimser
bir
bakış

homo sapiens'den homo economicus'a: bilgi, ideoloji ve rasyonel davranış

I. giriş:

Neoklasik iktisat kuramının en önemli temel taşlarından biri "rasyonel davranış" aksiyomları. Faydacılık felsefesinin marjinal analizle birleşmesiyle formal bir yapıya kavuşan bu yaklaşım, denilebilir ki Samuelson'un ortaya koyduğu "Neoklasik Sentez"le birlikte ortadoks iktisatın son elli yıl boyunca "alamet-i farikası" oldu. Rasyonel karar ve bu temelde formüle edilen fayda fonksiyonlarından hareketle yapılan analizlerin birtakim anomalileri içerdiği; elde edilen sonuçların bazı mikro-psikolojik bulgularla çelişki içinde olduğu; söz konusu "aksiyomların" pratikte gözlenen karar verme mekanizmalarını açıklamadığı eleştirileri 70'li yıllardan itibaren giderek neoklasik iktisat literatürüne yansdıysa da – örneğin, H. Simon'ın ortaya attığı "sınırlı rasyonellik" kavramı gibi - *homo economicus* soyutlaması temel mikro model olarak literatürde yerini korudu.

Mikro iktisattaki rasyonellik önkabullerinde izlenen ilk ciddi erozyon belirtileri yaklaşık olarak 90'lı yıllarda başlar. Bir taraftan Stiglitz ve Akerlof gibi araştırmacılarca geliştirilen "bilgi iktisadı" (information economics) piyasa aktörlerinin karar verme mekanizmalarında kullandıkları "bilgi" nin önemini ön plana çıkarırken; öte yandan matematiksel psikoloji çalışmalarında ortaya koydukları paradokslarla neoklasik rasyonellik varsayımını sorgulayan Khaneman ve Tversky'nin başlattığı eleştiriler 2000'lere gelindiğinde mikro iktisattaki revizyonist eğilimlerin en güçlü ilham kaynağı oldu. Oyun teorisindeki gelişmeler ise Walrasgil denge analizlerinin ve Refah teoremlerinin geçerliliğine gölge düşürdü. Son yıllarda "davranışsal iktisat" başlığı altında geçen ve bir anlamda neoklasik rasyonellik önkabullerini aşmayı amaçlayan mikro literatür de yine *homo economicus*'un yerine giderek *homo sapiens*'in geçtiğinin habercisi. Yine aynı bağlamda "endojen tercihler", "psikolojik anomaliler" üzerine yapılan tartışmalar mikro iktisat teorisinin revizyonu yönünde atılan ilk adımlar.

Bilindiği gibi neoklasik iktisatta düşünen insanların karar verme mekanizmalarını belir-

leyen "bilgi" tercih kümelerinin tanımlanmasına indirgenmiştir: bireylerin aldıkları kararlar, dış sınırlar ve bu tercih kümeleri ışığında fayda fonksiyonunun maksimizasyonundan geçer. Piyasa aktörleri piyasa fiyatlarının yansıttığı "bilgi" yi kullanarak optimal kararlara varırlar; çünkü fiyatlar doğru kararlar için gerekli olan tüm "bilgi" yi içerir. Fiyatlar ve piyasal hakkında belirsizlik durumlarında ise "rasyonel beklentiler" Pareto optimal dengeye ulaşmayı sağlar.

Oysa insanların davranışlarını etkileyen düşünce sistemleri sosyoloji, antropoloji ve tarih literatüründe kültür, "mentalité", ideoloji gibi başlıklar altında ele alınır. Bu yazıda "bilgi" daha geniş bağlamda ele alınıp, rasyonel davranış, soyut bilgi ve ideoloji arasındaki bağlar incelenecektir. Yukarıda işaret edilen iktisat teorisindeki yeni yönelimler, şüphe yok ki ancak diğer sosyal bilimlerle diyalog içinde olan bir iktisadi analiz temelinde değerlendirilebilir.

II. bilgi ve sosyal teorisinin atomizasyonu

Antik Yunan ve Roma dönemi bir tarafa bırakılırsa, seçici bir tarihsel perspektiften bakıldığında Avrupa medeniyetlerinde "felsefe" diye adlandırılan alanın "bilimsel" çalışmalarından ayrıştırılması ve "bilgi teorisi" (epistemoloji) nin ortaya çıkışı kabaca 18. yüzyıla tekabül eder. Ortaçağ üniversitelerinde bile felsefenin "doğa felsefesi"- ki bu, matematik ve astronomiyi içerirdi - ve "ahlak felsefesi" olarak iki bölümde sunulduğu bilinen bir konu. Newton'un, doğa felsefesinin bir alt kategorisi olarak "deneysel felsefe" alanını tanımlaması, bir anlamda, bu felsefedeki ayırma (demarcation) sorunsalının tarihi temellerinin çok daha gerilere gittiğini gösterir. Bununla birlikte, Avrupa düşünce tarihinde özellikle Kantçı düşüncenin ve İngiliz ampirizminin giderek metafizik/fizik alanlarının tanımlanmasını ön plana çıkardığını; toplum/birey/tarih kategorilerinin insan bilimlerinin metodolojisine nasıl dahil edileceği sorunsalını da belki ilk kez sistematik biçimde tartışmaya açtığını söylemek pek yanlış olmaz. Böylece, İngiliz pozitivist/ampirist geleneğinin, özellikle David Hume'dan başlayarak, toplum bilimine de dahil edilmesi, Endüstri

A. Aydın
Çeçen*

Mikro
iktisattaki
rasyonellik
önkabullerinde
izlenen
ilk ciddi
erozyon
belirtileri
yaklaşık
olarak
90'lı
yıllarda
başlar

* Prof. Dr.
Direktör, CMU,
Center for
International
Trade and
Economic Research
(citer)

devriminin yoğun sınıf mücadeleleri döneminde büyük ölçüde Klasik Politik Ekonomi ekolünün epistemik sınırlarını belirlemiş ve (Rousseau, Montesquieu, Schmolter, Hegel, Marks, ve Weber'in öncülüğünü yaptığı) anti – pozitivist cepheyle aralarındaki mesafeyi açmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın başlarına dek süren bu doğa/deneyisel bilimlerin araştırma alanlarının toplumsal/insan bilimlerinden kurumsal düzeyde de giderek ayrışmasına rağmen, denebilir ki metodoloji düzeyinde aynı kesin bölünme ortaya çıkmamıştır. Şöyle ki, doğa bilimlerin kullandığı teknik ve araçların (soyut matematik, istatistik ve deney gibi) hatta yaklaşımların ve soyutlamaların toplumların analizinde de kullanılabileceği, ya da kullanılması gerektiği; tek bir "bilimsel" metodolojiden söz etmenin mümkün olup olmadığı; toplum/birey ayrımının fizikteki atom/ madde ayrımı gibi yorumlanabileceği, bu anlamda da toplumlarda da mikro/makro yapılardan söz edilebileceği hakkındaki tartışmalara sosyal bilimlerin her alanında rastlamak mümkündür. Aynı şekilde, normatif önermelerin pozitif önermelerden mantiki olarak çıkarsanamayacağı; bilimsel araştırmaların tahmine (prediction) yönelik değil, "açıklamaya" yönelik olması gerektiği; bilimsel kavramların nihaî olarak gözlemlenebilen nesnelere ya da olgulara indirgenebilir olmaları gerektiği türünden metodoloji tartışmaları insan bilimlerinde bugüne dek sürmüştür. Başka bir ifadeyle, doğa ve toplum bilimlerinin farklı araştırma alanlarına yönelik olduğu hakkında belli bir konsensus oluşmasına karşın¹, metodoloji açısından bu iki alanın birbirinden ne derece farklı olduğu konusunda sosyal bilimciler arasında ortak bir fikir oluşmamıştır.

Kuşkusuz, Comte'un "doğal toplumsal yasalar" temelinde geliştirdiği pozitivist yaklaşım; Durkheim'in ayrıntılı tarihi istatistiki bilgi ve hatta modern istatistiğin korelasyon analizlerini anımsatan indeksler yardımıyla açıklamaya çalıştığı intihar olgusunun (*Suicide*, 1966) bireysel düzeyde değil, ancak toplumsal bir bağlamda anlamlı biçimde incelenebileceği tezindeki güçlü metodolojik bireycilik (methodological individualism) karşıtı analiz yöntemi tartışmaları yukarıda değinilen metodoloji seçimi sorunsalının yansımalarıdır. Aynı şekilde, Marks'ın klasik politik ekonomi ve Hegel'ci diyalektik temellerinde sentezlediği tarihi materyalist bütüncü (holistic) yöntem; özellikle Wallras ve Pareto'nun geliştirdiği kavramlar temelinde olgunlaşan neoklasik iktisadın özünde

psikolojik/öznelci ama metodolojik olarak pozitivist/bireyci/faydacı temelleri de bu bağlamda ortaya çıkmıştır.

Kabaca, tarih, sosyoloji, siyasi bilimler, etnoloji, antropoji, psikoloji/psikanaliz, iktisat (ya da politik ekonomi) adları altında kurumsallaşan bu disiplinler, hem toplumsal gelişmeler karşısında aldıkları politik tavırlar düzeyinde, hem de metodolojik planda yeni alt-gruplar oluşturarak 1900'lerin başlarına dek gelmişlerdir. Başka bir deyişle, sosyal teorinin bu atomizasyonu son yüz yıllık süre zarfında giderek derinleşmiştir.

III. toplum ve iktisat

Sosyal bilimler tarihinin en ilginç olaylarından biri yalnız ampirisizmin değil Klasik Politik Ekonomi ekolünün de beşiği olan İngiltere'de kayıtlara geçti. Hikâye kısaca şöyle: 1876 yılında bir grup saygın doğa bilimci İstatistik ve İktisat sekişyonlarının (F Seksiyonu) meşhur "Britanya Birliği" (British Association)'nden çıkarılmasını ve lağvını önerdiler. 1878'de Sosyal Bilimleri Geliştirme Milli Birliği (National Association for the Promotion of Social Science)'nin F Seksiyonu başkanı J. K. Ingram "Günümüzde politik ekonomi derin bir kriz geçiriyor" dedikten sonra: "Kolera ya da sarı humma bir ülkeye yayıldığında, doktorların yardım ve tavsiyelerine acilen ihtiyaç duyulur... (Halbuki) sınıfların mücadelesinde politik ekonomi etrafta görünmüyor... birbiriyle uyuşmayan fikirler, teori ve karşı-teoriler, jargonlarla dolu anlaşılamayan bir dil..., ulvî çıkarsamalar, bunların tümü günlük hayatla ilgili meseleler hakkında sarfediliyor..." (Abrams, 1968, s. 76). Bu durum karşısında Ingram F Seksiyonu'nun sosyoloji sekişyonuna dönüştürülmesini önerdi ve böylelikle sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacıların soyut teoriler yerine sosyal nedensellik konusuna yöneleceğini savundu.

Böylesine radikal bir hesaplaşmanın Almanya ya da Fransa gibi sosyal analizde tarihçi (historicist) yaklaşımın popüler olduğu bir ülkede değil de, Jevons, Edgeworth ve daha sonraları Marshall gibi neoklasik iktisat teorisinin öncülüğünü yapan sosyal bilimcilerin ülkesi İngiltere'de ortaya çıkmış olması başlı başına bir ironi. Ama böyle bir önerinin birtakım doğa bilim insanları tarafından da desteklenmesi, kuşkusuz olaya bir başka boyut kazandırıyor; iktisadi jargonun ve teorilerin muğlaklığı ve sosyo politik gerçeklikten kopukluğu,

Doğa ve toplum bilimlerinin farklı araştırma alanlarına yönelik olduğu hakkında belli bir konsensus

günlük işlerinde soyut teorilerle haşır neşir olan bu bilim adamlarının da tepkisini çekiyor!

Söz konusu çatışmanın arka planı, bilindiği gibi, Güstav Schmoller'in kurduğu *Verein für Sozialpolitik* temelinde oluşan Alman tarihçi ekolünün başlattığı, sosyal bilimlerin yöntemleri hakkındaki tartışmalardır. Schmoller'in liderliğini yaptığı Genç Tarihçi Ekol'ün teorik öncülleri, toplumların doğa bilimleri yöntemleri kullanılarak incelenmesinin hiçbir yarar sağlamayacağı görüşüne dayanıyordu. Bu araştırmacılar Comte'cu pozitivistizmin aslında doğa bilimlerinden sun'î biçimde kopyalanmış bir metodoloji olduğunu ve Comte'cu "tarih yasalarının" "bir düzmece"den öteye gitmediğini öne sürüyorlardı. Bunun karşısında savundukları görüş sosyal bilimlerde teorik analizin tarihten ve tarihi olaylardan çıkan genellemelere dayanması gerektiği idi. Yine 1883'de Carl Menger'le Schmoller arasında patlak veren meşhur "Yöntemler Savaşı" (*Methodenstreit*) sosyal bilimlerin metodolojisi üzerine geniş bir literatürün doğmasına yol açtı. Soyut teorisinin sosyal analiz metodolojisindeki yerinin ne olması gerektiği, tarihî bilgi ile soyut teorisinin birlikte kullanılmasının mümkün olup olmadığı 1900'lerin başına dek tartışıldı.

Bu dönemin düşünce tarihini ayrıntılarıyla, örneğin, Schumpeter'in *İktisadi Analizin Tarihi* (1986, s. 800- 824)'nde ya da Manicas (1988)'da bulmak mümkün. Bizim açımızdan önemli olan nokta ise kısaca şu: bu metodoloji tartışmaları giderek sosyal teorisinin parçalanmasını başlattığı gibi aksiyomatik bilgi/soyut matematiksel yöntemlerin sosyal analizdeki meşruiyetini de sağladı. Marshall'ın, Walras/Pareto/Menger'in geliştirdiği öneriler temelinde- Walras'cı Genel Denge ve Marshall'cı Kısmî Denge arasındaki uyumsuzluğa rağmen- sentezlediği "Neoklasik iktisat" öğretisi yirminci yüzyılın başlarında iktisadın "bağımsız" bir disiplin olarak doğmasına yol açtı. Nitekim, sosyal teorideki bu parçalanma sürecine ne Weber'in ne de Durkheim'in güçlü biçimde karşı koyabildikleri iddia edilebilir. Tersine, en azından 1900'lerin başlarına gelindiğinde, bu iki toplum bilimcisinin ürettiği yapıtlar daha sonra "modern sosyoloji" diye adlandırılacak disiplini doğurmuş ve kabaca toplumlar- da üretim, değişim ve bölüşüm ilişkilerini inceleyen iktisadi analiz dışında bağımsız yeni bir disiplin kimliği yaratmıştır. Öte yandan, ileriki yıllarda giderek ekonomik antropoloji, iktisat tarihi, politik ekonomi (Klasik politik ekonomi anlamında değil), sosyal psikoloji gibi alt disiplinlerin oluşması bir anlamda bu atomizasyonu pekiştirmiştir.

linlerin oluşması bir anlamda bu atomizasyonu pekiştirmiştir.

Zaman içinde aksiyomatik teori/bilgi ve matematiğin doğa bilimlerine kazandırdığı prestij, pozitivist/ampirisist ve bir dereceye kadar araççı (instrumentalist) metodolojinin "hegemonik" gücünü oluşturdu. Popper'in "sosyal bilimlerin kraliçesi" olarak nitelediği iktisat kuramı da bu aksiyomatik/matematiksel yaklaşımın sosyal bilimlere girmesine öncülük yaptı.

Tabii ki matematik, fizik, biyoloji ya da kimya gibi bir "bilim" değil.² Mantık gibi evrensel içerik taşıyan "nötr" bir yaklaşım/yöntem olduğu da tartışılabilir. Hatta aşağıda kısaca değineceğimiz gibi matematiksel bilginin alanını tanımlamak bile oldukça güç. Buna rağmen doğa bilimleriyle birlikte matematiksel yaklaşımın sosyal bilimler - hatta sanat ve edebiyat - üzerindeki etkilerinin endüstrileşme ve teknolojik gelişmeyle birlikte giderek arttığını görmemizden gelmek olanaksızdır.³ Tarihçi gelenekten gelen, ama 1904'de Schmoller'le normatif /varlıkbilimsel (existential) önerilerin mantıkî temelleri hakkındaki tartışmada (*Werturteilstreit*) pozitivist bir tavır alan Weber; toplumların analizinde bireyci/araççı/faydacı metodolojiyi reddeden Durkheim'in, diğer yandan çoğu kez istatistiki/kantitatif yöntemler ve bilgiye baş vurma; Levi- Strauss'ın yapısal-cılığindeki Boolean cebirsel kavramlarının bıraktığı izler bu bağlamda değerlendirilmelidir.⁴ Şüphesiz formel matematik kullanımıyla pozitivist metodolojiyi özdeşleştirmemek gerekir. Özellikle uygulamalı çalışmalarda kullanılan matematiksel/istatistiki yöntemlerle, global aksiyomatik teorik yaklaşımların aynı şeyler olmadıkları savunulabilir.

IV. matematik ve aksiyomatik bilgi

Platoncu düşünceye göre evrensel bilgi olarak tanımlanan matematik, *Cumhuriyet*'in savunucularının temel eğitimini oluşturan *quadrivium* öğretim sisteminin bir parçasıydı. Bu sistem aritmetik, geometri, astronomi ve müzik dallarında öğretimi gerektiriyordu ve evrenin genel yasalarını kavramaya yönelikti. Matematik (ve geometri) bilgisinin gerçek evrensel bilgi olduğu görüşü, daha sonraları Kantçı felsefenin "transandantal bilgi" kategorisi ile desteklenmeye çalışıldı. Kant (1970) matematiksel ve fiziksel "nesnelerin" (objelerin) *a priori* olarak tanımlandığını, bu nedenle de Öklidçi geometrinin aksiyomlarını kanıtlamaya çalışmanın ne mümkün ne de gerekli olduğu-

Matematik,
fizik,
biyoloji
ya da
kimya
gibi bir
"bilim"
değil.
Mantık
gibi
evrensel
içerik
taşıyan
"nötr"
bir
yaklaşım/
yöntem
olduğu da
tartışılabilir

nu söylüyordu. Öklid'çi geometrinin aksiyomları *a priori* sentetik nitelikteydi ve bu aksiyomları başka aksiyom ya da postulalardan çıkarmak ya da bu aksiyomları ispatlamak mümkün değildi.⁵ Örneğin Paralel Doğrular postulasının matematiksel ispatı olamazdı.⁶ Öte yandan Öklid'çi aksiyomlar üstüne kurulan geometri dışında başka bir geometri sistemi tahayyül etmek ve kurmak da mümkün değildi. Bu görüşe göre, Öklid'çi geometri insan aklının ortaya koyduğu tek evrensel bilgi sistemiydi.

1830'ların başlarında Rus matematikçi N. I. Lobachevsky'nin yayınladığı çalışmalar Öklid'çi geometrinin alternatifsizlik savlarına son verdi. Böylece Öklid'in paralel doğrular aksiyomunu terk edip, diğer dört aksiyomla paralel doğruların kesiştiği bir geometrik sistem kurmanın mümkün olduğunu kanıtlamış oldu.⁷

Matematik alanındaki bu doğrusal olmayan gelişim trendleri ve değişik ekoller arasındaki çatışmalar matematik tarihçileri tarafından ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Frege, Russell, Whitehead gibi araştırmacıların oluşturduğu "mantıkçı" ekolün temel amacı, tüm matematiğin mantığa indirgenebileceğini kanıtlamaktır. Ne var ki "mantık aksiyomlarının" özünde klasik mantık olmadığını savunan Konvansiyonalistlerin eleştirilerine doyurucu yanıtlar veremediler. Matematiksel önermelerin (statement) dil kuralları nedeniyle, ya da konvansiyonlar gereği doğru (true) olduğunu, bu nedenle dışsal bir delile (evidence) gerek olmadığını söyleyen Wittgenstein'ci görüş, çıkarsamaya (inference) baş vurmada genel önermelerden özgül (specific) önermelere varmanın mümkün olmadığı anlaşıldığında büyük ölçüde etkinliğini yitirdi. Hilbert'in küme teorisi temelinde tüm matematiği kurma çabaları, daha sonra Gödel'in (incompleteness) teoremine ve Zorn lemmasına takıldı.

Russell ve Whitehead (1910) meşhur *Principia Mathematica*'yı yayınladıklarında matematiğin tümüyle (ya da en azından matematiğin bir alanının tümünden) mantığa indirgenebileceği görüşündeydiler. Kuşkusuz, "kısmi" indirgeme (yani matematikteki bazı önermelerin mantıksal önermelere indirgenmesinin mümkün olduğu) Antik çağlardan beri kabul gören bir öneriydi. Oysa Russell-Whitehead'in amacı bundan çok daha radikal ve bir bakıma Frege'nin 1879'da başlattığı tüm matematiği mantıksal aksiyomlar düzeyinde birleştirmek çabasının bir uzantısıydı.

Kısaca, aksiyomatik bir sistem, tüm sistemin (ya da teorisinin) önermelerinin bazı "ilk" (primitive) önermelerden - ki bunlar sistemin temel postula ya da aksiyomlarını oluşturur - mantıksal/dedüktif yollar kullanılarak çıkartılmasına dayanır. Aksiyomların kendi aralarında çelişki taşımamaları ve birbirlerinden bağımsız olmaları gerekir. Öte yandan aksiyomlar "şeffaf" ve tercihen az sayıda olmalıdır. Teorisinin teoremleri bu aksiyomlardan mantıksal olarak çıkarılmalıdır. İktisat alanında bu tip aksiyomatik sistem yaratma çabaları ilk kez 1926'da R. Frisch ve 1944'de von Neumann/Morgenstern tarafından denenmiştir.

Aksiyomatik sistemlerdeki bu "ilk" önermelerin ya da "temel" aksiyomların nasıl seçileceği sorusu, 1900'lerin başlarında meşhur Poincaré -Russell tartışmalarının temelini oluşturur. Aksiyomların başka önermeler aracılığıyla "tanımlanamaz" olduğunu; bu anlamda da bunların ancak sezgisel düzeyde algılanabileceğini - yani insan aklının doğuştan bu önermelere "aşına" (acquainted) olduğunu- savunan Russell, daha sonraları bu yanıtını revize etmesine karşın, Poincaré'nin başını çektiği Konvansiyonalist /Konstrüktivist ekolün eleştirileri karşısında gerilemiştir. Öte yandan, tüm matematiğin mantık temelinde yeniden inşası sürecinde bazı temel matematiksel önermelere varmak için, klasik mantığın kullandığı aksiyomların ötesinde bazı ek aksiyomlara - seçim ve sonsuzluk aksiyomları gibi - gerek duyulduğu farkedilmiştir. Son yirmi yılda Postmodernist folklorun popülerize ettiği meşhur Gödel teoremleri de mantıkçı ekolün önündeki en büyük engeli oluşturmuştur.

Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, matematiksel araştırma alanının az çok nihai sınırlarına varıldığı, bir anlamda "matematiksel tarihin sonu"na gelindiği fikri asrın birçok büyük matematikçisi tarafından dile getirilmiştir. En önemli temel teoremlerin ispatlandığı, en kapsamlı sistemlerin kurulup bitirildiği, gelecek kuşaklara sadece birtakım ikincil teoremleri ispatlamak kaldığı düşüncesi, bir bakıma matematiğin mahdut bir bilgi alanı olduğunun ifadesiydi. Ne var ki Gauss, Legendre, Cauchy, Riemann, Poincaré, Hilbert gibi matematikçilerin sonraki katkıları matematik tarihinin devam ettiği ve yeni matematiksel "bulgu"ların mümkün olduğu yönündeydi. Gerçekten de özellikle 1980'lerin başında yaygınlaşan Kaos teorisi topolojiden genetik biyolojiye; tıptan kimyaya dek birçok disiplinde yepyeni araştırma alanları açmış; klasik fizikteki stokastik/determi-

Onsekizinci
yüzyılın
sonlarına
doğru,
matematiksel
araştırma
alanının
az çok
nihai
sınırlarına
varıldığı,
bir anlamda
"matematiksel
tarihin
sonu"na.
gelindiği
fikri
asrın
birçok
büyük
matematikçisi
tarafından
dile
getirilmiştir

nist sistem ayrımının, çoğu kez, yanıltıcı ve anlamsız olduğunu ortaya koymuştur.

Matematiğin sınırlı mı yoksa sonsuz bir araştırma alanını mı içerdiği; mutlak mı yoksa yanılabilir bir bilgi sistemi mi olduğu üstüne tartışmalar değişik biçimlerde tüm matematik tarihi boyunca süregelmiştir ve bir dereceye kadar felsefedeki rölativizm/ realizm/ rasyonalizm/temelcilik (foundationalism) tartışmalarıyla örtüşür. Realist bir açıdan bakıldığında, H. Putnam (1980)'in işaret ettiği gibi matematiksel önermelerin nesnel olarak doğru ya da yanlış olduğu savunulabilir. Bunun nedeni matematiksel "nesnelerin" dolaylı olsa da maddi nesnelerle belli bir ilişki içinde bulunmalarında yatar. Bu bağlamda matematiğin, salt dedüktif yaklaşıma bağlı kalmadan, yarı- ampirik yöntemler aracılığıyla da yeni bulgulara yöneldiği söylenebilir; yani yarı-ampirik doğrulama (verification) yöntemleri teoremlerin kanıtlanmasında da kullanılır ve bu anlamda fiziksel bilimlerin yöntemlerini anımsatır. Şu halde bazı matematiksel önermelerinin "yanlış"lığından söz etmek mümkündür. Bu yanlışlık teoremlerin ispatlarının hatalı olmasından değil; seçilen aksiyomların yanlış seçilmesinden, ya da substantif teorilerde bu aksiyomların ampirik gerçeklerle "uyuşmamasından" (irrelevant) kaynaklanır.

Temelde saf ampirik bilimlerle matematik arasındaki fark şudur: ampirik bilimlerde genelleme, gözlemlere dayanan endüktif önermelerin genelleştirilmesinden geçer. Oysa ki, matematikte bu genellemeler dedüktif ispata ve hesaplama (calculation) dayanır. Bu anlamda yarı-ampirik doğrulama (verification) mutlak olarak doğru olmadığı için, önceden doğrulanmış olan matematiksel önermeler, daha sonra doğrulanmayabilir, yani "yanlış" olabilir. Bu nedenle matematik ya da aksiyomatik bir teori, aksiyomların "yanlış"olmasından, bu nedenle de "aşikâ" (self-evident) olmamasından kaynaklanır.

Formalist ve Platonist yaklaşım karşısında matematiğin yarı-ampirik araştırma yöntemleri yardımıyla geliştiğini savunan Lakatos (1977) da aksiyomatik sistemlerin doğru veya yanlış olabileceğini söyler. Şu halde, matematik Platoncu mutlak doğruyu tekelinde tutan bir alan değildir. Genelde bir teorinin ya da sistemin yarı-ampirik olma özelliği Formel/ampirik sınıflamasına tekabül etmez: formel teoriler de, ampirik olan teoriler de yarı- ampirik olabilirler. Soyut matematik de (uygulamalı matematik dışında) formel bir sistem içerir ama gelişme di-

namikleri açısından yarı-ampirik özelliklere sahiptir. Bu anlamda Lakatos matematiğin gelişme tarihini anlayabilmek için doğrusal bir mantık içeren "yukarıdaki aksiyomlardan aşağıya doğru yayılan bir gerçeklik sistemine" dayanan Öklidç'i düşüncüyü reddetmek gerektiğini; matematiksel "doğru'nun aslında aşağıdan yukarıya doğru geliştiğini vurgular. Nitekim, Carnap, Quine, Gödel, von Neumann gibi ünlü matematikçiler de, bir noktada, matematiğin aslında *a priori* bir bilgi sistemi olduğu inancından vazgeçip, yarı-ampirik sistemlere daha yakın olduğu görüşünü benimsemişlerdir.

V. İktisat, matematik ve aksiyomatik yaklaşım

Özellikle ilk kez Ricardo'dan başlayıp, ağırlıklı olarak Edgeworth, Walras, Cournot, Jevons gibi neoklasik ekolün öncü teorisyenlerinde izlenen formel/matematiksel yaklaşımın tarihi kökenlerini aslında Physiocrate'lara dek götürmek mümkündür.⁸ Burada matematiksel yaklaşımdan kasıt sadece kantitatif bilginin tasnifinde kullanılan sayısal metodlar ve tablolar değil, daha çok formel olarak ifade edilebilecek soyut bir yapının matematiksel araçlarla – fonksiyonel analiz, statik ve dinamik maksimizasyon teknikleri, küme teorisi, oyun teorisi vs.,- incelenmesi. Hatta daha ileri ki aşamalarda, matematiğe öykünerek teorileri tümünden aksiyomatize etmeye çalışma eğilimi. Yine belirtmek gerekir ki, matematiksel/soyut yaklaşımı salt formel /sembolik üslupla ifade edilen yaklaşımla da özdeşleştirmek gerekir. Örneğin, von Thünen formel matematiği pek az kullanmasına rağmen temelde soyut matematiksel bir iktisat teorisi oluşturmaya çalışmıştır. Yine Marshall, Keynes ve hatta Hicks, bilindiği gibi, matematik eğitimi görmüş olmalarına karşın, temel araştırmalarında matematiksel dili, büyük ölçüde geri planda tutmaya özen göstermişlerdir. Yani matematiksel analiz, sembollere baş vurmada da, belli ölçüde düz yazı diliyle ifade edilebilir.

Öte yandan, epistemoloji düzeyinde *apriorist* yaklaşım, kendiliğinden matematiksel aksiyomatik yaklaşımla kesişmez. Bu farklılığın en çarpıcı örneğini von Mises'in yapıtlarında görmek mümkündür (von Mises, 1981). İnsan eyleminin ancak *a priori* temeller üzerinde incelenip, anlaşılabilceğini savunan von Mises, iktisadi analizde hem pozitivist, hem de ampirizme karşı çıkmıştır.

Matematiksel yaklaşımın iktisat yazınına girmesi, Dupuit, Edgeworth, Jevons ve Mars-

Matematiksel
analiz,
sembollere
baş
vurmadan da,
belli
ölçüde
düz
yazı
diliyle
ifa
edilebilir

hall'in katkılarının ötesinde, özellikle Cournot, Walras ve Pareto gibi formel matematik eğitilmiş araştırmacıların öncü yapıtlarında ortaya konan soyut analizler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Nitekim Walras'ın çok denklemlili doğrusal bir sistem temelinde Genel Denge kavramını ortaya koyması, Pareto'nun, klasik iktisattaki değişim/ kullanım değeri kavramının yerine Benthamci faydacılık temelinde marjinal fayda kavramını kullanması, matematiksel dilin iktisadi analize doğrudan ve yoğun biçimde girdiğine işaret eder.⁹

Denilebilir ki, bireyci metodoloji bağlamında tüketici karar verme sorununun marjinal fayda teorisi temelinde ifade edilmesi, neoklasik teoriyi doğrudan cebirsel dile yöneltmiştir. Pareto, fayda teorisindeki ordinalite/ kardinalite sorununu aşmaya çalışırken, tüketici karar mekanizmasını bir **maksimizasyon** problemi olarak görmek gerektiğini; bu nedenle de "faydanın" ölçülebilir olması gerektiğini savundu. Daha sonraları hem statik, hem de dinamik (doğrusal/doğrusal-olmayan) optimizasyon yöntemleriyle ele alınan bu maksimizasyon yaklaşımının, neredeyse kendiliğinden tüm diferansiyel/entegral cebir analizini iktisat literatürüne dahil ettiği bilinen bir noktadır. Öte yandan, Pareto'nun tüketici tercihlerinin/ zevklerinin (tastes) iktisatın açıklaması gereken bir konu olmadığını vurgulaması, aksiyomatik yaklaşımın neoklasik iktisada girişini hızlandırmıştır. 10 Debreu (1984)'nin ve Morgens-tern (1972)'in iktisat teorisini baştan aşağı aksiyomatize etme çağrılarını da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Özetle, genelde faydacılık felsefesinin marjinal analizle birleştirilmesi, aslında optimizasyon ve maksimizasyona geçiş konusunda köprü işlevi gördü. Diferansiyel cebir böylece analiz yöntemleri arasında yerini aldı. Bu nedenle, bir anlamda *homo economicus*'un keşfiyle birlikte cebirsel yaklaşım neoklasik teoriye dahil edildi. Ama bu Morgenstern (1972)'in vurguladığı gibi, bireylerin çevreleriyle ve diğer bireylerle girdikleri karşılıklı stratejik ilişkiler göz ardı edilerek; yani bireyler sanki dışsal (egzojen) ve kontrol edilebilen bazı değişkenler ve sınırlamalar karşısında klasik bir optimizasyon problemini çözmüş gibi yapıldı. Oyun teorisindeki 1950'lerden sonraki gelişmeler bu yaklaşımın yetersizliğini ortaya koydu.

VI. toplum ve *homo economicus*

Yukarıda değinildiği gibi, sosyal bilimlerdeki metodoloji tartışmalarının temel eksenini

büyük ölçüde bireyci/bütüncü metodolojiler arasındaki çatışma oluşturdu. İnsan bilimlerinde temel analiz biriminin toplum mu yoksa birey mi olması gerektiği sorunu, her ne kadar sosyal bilimlerin birbirlerinden giderek koptuğu ondokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarına ait olsa da, çağdaş literatürde de bu konuda oluşmuş bir konsensusden söz edilemez. Nitekim 1970'lerin başlarında "kültürün öldüğünü" ilan eden antropolog Murdock (1972); sosyal organizma, kolektif bilinç, *mentalité* gibi Durkheimci-Weberci kavramların yanıltıcı soyutlamalar olduğunu savunuyordu. Murdock'a göre, aslında, doğal çevreleriyle ve birbirleriyle ilişkiye geçen gerçek bireylerden başka birşey yoktu sosyal bilimcilerin araştırması gereken.

Toplumsal kategorilerin belirleyiciliğini vurgulayan bütüncü (holistic) metodolojide bütünleştirme (aggregation) sorun yaratmaz. Çünkü "toplum" ya da diğer kolektif yapılar temel analiz birimi olarak alındığı için, bireylerden toplumlara geçme diye bir metodolojik sorun yoktur. Bireyler ancak bu toplumsal kategoriler temelinde tanımlanabilir. Bu anlamda bütünleştirme sorunu bireyci metodolojinin sorunudur. Standart iktisat teorisindeki mikro/makro ayrımı da bu metodolojik temele dayanır.

İlk bakışta, tüm bireylerin ortak ya da homojen "özellikler" taşıdığı varsayılan bir tasarımda, bütünleştirme sorunu basit bir "toplama" işlemine indirgenebilir gibi görünebilir. Bilindiği gibi, neoklasik iktisattaki Refah (toplam fayda) ve Toplam Üretim fonksiyonlarının tanımlarındaki varsayımlar, sosyal ya da kolektif seçim mekanizmalarının analizi bu problemi çözmeye yönelik girişimlerdir. Bireylerin heterojen özellikler taşıdığı (örneğin neoklasik büyüme modellerdeki bireyler arası farklı zaman-iskonto katsayıları durumunda olduğu gibi) zamanlarda bu bütünleştirme problemi daha karmaşık hale gelebilir. Öte yandan, bütünleştirme çabalarında önemli bir konu, kişilerin karşılıklı ilişkileri sorunudur ki, bu "bileşim hatası" (fallacy of composition) sorunuyla yakından ilişkilidir - "toplumun tek tek bireylerin toplamından daha fazla bir bütün" olduğu görüşünde de ifade edildiği gibi.

Bütünleştirme sorunuyla ilgili güçlüklerin iktisat literatüründe belki de en iyi tartışılacağı bağlam, Sosyal Seçim (Social Choice) teorisidir. Bireylerin tercihlerinden yola çıkarak bir toplumsal tercih teorisi yaratma çabaları, kısa zamanda Arrow(1952) İmkansızlık Teoremleriyle karşılaşmıştır. Örneğin, birtakım mantıkî

Homo economicus'un keşfiyle birlikte cebirsel yaklaşım neoklasik teoriye dahil edildi

koşullar altında yapılan bir seçim sisteminin, aslında hiç de demokratik olmayan bir sonuca yol açacağı; en azından bir bireyin diğer seçimler üzerinde diktatoryal bir güce sahip olacağı sonucu yine bu çerçevede Arrow tarafından kanıtlanmıştır. Daha sonraki araştırmalar, Arrow'un bu pek de "hoş olmayan" ispatının, değişik varsayımlar altında önlenebileceğini savunduysa da, – örneğin tüketici tercihleri hakkında daha fazla bilginin olduğu durumlarda- diktatör sonucunun sadece Arrow'un kullandığı varsayımlar altında değil, daha birçok farklı durumlarda da ortaya çıkabileceği, bu alanda çalışan araştırmacılar tarafından gösterilmiştir. Örneğin Harsanyi (1955)'nin Von Neumann-Morgenstern (ölçülebilir) fayda fonksiyonları yardımıyla diktatörlük sorununu aşma önerisi de aslında pek tatmin edici değildir. Nedeni kısaca şu: bireylerin tercihlerinin birbirinden uzaklaştığı (divergent) ve bireyler arası fayda düzeylerinin karşılaştırılmasının mümkün olmadığı durumlarda, fayda düzeyleri ölçülebilse bile, diktatörlük olanağının ortadan kalkmadığı ispatlanabilir.

İktisat teorisindeki tüm bu tartışmalara rağmen, Keynezci teoriden kaynaklanan makro yaklaşım, takriben 1970'lerin sonlarına dek bu tip metodolojik sorunların iktisat literatüründe ön plana geçmesini önledi. Özellikle Samuelson'un temellerini attığı Neoklasik Sentez'deki (yani 1960'lardan beri ders kitaplarında verilen standard iktisat teorisi) rahatsız edici konu, *homo economicus*'dan bütünleştirme (aggregation) yardımıyla Makro yapıya geçmeyle ilgiliydi: bireysel tüketici davranışlarından ve üretimin teknolojik özelliklerinden, yani mikro temellerden yola çıkıp, tüm ekonominin Keynezci görüşle uyumlu makro yapısına kavuşmak. 1980'lerin başlarında yoğunlaşan Keynezci teorisinin mikro temellerden yoksun olduğu eleştirilerinin – toplam talep fonksiyonunun doğrudan bir optimizasyon işlemiyle kurulması gerektiği - ardında yine bu sorunun yattığı açıktır.

Bireysel ilişkilerde karşılıklı etkileşimlerin, değişik bilgi ve davranış koşulları altında, ne tip sonuçlara ("dengelere") yol açtığı son elli yıldır Oyun Teorisi çerçevesinde incelenmektedir. Von Neumann ve Morgenstern'in öncü çalışmaları iktisadi analizin aslında çevresinden yalıtılmış bir Robinson Crusoe soyutlaması temelinde yapılamayacağını kanıtlamıştır. Oyun Teorisi yaklaşımının iktisatta Kuhn'cu anlamda bir "paradigma sapması" olup, olmadığı; sosyal bilimlerdeki bu bütünleştirme so-

rusuna nihai bir yanıt getirip, getiremeyeceği kuşkusuz tartışmaya açıktır. Ama bizce bütünleştirme sorusunun metodoloji açısından bir başka ilginç yanı da şu: insan aklının bütünleştirme yeteneği. Yani "çoğu" "bir", "biri" de "çok" gibi tahayyül etme yeteneği. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Topolojinin (küme teorisinin) matematik temellerini atan Georg Cantor'un "kümeleri" (sets) ve kümeler arası ilişkileri incelemesinde var olan temel sezgi budur. Cantor'un değimiyle, insan aklının: 1. "ayırma" (differentiation), yani bir kümeye dahil bir elemanı diğer bir elemandan ayırma, 2. "birleştirme" (integration), yani belirli özellikleri paylaşan elemanları bir kümede toplama, 3. "sıralama" (ordering), yani elemanları ya da kümeleri belirli kriterler temelinde sıraya koyma yetenekleri.

Değişik nedenlerle (iletişimsel, ekonomik, kültürel, siyasi düzeyde) karşılıklı ilişkilere giren insanların "toplum"; günlük yaşamlarını sürdürebilmek için (ya da "faydalarını maksimize etmeye çalışan") mal ve hizmet satın alan bireylerin "tüketiciler"; kâr maksimizasyonu amacıyla yatırım yapıp, mal ve hizmet üreten kişilerin "üreticiler"; ya da artık değer elde etmek için mal ve hizmet üretenlerin "burjuvalar" olarak nitelenmesi bu topolojik "küme" kavramının, en azından epistemik düzeyde bir uzantısı olduğunu savunmak mümkündür. Böyle formel bir bakış açısı, tabii ki, bu söz konusu "kümelerin" ontolojik özellikleri hakkında fazla birşey söyleyemez. Ontoloji konusunun tartışılması için gerekli olan, kümelerin elemanlarını birlikte tutan, yani onların şu ya da bu kümeye ait olmalarını belirleyen bir "mekanizmanın" ya da dinamiklerin hem ampirik, hem de teorik düzeyde tanımlanmasıdır. Yani bir "kollektif praxis" – ve bunun alt kümesi olarak da "kollektif eylem"- teorisi.

"Bencil" insanları birbirleriyle "ilişki" durumunda tutan - işbirliği olduğu ya da işbirliği olmadığı durumlarda- mekanizmaların varlığı genelinde kurumlar, ideolojiler, normlar, kültürler, üretim ve tüketim gibi kaygılardan kaynaklanır. Bu nedenle "Toplumlar yoktur, sadece birbirleriyle karşılıklı etkileşime giren insanlar vardır" (Elster, *The Cement of Society*, 1989, s. 248) dendiğinde tek tek insanları bir arada tutan bu mekanizmalardan söz etmek gerekir. Kümeleri tanımlamak elemanların paylaştığı bazı ortak özellikleri ve karşılıklı etkileşimleri tanımlamadan geçer. Örneğin kapitalizmin Avrupa'da doğuşunu salt sermaye birikimi ve rasyonel kâr maksimizasyonu ile mi; yoksa Weber'in dediği

Neoklasik
Sentez'deki
rahatsız
edici
konu,
*homo
economicus*'dan
bütünleştirme
yardımıyla
makro
yapıya
geçmeyle
ilgiliydi

gibi Kalvenci ideolojinin gösterdiği yolda çok çalışarak, az tüketerek/birikim yaparak mı "açıklamak" gerektiği sorusu bu küme tanımlama çerçevesinde ele alınabilir.¹¹

Nesneleri, bireyleri, düşünceleri, düşün-
nen/ karar veren ve eyleme geçen insanları
küme olarak ele almak, yani bütünleştirmek
zorunlu olarak grup üyelerinin ya da düşünce
sistemlerinin kimlikleriyle "ortak" özellikler ara-
sındaki bağı ortaya koyar. Oyun Teorisi ve te-
mel maksimizasyon çerçevesinde bu "ortak
özellikler" amaç fonksiyonun önündeki sınırlar
(constraints) olarak da yorumlanabilir. Oysa
amaç fonksiyonu ve bu sınırlar arasında karşı-
lıklı etkileşimden de söz etmek mümkündür.
Yani elemanter maksimizasyon tekniklerinin
ötesinde, amaçların sınırları belirlendiği; ya da
sınırların amaçları etkilediği durumlar söz ko-
nusu olabilir. Bu konulara aşağıda değinilecek.

Sonuç olarak, eğer bu ortak özellikler kü-
meyi tanımlamaya yeterli ise, bu bütünleştir-
me işlemi epistemik düzeyde iki işe yarar. Bi-
rincisi, bilgisel tasarruf, yani tek tek elemanları
ele almak yerine toptan bir özet ortaya kon-
muş olur. İkincisi bilgisel "evrenselliğe", yani
kabaca genelleştirilmiş bilgi denilen bilgi kate-
gorisine varılır ki bu evrensel "yasaların" oluş-
turulmasına yardımcı olur. Örneğin, insanların
inanç ve beklentilerini öznal olasılıklar şeklin-
de modelleyen standard Makro iktisatın tümü-
nün $Y_t = E_t [f(Y_{t+1}, X_t, u_t)]$ denklemiyle özet-
lenebileceği savunulabilir.¹²

VII. amaç ve araç rasyonelliği

Modern antropolojinin öncülerinden Boas,
insan bilimlerinde kullanılması gereken analiz
yöntemlerini tartışırken şöyle diyordu: " İnsan-
ların 'ihtiyaçları' ve 'çıkarları', rasyonel süreç-
ler, yani bilinçli akıl yürütme ya da pratik fayda
temelinde anlaşılabilir" (Boas, 1965, s.204-
205). Sahlins (1976)'in ayrıntılı biçimde tartış-
tığı gibi, Boas'ın ifade etmeye çalıştığı bu gö-
rüş, her ne kadar özellikle ilkel topluluklar
bağlamında vurgulanmışsa da, aslında mo-
dern antropolojinin temel metodolojisine yöne-
likti. Bu konuda iki temel görüş vardı. Birincisi,
bir kültür sisteminin insanların amaca yönelik
eylemlerinin temelinde ele alınması gerektiğini
savunurken, ikincisi insan eylemlerinin kültür
normları ve bunlardan çıkarsanan anlamlar
çerçevesinde değerlendirilmesini öneriyordu.
İkinci görüş insan eyleminin ancak kültürel bir
bütün içinde bir anlam kazanabileceği inan-
cındaydı.

Amaca yönelik eylem ve rasyonelite tartış-
malarının tarihi kökenleri, Hirschman

(1977)'de gösterildiği gibi Machiavelli,
Hobbes, Spinoza, Hume ve Mandeville'e dek
gider. Temel konu "insanın özü" ya da gerçek
tabiatıdır. İnsanların özünde yıkıcı üç "ihtira-
ras"(passion) ın - para, şehvet ve iktidar - yat-
tığı; toplumların ancak bu bireysel ihtirasların
engellenmesi ya da yumuşatılabilmesiyle yük-
sek refaha kavuşabilecekleri düşüncesi, deği-
şik yazarlar ve felsefeciler tarafından ifade
edilmiştir. Bu bağlamda Hume'un ortaya koy-
duğu, bu söz konusu yıkıcı ihtirasları dışsal bir
güçle değil (örneğin devlet gücü, yasalar, ku-
rallar vs.), içsel şekilde yani başka bir ihtiras
aracılığıyla engelleme önerisi, şüphesiz Avru-
pa liberalizminin de doğuşuna işaret ediyordu.
Maddi çıkarın bir ihtiras değil, rasyonel bir he-
sap sonunda alınan bir karar olduğu; rasyonel
davranışın da insanların kendi çıkarlarını sa-
vunması anlamına geldiği hakkındaki anlam-
sal (semantic) dönüşüm bu döneme rastlar.
Daha sonraları A. Smith'in de değişik biçimde
ifade ettiği "insanın özü" tanımlamalarından,
insanların doğuştan yaşam koşullarını iyileştir-
meye, yani maddi varlıklarını artırmaya çalış-
san yaratıklar olduğu iddiası da, yine çıkara
yönelik eylemin tek rasyonel eylem olduğu
doğrultusundadır.¹³

Maddi çıkar ve servet biriktirme tutkusunu-
nun aslında rasyonel bir seçim mi, yoksa bir
başka yıkıcı ihtiras mı olduğu sorusuna yanıt,
Montesquieu'nün "tatlı ticaret" (*doux com-
merce*) kavramını yaygınlaştırmasıyla verildi. Sa-
vaş, katliam, ayaklanma gibi kanlı ve gayri-
medenî alternatiflerin tersine, Montesquieu'nün
savunduğu "para kazanma" tutkusu,
aslında dönemin yükselen Avrupa burjuvazisi-
nin büyük ölçüde ihtiyaç duyduğu akılcılık
(rasyonellik) tanıımıydı: rasyonel temellerde
yürütülen ticaret, aynı zamanda milletler arası
barışı da getirirdi. Daha sonraları Smith'in to-
pumsal refah hakkında ortaya koyduğu temel
görüş; "bireyler kendi maddi çıkarlarını artırır-
ken aynı zamanda toplumun da refahını yük-
seltirler" önerisi, çıkara yönelik eylemin to-
pumsal düzeyde de rasyonel olacağını savunu-
yordu. Böylece bireysel rasyonellik, aynı za-
manda kolektif rasyonelliğe de yol açıyordu.

Rasyonelliğin ya da akılcı davranışın bu
şekilde salt "amaca yönelik eylem" temelinde
tanımlanması, aslında Weber'de var olan
araç/amaç rasyonelliği tartışmasında derinle-
mesine ele alınır. Weber'in araç- rasyonelliği
(*sweckrational*) ve değer- rasyonelliği (*wertra-*

Maddi
çıkara ve
servet
biriktirme
tutkusunun
aslında
rasyonel
bir seçim mi,
yoksa
bir başka
yıkıcı
ihtiras mı
olduğu
sorusuna
yanıt,
Montesquieu'nün
"tatlı
ticaret"
kavramını
yaygınlaştır-
masıyla
verildi

tional), ya da ekonomik faaliyetler bağlamında kullandığı formel/süstantif rasyonellik kategorileri (Weber, 1978), standard iktisat literatüründe büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Bu anlamda iktisatta rasyonellik tartışmaları tümüyle ekonomik aktörün tercihlerindeki mantıksal özelliklere, yani mikro iktisattaki pek bilinen şekliyle tercihlerin eksiksiz (complete) ve geçici (transitive) ya da seçimlerin kendi içlerinde tutarlı (consistent) olmasına indirgenmiştir. Şu halde faydacılık temelinde oluşturulan neoklasik modellerdeki rasyonellik, aslında Weber'in araç-rasyonelliği olarak nitelediği; amacın kendisinin rasyonelliği tartışmasını büyük ölçüde analiz dışında bırakan bir optimizasyon problemine tekabül eder; rasyonellik optimal çözümü bulmaya yönelik davranıştır. Faydanın maksimizasyonu için birinci ve ikinci dereceden optimizasyon koşullarının sağlanması araç-rasyonelliğinin garantisidir. Ama faydanın "tüketim" olarak tanımlanmasındaki rasyonellik konu dışı bırakılır. Böylesi bir yaklaşımın arka planını, seçim yapma eylemini bir "özgürlük"; seçim eylemini kısıtlayan dışsal sınırları ise bir "zorunluluk" ögesi olarak gören liberal görüş oluşturur.

Elster (1993)' in ayrıntılı biçimde tartıştığı gibi, rasyonel eylemin bir klasik optimizasyon problemi olarak tanımlanması aslında yanlıştır. Sorun sözlü tanımdan matematiğe geçme değildir. Çünkü, formel matematiksel açıdan bile, amaç fonksiyonunun kendisinin sınırlardan bağımsız bir şekilde tanımlanmasına itiraz edilebilir – *extrema* problemlerinde değişkenlerin "kontrol edilebilirlik" sorunu. Yani insanlar belirli eylemlere girdiklerinde; bazı şartlar altında belli tercihler yaptıkları zaman (yani karar verdikleri zaman) aslında neyi seçtikleri, hangi değişkenleri "kontrol edebildikleri" açık değildir. Milton Friedman'in tekrarladığı neo-liberal "seçme özgürlüğü" ("free to choose") mantrası, amaç fonksiyonunun verili sınırlar üzerindeki belirleyiciliğini dile getirir; bir başka radikal liberal Schumpeter'in "... insanlık aslında seçme özgürlüğüne sahip değildir" (Schumpeter, 1975, s. 179) demesi, bu eyleme yönelik karar verme mekanizmasının karmaşıklığını ortaya koyar. Çünkü insanlar bazen kendi sınırlarını (constraints) da seçebilirler – Elster (1979). Örneğin, bilindiği gibi, North (1991) toplumsal kurumların oluşumunu, bir anlamda Hobbes'u tekrar ederek bu şekilde açıklar. Yani kurumlar insanların davranışlarını kısıtlayan; belirli kuralları koyan yapıların bütünü olarak tanımlanır.¹⁴ Böylece

North kurumların aslında insanların kendilerinin "seçtikleri" dışsal sınırlar (kısıtlamalar) olduğunu savunur.

Öte yandan, amaç-rasyonel karar verme mekanizmalarının bazen birden çok optimal çözüm; bazen de hiçbir çözüm vermediği durumlar olabilir. Yani bir amaca ulaşmaya yönelik eylem, tek ve tartışmasız bir çözüm (karar) üreteceğine, seçim yapan bireyi boşlukta bırakabilir. Bu durumlarda karar verme kriterleri artık amaç-rasyonelliği düzeyinde oluşturulamaz. Başka bir ifadeyle, amaç-rasyonel eylemler tüm insan seçimleri (eylemleri) kümesinin bir alt-kümesini oluşturur. Rasyonel-seçim paradigması çerçevesinde ortaya çıkan çeşitli paradokslar psikologlar tarafından da ele alınmıştır – bkz. Kahneman ve Tversky (2000). Basu (1990) ve Dekel ve Gül (1997)'de ise Oyun Teorisinde rasyonellik varsayımının doğurduğu güçlükler değerlendirilmiştir.

Yine bazı koşullar altında insanların tercihleri ve amaç fonksiyonlarının kendisi sınırlar (dış şartlar) tarafından etkilenebilir. *Econometrica* dergisinden defalarca red cevabı alan bir ekonometrici, zaten bu derginin son zamanlarda Oyun Teorisinden başka birşey yayınlamadığına; bu nedenle bu dergide artık ilginç ekonometrik yayınların çıkmadığına kendini ikna edebilir. *Econometrica*'da yayın yapma amacı, yerini, örneğin *Journal of Econometrics*'de yayın yapma çabasına bırakır – limit durumlarda tümünden ekonometri alanını bırakmaya dek gidebilir! Yine, ÖDP'den seçim listesine giremeyeceğini bilen bir kimse, ÖDP'nin zaten sol bir parti olmadığına, sol siyasetin ancak seçim dışında yapılabileceğine kendini inandırabilir. Bu anlamda insanlar, yukarıda tanımlandığı şekliyle amaç rasyonelliği dışında davranışlarda bulunabilirler. Elster'in "ince rasyonalite teorisi" olarak adlandırdığı durum, neoklasik iktisattaki sınırlı optimizasyon problemine tekabül eder ve Weber'ci Araç rasyonalitesiyle örtüşür. Oysa insanların arzularının ve inançlarının rasyonelliği, yani Amaç Rasyonelliği sorunu ise bir "geniş rasyonalite teorisini" gerektirir. İçerik açısından (substantive) rasyonel olan amaç ve inançlar (beliefs) var olan "kanıtlar" temelinde oluşan inançlardır. "Kanıtları" (evidence) elde etmek için bilgiye ihtiyaç vardır. Ama olaylar ve doğa hakkında bilgi toplama basit bir ampirik çaba değildir. Bilgi, genelde hem olgular, hem de olgular arasındaki nedensellik ilişkilerini kapsadığı için salt bir "gözlemler birikimine" indirgenemez. Bu nedenle bilgi sonsuzdur ve bilgi te-

İnsanların
arzularının ve
inançlarının
rasyonelliği,
yani
Amaç
Rasyonelliği
sorunu
ise bir
"geniş
rasyonalite
teorisini
gerektirir

melinde "kanıt oluşturma" çabası da basit bir işlem olmaktan uzaktır. "Kanıtları" oluşturmak için ne kadar bilgi elde etmek gerektiği; yani inançların rasyonel olup olmadığına "kanıtlar" temelinde karar verebilmek için nereye kadar bilgi toplamak gerektiği "ince rasyonellik" sınırlarını aşar. Çünkü "kanıtları" oluşturmak için gerekli "optimal" bilgi edinme sürecinde kullanılması gereken bir "rasyonel kural"dan söz etmek mümkün değildir. Bu durumda rasyonellik ve optimal seçim arasındaki özdeşlik yok olur. İdeolojik bilgi ortaya çıkar. Aşağıda daha geniş bir çerçevede ele alacağımız gibi, görüşümüzce, ideolojiler, amaç rasyonelliği için (ya da amaçların "rasyonalize" edilmesinde) gerekli olan "kanıt"ların ortaya konmasındaki temel karar mekanizmalarını oluştururlar. İnançların (ya da ideolojilerin) oluşmasında optimal stratejilerden söz edilemez.¹⁵

VIII. bilgi, ideoloji ve rasyonellik

Sahlins rasyonel olarak nitelenen birtakım süreçlerin aslında toplumsal geleneklerden bağımsız olarak ele alınamayacağını; kültür, adetler ve gelenekler dışında nesnel ve bağımsız bir rasyonellikten söz etmenin mümkün olmadığını; "rasyonalitenin (olayları) bizim kendimizin rasyonalize etmemiz" olduğunu savunuyor (Sahlins, 1976, s. 72). Bunun nedeninin ise, temelde, insanların "anlam" yaratan varlıklar olmasında yattığını öne sürüyor (s.102). Rasyonelliğin "anlam yaratan" kültür, kolektif bilinç, gelenekler, din, toplumsal tahayyül vs., gibi geniş anlamda ideolojik yapılar tarafından belirlendiği savı, yukarıda değinildiği gibi, birçok sosyal bilimci tarafından dile getirilmiştir. Oysa, sosyal bilimlerde ideolojik bilgi, ya da ideolojilerin rasyonelliği, gerçekliği, doğruluğu, insanların karar verme mekanizmalarındaki etkileri; hatta ideolojinin ne olduğu hakkında ortak bir görüş yoktur.

Eagleton (1991) ideoloji hakkındaki araştırmaların kapsamlı bir değerlendirmesini sunuyor. Mardin (1983) bir ideoloji olarak dini ele alıyor. Genel anlamıyla ideolojinin din, eğitim, devlet gibi formal bir kurum olmaması; adet ve gelenekler gibi doğrudan gözlemlenebilen ampirik tezahürlere tekabül etmemesi, söz konusu literatürde çoğu kez birbirinden farklı ve birbiriyle çelişen çeşitli ideoloji tanımlarına yol açar. Eagleton bu farklı ideoloji tanımlarını altı temel kategoride özetliyor. Bununla birlikte, bizce, var olan ideoloji tanımlarını birbirini her zaman dışlamayan üç kategoriye ayırmak mümkün: pozitif, negatif ve be-

timleyici-nötr tanımlar. Ayrıntılara girmeden belirtmek gerekirse; Aydınlanma düşüncesinin tanımladığı ideoloji, yani insan toplumlarını harekete geçiren düşüncelerin rasyonel temelde bilimsel analizi olarak tanımlanan ideoloji birinci kategoriye; "yanlış" ya da "çarpıtılmış" bilinç, ya da bir yanılsama/yabancılaşma olarak tanımlanan ideoloji ikinci kategoriye; düşünce ve inanç sistemlerinin, ya da toplumsal ilişkilerin bireyler düzeyindeki temsili şeklinde tanımlanan ideoloji ise üçüncü kategoriye girer. Öte yandan birden fazla kategoriye dahil olan ideoloji tanımlarından da söz etmek mümkündür - sosyal tasanut (dayanışma) olarak tanımlanan ideoloji gibi.

İdeoloji kavramının aslında kültür, dünya görüşü gibi ontolojik ve analitik temellerden yoksun, yanıltıcı bir soyutlama olduğu; doktriner ya da başka bir terminolojiyle "sert" ideolojilerin giderek eridikleri fikri bazı sosyal bilimciler tarafından zaman zaman ifade edilmiştir. 1960'larda moda olan "ideolojilerin sonu", ya da 1990'ların başlarında Fukuyama'nın ortaya attığı Hegelci "tarihin sonu" tezleri, 2001 yılında 11 Eylül kanlı saldırılarıyla yanıtlandı. Böylelikle teokratik köktencilik, neoliberal ideolojinin ellerinde bir "medeniyetler çatışması"na dönüştürüldü.

İdeolojinin düşünce ve anlam sistemlerini, bireylerin birbirleriyle ve doğayla olan ilişkilerini yönlendirdiği; yani insanların düşünsel ya da pratik eylemlerini etkileyen istek ve tercihlerini etkilediği görüşü kabul edilirse, ideolojik bilginin *praxis'e* yönelik ve Dilthey'deki "açıklama" (*Erkaren*) ve "anlama" (*Verstehen*) ayrımı çerçevesinde "anlama" kategorisine ait olduğu savunulabilir. Düşünen insanların (*homo sapiens*) yaşamlarını "anlamamadan" sürdürmeleri güçtür. Hem doğa, hem de toplumun diğer üyeleri ile girdikleri ilişkileri bir "anımlar" sistemi dahilinde dil aracılığıyla "yorumlamaları" gerekir. Anımlar sosyal pratiğin maddi temelleri üstünde bireylerin inanç, tercih ve isteklerini belirler. Sosyal pratik dışında anımlar olmayacağı gibi, anımlar sistemi dışında da bir "dışsal" (nesnel) sosyal pratikten söz etmek olanaksızdır. Bu nedenle ideolojinin insan eylemleri üstündeki etkisini inceleyebilmek için Sahlins'in subjektivist sembolizminden hareket etmeye gerek yoktur. İdeoloji ve toplumsal kurumların varlığından söz etmek, kültürel rölativizmi kabullenmeyi gerektirmez.

"Bilinç" ya da "bilinçli eylem" kavramları ile rasyonel davranış arasında bir bağ (ya da özdeşlik) kurmak mümkün olduğu oranda, ide-

Böylelikle
teokratik
köktencilik,
neoliberal
ideolojinin
ellerinde
bir
"medeniyetler
çatışması"na
dönüştürüldü

olojinin eyleme yönelik karar verme temelinde bir anlamlar bütünü olarak tarifi, literatürdeki yanlış bilinç/bilinçli eylem tartışmalarına da son verir. Çünkü bir eylem ya da karar, araç açısından rasyonel olsa da -Weberci anlamda (*zweckrational*), amaç açısından rasyonel - *wertrational* - olmayabilir. Başka bir deyişle, "yanlış bilinç" rasyonel (yani "bilinçli") bir davranışa yol açabilir. Ya da rasyonel ("bilinçli") bir seçim yanlış bir sonuca götürebilir.

Yine, 1970'li yıllarda yoğunlaşan, "alt yapı/üst yapı", "ekonomik determinizm", "üst yapının görece bağımsızlığı" üstüne yapılan tartışmalar da bu çerçevede ele alınabilir. En genel anlamıyla bir düşünceler sistemi olan ideolojiler bireylerin eylemlerini bireylerin faaliyet ve seçimlerini (kararlarını) etkiler. Başka bir ifadeyle belirli toplumsal koşullar altında oluşan düşünceler *maddi* bir güce (*praxis*) dönüşürler. Bu nedenle teorik olarak birbirinden bağımsız "alt" ve "üst" yapılardan söz etmek anlamsızdır.

Şu halde ideoloji, bireyler düzeyinde "bilmek" (ya da "açıklamak") ve "anlamak" (ya da "inanmak") arasındaki epistemik köprüyü oluşturur. İdeolojinin araç rasyonelliği açısından incelenmesi, ampirik düzeyde ilginç bulgular ortaya koyabilse de, bizce teorik olarak önemli bir araştırma alanı teşkil etmez. Temel sorunsal ideolojinin amaç rasyonelliği bazında ele alınmasıdır. Bu bağlamda ideolojik bilgi, amaç rasyonelliğinin "kanıtlanmasında" gerekli olan sonsuz bilgi edinme sürecinde bireylerin nerede durup, karar vermesi (*praxis* anlamında)

gerektiğini belirleyen düşünsel mekanizmaları oluşturur. Bu ideolojik refleksler, çoğu kez ya totolojik genellemeler; ya da insanların doğuştan "aşına olduğu" ve yadsınması mümkün olmayan *a priori* önermeler şeklinde ifade edilir - bir anlamda Eagleton'un işaret ettiği Bourdieu'deki *doxa* gibi.

Genelde bilme eylemi teknik bilgiyi olduğu gibi, Habermas'daki anlamıyla tarihsel-tefsiri (historical-hermeneutic) bilgiyi de içerir. Bilgi hem toplumsal, hem de bireysel düzeyde "açık bir küme" oluşturduğundan ideolojiler düzeyinde "bilme" ve "inanma" arasında kesin bir sınır çizilemez. Epistemik açıdan bakıldığında bilgi, istatistiksel anlamda bir "içsel belirsizlik" le (intrinsic uncertainty) birlikte vardır. Rölativist söylem bu "belirsizlik" durumunu abartarak, bilginin görecelliği vurgular. Oysa Kompleks Dinamikler teorisindeki özellikle son yirmi yılda ortaya konan yeni sonuçlar, klasik (istatistiksel) anlamıyla "belirsizlik" olgusunun anti-rölativist yorumlarını destekler yöndedir.

Ampirik düzeyde ise *bilmeye* çalışan bireyle "var olan nesne" arasındaki bir "eksik bilgi" durumundan söz edilebilir. Yukarıda değindiğimiz Gödel teoremini; ya da fizikteki Heisenberg ilkesini bu bağlamda yorumlamak mümkündür. Bu "sınırlı bilgi" durumu ya da iktisat literatüründeki "sınırlı rasyonellik" kavramı, iç tutarlılıktan yoksun olan rölativist felsefenin sosyal bilimlerin birçok alanında zaman zaman ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İdeolojinin
araç
rasyonelliği
açısından
incelenmesi,
ampirik
düzeyde
ilginç
bulgular
ortaya
koyabilse de,
teorik
olarak
önemli
bir araştırma
alanı
teşkil
etmez

dipnotlar:

*) Bu makalenin bazı bölümleri Rasyonel Eylem, Aksiyomatik Bilgi ve Homo Economicus başlığı altında *İktisat Üzerine Yazılar*, kitabında (Der) Kose, Senses ve Yeldan, İletişim, 2003 yayınlanmış çalışmamdan derlenmiştir.

1) Bazı disiplinler içi tartışmalar ötesinde - fizikteki yüksek enerji/düşük enerji ya da GUT (Grand Unified Theory) tartışmaları gibi- farklı doğa bilimleri arasındaki konsensüsü de fazlaca abartmamak gerekir. Örneğin biyologlar canlı organizmaların açıklanmasında fizik ve kimya teorilerinin yetersiz kaldığını iddia ederler.

2) Ama bu noktayı, aşağıda kısaca değineceğimiz gibi, fazlaca vurgulamamak gerek; Platonist geleneğin biraz dışına çıkarak, bir bütün olarak matematiğin de, bir anlamda, uygulamalı bilimlere benzediği savunulabilir. Bachelard (1949), (1968) matematik, fizik, ve felsefe arasındaki karşılıklı etkileşimi inceliyor.

3) Lafargue K. Marks'ın "bir bilim matematiği kullanmayı öğrenmedikçe gelişmiş bir bilim sayılmaz" görüşünde olduğunu söylüyordu. *Reminiscences of Marx*, Paul

Lafargue, zikreden E. Fromm, *Marx's Concept of Man*, 1961, Frederick Ungar, New York, s. 227. Öte yandan 1980'lerde popülerleşen "Kaos" ya da "Kompleks Dinamikler" teorisi edebiyattan, psikolojiden, dilbiliminden tarih araştırmalarına dek bir dizi alanı etkisi altına almıştır. Kaos teorilerinin edebiyattaki uzantılarını tartışan bir örnek Hayles (1990) *Chaos Bound*, Cornell University Press, Ithaca. Bu konulara ayrıntılarıyla aşağıda değineceğiz.

4) Sözlü düzeyde de olsa, topoloji ve kaos teorileri birçok sosyolog ve tarihinin araştırmalarına girmiştir - örneğin Chaudhuri (1990), Wallerstein (1999). Öte yandan Fransa'da pozitivist/faydacı yönleme karşı mücadelesiyle tanınan felsefe kökenli sosyolog ve Durkheim'in talebesi Marcel Mauss'ın *Suicide* (Durkheim, 1966)'da yer alan istatistiksel bilgi ve analizleri hazırlanmasına büyük katkıda bulunduğu, bu bağlamda anlamlıdır.

5) *A priori* nitelikteki bilgiler deney ve duyu kaynaklarına baş vurmadan elde edilen bilgilerdir ve nedenle bazı araştırmacılara göre evrensel anlamda "gerçek

bilgi"yi temsil ederler. Paralel olan iki doğrunun birbirini kesmemesi Öklid'e göre insanın doğuştan aklında olan "dışsal açıklama gerektirmeyen", "bağımsız" bir kavramdır.

- 6) Antik çağlarda Ptolemy'nin , Ortacağda Nasir al-Din ve onsekizinci yüzyılda Lambert ve Legendre'in bu paralellik aksiyomunu ispatlama çabaları başarısızlıkla sonuçlandı .
- 7) Lobachevsky'den çok önce birçok Arap ve Acem matematikçi Öklidci geometri ve paralel aksiyomu ile ilgilendiler. Ömer Hayyam bu aksiyomun yerine değişik birkaç aksiyom ikame etmeye çalıştı. Sonraları Gauss da Öklidci geometriye alternatif yeni bir sistem geliştirme çabasında bulundu. Paraleller postulasının ispatının imkansız olduğunu farketmesine rağmen, başka postulalarla başka sistemler kurulabileceğini savundu.
- 8) İktisat teorilerinin ve özellikle Neoklasik teorisinin soyut matematiksel yaklaşım ve aksiyomatik yöneme yönelme eğilimlerine değişik düzeylerde bakmak mümkün. Açık ki bu soruyu sosyal ve politik gelişmelerden soyutlanmış; salt bilgi teorisi temelinde ele almak, örneğin, 1950'lerin soğuk savaş döneminde, neden von Neumann, Nash gibi birtakım matematikçilerin ABD'de "birdenbire" iktisat alanına "savrulduklarını"; birçok Amerikan üniversitesinde, ordu kaynaklı proje fonları yardımıyla matematikçileri ve iktisatçıları biraraya getiren birçok araştırma merkezlerinin kurulmasını açıklamakta yetersiz kalır. Makalenin sınırları bu önemli konulara girmeyi engelliyor.
- 9) Matematiksel yaklaşımın iktisat teorisine girmesine öncülük eden birtakım iktisatçıların formel matematik eğitiminin, bazen de doğrudan mühendislik dalından geldiği bilinen bir nokta. Öte yandan, Bachelard'ci anlamda bu iktisatçıların "spontane felsefelerinin" (Bachelard, 1975) dönemin kurumsal ve ideolo-

jik/politik koşullarıyla nasıl eklenip, teoride matematiksel/soyut metodolojiye nasıl yol açtığı başlıbaşı bir araştırma konusu.

- 10) Tüketici hükümlerliliği kavramının da temelini oluşturan bu yaklaşım bireyci metodolojinin gerekli kıldığı bir sonuçtur. Bizce epistemik düzeyde ilginç olan, De Gustibus non est disputandum önermesinin aslında sosyal teoride kullanılan totolojileri nasıl yarattığı. Bu noktaya aşağıda , rasyonalite/ideolojik bilgi tartışılırken kısaca değinilecek.
- 11) Bu "kümelen" tanımlama sorunu metodolojik indirgemecilik (reductionism) sorunuyla da doğrudan ilgilidir. Sosyal bilimlerde değişik bağlamlarda karşılaşılan "tanımlama", "belirleme", "üstbelirleme", "nihai belirleyici" ifadeleriyle dile getirilen bu eğilim, nedenselliğin tek ya da birçok faktöre indirgenip, indirgenmeyeceği sorunu içerir. Öte yandan formel/ampirik analizlerde "belirlemenin" ya da nedenselliğin nasıl matematiksel olarak (Granger nedensellik; korrelasyon/regresyon vs., gibi) ifade edilmesi gerektiği, sosyal teorisinin önemli metodolojik tartışmalarından biridir.
- 12) R. Farmer, *The Macroeconomics of Self-Fulfilling Prophecies*, The MIT Press, Cambridge, Mass, 1993.
- 13) Rasyonellik, Gerçeklik ve Realist bilgi ilişkilerini bu tartışmanın dışında tutuyoruz. Bilim felsefesindeki bu tartışmalar, örneğin, Bashkar (1978), Putnam (1981) da vardır. Rasyonelliğin Marksist – yapısal bir açıdan tartışılması için, bkz. , M. Godelier (1969)
- 14) Burada belirtmek gerekir ki, tarihi materyalizmdeki voluntarizm/determinizm tartışmaları, aslında bu amaç ve sınır kavramlarının birlikteliğini çoğunlukla gözden kaçırmıştır.
- 15) Gramsci'nin "üretici sınıf için 'politik olan', aydınlar için 'rasyonellik'dir" ibaresi, bir anlamda, bu amaç ve sınırlar arasındaki karşılıklı etkileşime işaret eder.

kaynakça:

- Abrams, P. (1968), *The Origins of British Sociology: 1834-1914*, Chicago University Press, Chicago.
- Arrow, K. (1951), *Social Choice and Individual Values*, Cowles Foundation Monograph 12, John Wiley, New York.
- Bachelard, G. (1949), *Le Rationalisme Appliqué*, Presses Universitaires de France, Paris.
- _____ (1975), *La Formation de l'Esprit Scientifique*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Bashkar, R. (1978), *A Realist Theory of Science*, Harvester, Sussex.
- Basu, K. (1990), "On the Non-existence of a rationality definition for extensive games", *International Journal of Game Theory*, 19, 33-44.
- Boas, F. (1965), *The Mind of Primitive Man*, Free Press, New York.
- Chaudhuri, K. N. (1990), *Asia Before Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Debreu, G. (1984), "Economic Theory in the Mathematical Mode", *American Economic Review*, 74, 3, 267-278.
- Dekel, Eddie ve F. Güi (1997), "Rationality and Knowledge in Game Theory", *Advances in Economics and Econometrics: Theory and Applications*, (Ed) D. Kreps and K. Wallis, Cilt I içinde, 87-172.

- Durkheim, E. (1966), *Suicide*, Free Press, New York.
- Eagleton, T. (1991), *Ideology*, Verso, London.
- Elster, J. (1979), *Ulysses and the Sirens*, Cambridge University Press, Cambridge.
- _____ (1983), *Sour Grapes*, Cambridge University Press ve Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge.
- _____ (1989), *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge.
- _____ (1989), *The Cement of Society*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Farmer, R. (1993), *The Macroeconomics of Self-Fulfilling Prophecies*, MIT Press, Cambridge, Mass.
- Fromm, E. (1961), *Marx's Concept of Man*, Frederick Ungar, New York.
- Godelier, M. (1969), *Rationalité et Irrationalité en Economie*, Cilt I ve II, Maspero, Paris.
- Harsanyi, J.C. (1955), "Cardinal Welfare, Individualistic Ethics and Interpersonal Comparison of Utility", *Journal of Political Economy*, 61, 309-321.
- Hayles, K. (1990), *Chaos Bound*, Cornell University Press, Ithaca.
- Hirschman, A. (1977), *The Passions and the Interests*, Princeton University Press, New Jersey.

Kahneman, D ve A. Tversky (Ed) (2000), **Choice, Values, and Frames**, Cambridge University Press, New York.

Kant, I. (1970), **Critique of Pure Reason**, Macmillan, New York

Lakatos, I. (1977), **Proofs and Refutations: The Logic of Mathematical Discovery**, Cambridge University Press, Cambridge.

Manicas, P. (1988), **A History and Philosophy of the Social Sciences**, Basil Blackwell, Oxford.

Mardin, Ş. (1988), **Din ve İdeoloji**, İletişim, İstanbul.

Morgenstern, O. (1972), "Thirteen Central Points in Contemporary Economic Theory: An Interpretation", **Journal of Economic Literature**, 10, 4, 1163-1189.

Murduck, G. (1972), "Anthropology's Mythology", **Proceedings of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland** for 1971, 17-24.

North, D. (1990), **Institutions, Institutional Change and Economic Performance**, Cambridge University Press, Cambridge.

Russell, B ve A. N. Whitehead (1910) **Principia Mathematica**, Cilt I, Cambridge University Press, Cambridge.

Putnam, H. (1980), **Mathematics, Matter and Method: Philosophical Papers**, Cilt I,

Cambridge University Press, New York.

_____ (1981), **Reason, Truth, and History**, Cambridge University Press, New York.

Sahlins, M. (1976), **Culture and Practical Reason**, University of Chicago Press, Chicago.

Schumpeter, J. (1975), **Capitalism, Socialism and Democracy**, Harper and Row, New York.

_____ (1986), **History of Economic Analysis**, Oxford University Press, New York

Struik, D. (1967), **A Concise History of Mathematics**, Dover, New York.

Von Mises, L. (1981), **Epistemological Problems of Economics**, New York University Press, New York

Wallerstein, I. (1999), "Social Science and Contemporary Society", **The End of the World as We Know It**, University of Minnesota Press, içinde, s.137-156.

Weber, M. (1976) **The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism**, Allen and Unwin, New York.

_____ (1978), **Economy and Society**, University of California Press, Berkeley.

rasyonalite - homo economicus ve klasikler

I - genel bir yaklaşım

İktisat bilimi kendisine konu olarak aldığı insan eylemlerinin iktisadi yönünü kavramaya çalışırken çalışma alanını fayda, tercih rasyonalite, çıkarların tatmini, kar zarar hesaplaması gibi aslında daha önceden tanıdık kavramlarla oluşturmuştur. Bu durum henüz oluşma sürecindeki disiplin açısından anlam kargaşalarına neden olma riski doğurmuştur.

Rasyonel birey, çıkarını maksimize eden birey, bencil insan doğası, bir yandan bireyin sıradan özelliklerini temsil ederlerken, diğer yandan iktisat teorisinin temel dayanaklarını oluşturduklarından sözü edilen riski disiplin kuramsal bir soyutlamaya başvurarak aşmaya çalışmış, "rasyonel davranışın" süreç içinde gerçekleşme veya pratikle - olabildiğince- uyumlaştırılması hedeflenmiş bunun için yoğunlukla matematiğe, psikoloji ve sosyoloji teorilerine başvurulmuştur.

Bununla birlikte, fayda ve maliyetin, bencilliğin, tercih sıralamasının, rasyonalitenin, kendini sevmenin¹ homo oeconomicus'un ve benzeri kavramların kimi zaman eş anlamlı, kimi zaman yanlış kullanımları önlenmeye çalışılmakla birlikte bunun her zaman çok başarılmış olduğu söylenemez.

Rasyonel davranış ile kastedilenin Raymond Boudon'un işaret ettiği gibi önceden belirlenmiş amaçları gerçekleştirecek araçların kullanımı mı olduğu (etkinlik sorunu), yoksa, bu amaçların bizzat kendilerinin mi rasyonalitelerinin asıl olduğu her zaman çok somut ve belirgin olmadığı söylenene örnek olarak verilebilir.

Ayrıca söz konusu kavramların, özellikle iktisadi rasyonalitenin ve/veya homo oeconomicusun iktisat biliminde değişik ekoller tarafından değişik yorumlara tabi tutulduğunu ve modellerin buna göre oluştuğu bilinmektedir.

Bunlardan hareket ile bu çalışma içinde amaçlanan, iktisadi rasyonaliteyi - ve/veya homo economicus - önce klasiklerde daha sonra neoklasiklerde, ve günümüzde tahlil edip somutlaştırmak ve tenkitini yapmaktır. Böylece kavramlara açıklık getirilmeye çalışılırken iktisadi rasyonelliğin değişik düşünürler tarafından yorumları Leibnitz'ten başlayarak günümüze değin izlenecektir. Homo economicus'un

tarihsel süreç içindeki yorumlanma şekillerinin birbirleri ile her zaman benzeşmediği, Smith'in, neoklasiklerin ve günümüzün iktisadi adamının aslında çok ayrı hipotezlere denk düştüğü görülecektir. Eğer rasyonel davranış Raymond Boudon'un belirttiği gibi amacın kendisine değil de araçlara ait ise, ekonomi politik bireyin - homo economicus- rasyonel davranış varsayımının aslında ne kadar dar sınırlar içinde geçerli olduğu anlaşılacaktır.

İlk aşamada, bu yazıda homo economicusun tarih sahnesine çıkışı ve klasiklerde, özellikle Smith ve Mill'deki oluşum süreçleri tahlil edilecektir.

II - ekonomi politigin oluşma süreci

II-1 dinsel aristokrat kategorilerin egemenliği

Antik Yunan tutkuyu erdemin ve aklın tam karşısına oturmuş ve ona olumsuz bir nitelik atfetmiş, zenginleşme ve biriktirme tutkusu olumsuz değerlendirilmiştir. Dinsel doktrinin egemenliğindeki dönemde birçok din adamının ve özellikle Saint-Augustin'in de etkisiyle maddi çıkar gütmeye, mülk edinme, servet biriktirme kaçınılması gereken, tanrı yolundan ayıran unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Aynı doğrultuda bütün bir ortaçağ zenginleşme tutkusunun kötülendiği ve toplumsal normların gerekli olanın üstündeki bir varlığa sahip olma uğraşısını aşağıladığı bir dönem olmuştur. Buna karşılık şan, şeref gibi kavramlar yüceltilmiş, iktidar tutkusu hemen bunlarla birlikte iyi görülmüş ve savunulmuştur. Hatta şan ve ün arayışının "dengeleyici bir sosyal çıkar" unsuru olabileceği tezi işlenmiştir.

XVI. yüzyıl sonuna kadar kendini hissettirecek olan aristokratik ideolojinin egemenliği Rönesans ve dinsel öğretinin gerilemesi ile çözülmeye başlar. Corneille belki de dönemin sonuna geldiğini sezinleyecek, ün ve şeref arayışının yaşamın tek nedeni olarak savunulan bir dönemin bitişini işaret edecektir.

II-2- bir dönüşüm

Rönesans bir yanı ile soylu değerlerin egemenliğini tescil ederken diğer yandan süreç içinde, aristokratik ideoloji çürümeye yüz tutar. Aşağılanan ve yüceltilen değerler nerede ise tersyüz olur. Edebiyat ve sanat dünyası bu

Metin
Sarfati*

Bütün
bir ortaçağ
zenginleşme
tutkusunun
kötülendiği ve
toplumsal
normların
gerekli
olanın
üstündeki
bir varlığa
sahip
olma
uğraşısını
aşağıladığı
bir dönem
olmuştur

** Yrd. Doç. Dr.
Marmara Üni.

altüst oluşun habercileri ve tanıklarıdır. Özellikle Fransız ahlakçılar dönemin değerlerini şiddetle eleştirirler. La Rochefoucauld tutkunun kişinin kendi öz çıkarından başka bir şey olmadığını ileri sürerken şöyle diyecektir; "erdem tıpkı nehirlerin denizlerin içinde yitip gitmesi gibi çıkarın içinde yok olur". Pascal ise daha psikolojik bir yaklaşımla şaşan peşinde koşmayı kişinin kendinden kaçışı olarak değerlendirecektir. Racine'nin eserlerinde tutku derinliğine incelenirken, Cervantes Don Quichote'u ile soylu değerlerin tarihe karışmasını trajik-komik bir üslupla anlatacaktır. Nihayet Montesquieu kendi zaferini aramanın, belki de bir «ilk görünmez el», yorumu ile dengeleyici bir sosyal çıkara dönüşebileceğini ileri sürerek bir dönemin değerlerinden yeni bir dönemin normlarına geçişin ustalıklı bir tablosunu çizecektir.

Ahlaki düzende ve egemen ideolojide yaşanan ciddi altüst oluşla birlikte, tükenen ve çürüyen değerler bir yüzyıl içinde yeni bir değerler bütünü tarafından ikame edilecektir. Ahlaki düzeyde de toplum zenginleşme isteğini artık aşağılamayacak ve bireyin bu tutkusunun kabulü oluşma sürecindeki yeni iktisadi düzende önemli bir yer tutacaktır.

II- 3 - yeni iktisadi düzenin ipuçları

Feodal değerleri eleştiren ve insan doğasına ilişkin yeni tespitlerde bulunan Hobbes bu aşamada iktisadi düzende ciddi bir dönüşümün habercidir. Keşiflerle birlikte gelişen ulus içi ve uluslararası ticaret, ekonominin yeni şekillerinin belirleyici olmaya başlaması ile, insan doğasına yeni bir yaklaşımı gerekli kılmıştır. Aynı zamanda iktisadi düzeydeki yeni oluşumlar ve bunların belirleyiciliğinin artması XVI. yüzyıldan itibaren, önceki dönemin durağan iktisadi düzenine alternatif yeni çözüm arayışlarını gündeme getirmiştir. Yeni iktisadi politika arayışları da bu doğrultuda belirginleşmişti. 1549'da kaleme alınıp 1581'de yayımlanan eserinde² William Smythe ekonominin yeni biçimlerinin neden olduğu zorlukları inceler, insan doğasını derinliğine tahlil eder. Yapıtı bir kırılma noktasını yansıtmaktadır. Birey bir yandan psikolojik bir yaklaşımla ele alınırken diğer yandan devletle ilişkileri iktisadi düzeyde irdelenir. Yapıtta bireyin çıkarı tarafından yönetildiği ve asıl amacının kar "maksimizasyonu" olduğunun altı çizilmektedir.

Smythe insan doğasında çıkar tatmini arayışının asıl olduğunu ve görmezden gelinmeyeceğini ileri sürmektedir. Aynı zamanda devletin ekonomiye müdahale etmesinin bireyin

doğal eğilimleri ile çelişebileceğini savunmakta, iktisadi eylemin kaynağında karı görmektedir. Burada o dönemde karın henüz Smith'teki anlamında değil daha çok kazanç anlamında kullanıldığını belirtmek gerekiyor. Birey yeni biçimlenmekte olan dünyanın ve düzenin iktisadi kategorilerinin de aslı unsur olarak belirginleşmektedir.

Yine bu dönemde Montchrétien iktisadi kategorileri tanımlamaya çalışırken doğum sancıları çeken "ekonomi poliğün" temellerini atmaktadır. Yazar Hristiyanlığın moral bakışını reddedip çalışmanın bir ceza olarak görülmesine ve skolastiklerin adil fiyatına karşı tezlerini geliştirip yeni disiplinin yeni hipotezlerini ortaya koyar. 1615'te yayınladığı yapıtında kazancı iktisadi eylemin aslı motifi ve insanların değişik etkinliklerini koordine eden uyumlaştırıcı temel sosyal-ekonomik bir bağ olarak değerlendirir.

Montchrétien'e göre insanları yönetme sanatı onların tutkularını iyi kavrayıp değerlendirmekle olgunlaşır. Çıkar bu tutkuların başında gelir. Düşünür bununla yetinmeyip bir toplumda ticari faaliyet olmaksızın yani kazanç peşinde koşulmaksızın yönetimlerin kendi başlarına kamuya yararlı üretim yapamayacaklarını ileri sürer.³ Böylece temel güdü olan kazanç toplumsal açıdan da bir önem kazanmaya başlar. Bireyin ise sağduyudan çok tutkuları ile davrandığı varsayılır.

Aynı dönemde Bacon'da kazancın bir iktisadi kategori olarak bu niteliğinin altını çizer. Th.Mun da "tüccarın yaptığı işin vazgeçilmez olduğunu" belirtmekle birlikte bunun dikkatlice yapılması gerektiğini ve böylece bireysel kazancı toplumsal kazancın takip edeceğini yazar.

17. yüzyılın ortalarında Pierre Nicole ise denemelerinde⁴ bireyin bencilliğinin altını çizer.⁵ İlginc bir yarı dinsel yaklaşımla bireyin kendine dönük sevgisinin kökenini ilk günaha ve cennetten kovulmaya bağlar. Asıl iyilik veya Tanrı aşkı cennetten uzaklaştırılan insanda yerini kendine sevgiye bırakır. Bireyin kendine sevgisi ve kişisel çıkar insan doğasına özgü, evrensel ve bastırılması mümkün olmayan bir güdüdür diyen Nicole bununla yetinmeyip bu özelliği nerede ise cinselliğin ekonomik versiyonu olarak betimler.⁶ Nicole için temel sorun bencil bireyler arasında bu durumda kaçınılmaz olan toplumsal çatışmanın nasıl aşılabacağıdır. Çözümü ise tutkuların sağduyuyu kendi amaçları için kullanmasında bulur. Bireyin kendi amaçlarına varmak için diğerlerinin is-

Toplum
zenginleşme
isteğini
artık
aşağılamayacak
ve
bireyin
bu
tutkusunun
kabulü
oluşma
sürecindeki
yeni
iktisadi
düzende
önemli
bir yer
tutacaktır

tekleri ile uzlaşıyor gibi görünmesine Nicole bilinçli öz çıkar arayışı - l'amour propre éclairé der.⁷ Toplumun şiddete teslim olmamasını bireysel çıkar peşinde koşan ve sevgisiz davranan bireyin tatmin peşinde koşarken başkalarına muhtaç olduğu gerçeği ile karşılaşp diğerlerine muhtaç olduğunu ve çatışmanın zararını anlamasında görür. Böylece Nicole için toplumsal sorunların zorunlu bir barışçı ortamda çözümü "piyasa" benzeri bir organizasyondadır.

Pierre de Boisguilbert'in ise liberal ekonomi politiğin oluşmasında katkısı daha anlamlıdır. Yeni insan ve yeni iktisadi kategoriler daha belirgin hale gelmiştir. Boisguilbert piyasalarındaki iktisadi davranışın mantığının temelinde bireyin bencil davranışlarının yattığının altını çizer. "Ben" sevgisi ile hareket eden birey doğal olarak kişisel çıkarını maksimize etmeye ve maliyetini en aza indirmeye çalışacaktır.⁸

Boisguilbert refah dengesini her iktisadi aktörün kendi doğal eğilimlerini özgürce ortaya koyabildiği ve gerçekleştirdiği durum olarak tanımlamaktadır. Bireyi mübadeleye iten her durumda en fazlayı, en az maliyetle elde etme isteğidir. Bu durumda birey toplumun diğer üyeleri ile ilişki kurmak zorundadır ve bu ilişki de ancak fiyat aracılığı ile kurulacaktır. Refah dengesi de görece fiyatların gerçekleştiği bir durumdur. Bu dengenin gerçekleşmesinin temel koşulu rekabettir. Fiyat karşılıklı faydayı yansıtmaktadır. Dengenin koşulu serbest rekabettir. Satıcı ve alıcı ancak bu şekilde eşit konumda bulunacaktır. Diğer bir deyişle ancak bu konumda birçok alıcı ile karşılaşabilecek olan satıcı ve birçok satıcı ile karşılaşabilecek alıcının durumları benzer olacaktır. Egoist, diğer bir deyişle (çıkarcı en çok) çıkarmaya çalışan bireyi ancak serbest rekabet sağduyulu olmaya yöneltebilecektir. Karşılıklı tarafların güçleri bu aşamada dengeye gelecektir. Öyle ise refah dengesi için eylem olumsuz iken eylemsizlik özgürlüğü ve mükemmeliyeti getirecektir.

Bununla birlikte Boisguilbert'in, bireylerin bu egoist tutkularının tehlikeli olduğunu sık sık vurguladığının da altını çizmek gerekir. Boisguilbert daha sonra Smith 'te ele alacağımız görünmez el türünden bir güç sayesinde bu tutkuların sınırlandırılabilceğini, rekabetin tutkunun riskli sonuçlarını dengeleyen bir unsur olduğunu ileri sürecektir.

Olumsuz niteliği açık olan bir şey ancak serbest rekabet ortamında birleştirici bir nitelik kazanacaktır. Bu tasavvurda toplum piyasa

mekanizmaları üzerinde kurulacaktır. Bireyin iktisadi davranışını irdeleyen ve tüm ülkeyi bir piyasa olarak değerlendiren Boisguilbert daha sonra Turgot ve Walras tarafından izlenecektir.

Yeni dönem artık Hirschmanın deyişiyle - değişik nedenlerle de olsa- zenginleşme tutkusunun, ticari faaliyetlerin toplum tarafından olumlu görülmeye başladığı dönemdir.⁹ Biriktirme tutkusu ve zenginlik bir önceki dönemin şan ve şeref kategorilerinin yerine geçmiştir. Bu amaçlarla davranan "yeni insan" ahlaki olarak meşru kılınmaktadır. Hirschman eski dönem kavramlarının eleştirisinin yeni döneme uygun - burjuva ahlakına - bir tip yaratma endişesini taşımadığını ileri sürmekle birlikte kapitalizmin oluşum aşaması ile yeni tipolojinin belirmesinin aynı döneme rastlaması tam tersine, iki oluşum arasında bir bağlantı olduğunu düşündürmektedir. Yeni iktisadi düzenin yeni iktisadi adama ihtiyacı açıktır. Görüldüğü gibi yeni düzen ve yeni insan, yeni gelişen disiplinin hem içeriğini hem yöntemini oluşturmaktadır. Kendiliğindenlik - immanent - niteliği belirgin olan bu düzenin iktisadi yönü ve bireyinin ekonomik davranışları ekonomi politiğin temel uğraşı konusunu oluşturacaktır.

Bununla birlikte yeni iktisadi kategoriler ile birlikte moral değerlerden bağımsız bir ekonomi politik henüz dönemin merkantilist düşünceleri tarafından devletin iktidarını ve zenginliği sağlamaya dönük iktisadi araçların incelenmesi olarak görülmekte ve değerlendirilmemektedir. Diğer bir deyişle Dumont'un dediği gibi zenginlik henüz iktidarın¹⁰ bir unsuru olarak ve onun bir parçası olarak değerlendirilmemektedir. Fakat yine de merkantilist dönem Dumont'a göre eski ideolojinin yavaşça yok olup, mübadelenin sıfır toplamı bir oyun olmaktan çok iki tarafın da kazançlı çıkabileceğinin anlaşıldığı bir süreçtir. Böylece iktisadi kategoriler artık olgunlaşmaktadır.

Bu şekilde yeni ahlaki normları ve yeni insanı ile moralden bağımsızlaşma sürecine giren ekonomi politik kendi ile birlikte belli bir rasyonaliteye sahip insanı, "homo economicus"u tarih sahnesine çıkaracaktır.

Bununla birlikte "homo economicus" henüz Smith'ye bir yorum taşıyor değildir. Çıkarcıyı kollayan kişilerin toplumsal çıkarı da oluşturabileceği henüz ifade edilmemekte ve bunun mekanizmaları belirtilmemektedir. Tam tersine ticari kazanç ile kolektif kazanç arasında çelişkilerin muhtemel olduğu kuşkusunu devlet müdahalesi istenebilmektedir.

Kapitalizmin oluşum aşaması ile yeni tipolojinin belirmesinin aynı döneme rastlaması tam tersine, iki oluşum arasında bir bağlantı olduğunu düşündürmektedir

Bu aşamada savlananlar, önce iktisadi düzenin kendiliğinden oluştuğu ve yeni insanla bu "kendiliğindenlik" arasındaki uyumun varlığıdır.

III- rasyonalite ve yeni iktisadi kategoriler

III-1- descartes; evrenin ve toplumsal süreçlerin yeniden yorumu

İnsanın aklına olan özgüvenini simgeleyen rasyonalizm geniş açıdan bakıldığında inancın karşısında durur.¹¹ Kesin ve şaşmaz sonuçlara ulaşabileceğini, bunun da ancak akılla mümkün olduğunu ileri sürer. Yaşamın ve dünyanın yorumlanmasında kullanılacak tek aracın insan aklı olduğunu ileri sürer. Rasyonalizmin temelinde tümel kavramlar vardır. Öyle ise asıl olan matematiksel hakikatler. Tanrısal düzene de aynı şekilde ulaşılabilir. Rasyonalizmin kurucusu olan Descartes'a göre düşünme eylemine tüm bilgilerden kuşku duyularak başlanır ve düşünceler arasında var olan neden sonuç zincirine yanlış bir bilgi katmamak koşulu ile doğru olana ulaşılır.

Bir yanı ile geçmiş değerlere bağlı olan Descartes bir yanı ile modern çağın başlatıcısıdır. Henüz çağdaş anlamda sanayileşmenin uzağında bulunmakla birlikte bir yandan maki-neleşme süreci dönemin temel düşünce sistemlerini etkilemeye başlamıştır. Doğanın fizik yasalarına tabi olduğu tespitleri yapılmaktadır. Bunlar Descartes'i neden sonuç ilişkisinin kesinliği üzerinde düşünmeye itmiştir. Doğa fizik yasalara tabi ise üzerinde yaşayan canlıların bunun dışında kalması düşünülemez. Doğaüstünün olmadığı bir düzende mekanik yasaların insan bedenindeki devinimlerin de temel belirleyicisi olduğu ileri sürülebilir. Descartes böylece rasyonel felsefesi ile ve insan aklına güveni ile doğruya erişebileceğini savunur iken bir anlamda Ortaçağın tanrısal aklı ile modern düzenin aklı arasında bir yerdedir.¹² Göksel akıl - Tanrısal düzen - ile toplumsal devinimleri uyumlaştırma çabasıdır. Descartes'ın her yerde her an hazır olan tanrısı ve oluşturduğu bilge düzen Smith'in kuramında önemli bir yer tutacaktır. Görünmez elin toplumsal düzeni sağlamakta yetersiz olduğunu anladığı yerde Smith Kartezyen Tanrının sukuneti sağlayacağını ileri sürecektir.¹³

III-2- leibnitz

Teolojiden bağımsızlaşma süreci Rönesansla birlikte güç kazanmış, doğa bilimleri hızla ilerlerken dinsel dogmalar çürütülmüş,

felsefi düşünce bu gelişmeden etkilenip matematiksel bilginin egemenliği altına girmiştir. Rasyonalizm Descartes ile birlikte dinsel düşünceye karşı evreni yorumlama metodu olarak gelişmişti. Bu da belirtildiği gibi sosyal bilimleri ve özellikle iktisadi düşünceyi etkilemiştir. İnsanın iktisadi davranışlarının matematiksel yöntemlerle analiz edilebileceği ileri sürülmüştür. Felsefi bakış bireyin ve toplumun ontolojik doğasını sorgulamayı artık Tanrıya bırakmamaktadır.¹⁴

Bu süreçte iktisadi eylemin şeklini inceleyen Leibnitz tüm eylemlerin kökeninde genel olarak avantajların en çok çıkarılabilir maliyetlerin minimize edildiği ilkesinin var olduğunu ileri sürer. Değişik almasıklar içinde en iyinin seçimi anlamına gelen bu davranış biçiminin doğanın bizatihi kendisinde var olduğunu dolayısı ile Tanrıya atfedilebileceğini söyler. Bu en iyiyi arayış süreci iktisadi düzeye bireyin kar maksimizasyonu kriteri olarak yansır.

Şöyle der Leibnitz: "Tanrı en mükemmel dünyayı seçmiştir. Diğer bir deyişle hipotez boyutunda en sade olan, olgusal anlamda ise en zengin olanı tercih etmiştir. Her ne kadar Tanrı için hiçbir şeyin maliyetinin olmadığını ve gerçek dünyanın oluşması için bir emir vermesinin yeterli olduğunu düşünsek bile yöntemi bir filozofun hayali dünyasını inşa etmesine benzetilebilir. Filozofun da varsayımları maliyetsizdir. Emirlerle varsayımlar bilgelik düzeyinde aynı konumdadırlar ve bir maliyet karşılığı olarak algılanabilirler. Tanrı en sade hipotezle en zengin olanı var etmeyi tercih etmiştir. Bu süreç tıpkı astronomide, aklın en basit sistemi, yani hipotezlerin en azına indirildiği bir yöntemi tercih etmesine benzetilebilir.¹⁵

Görüldüğü gibi Leibnitz kuramında Tanrıdan yola çıkmaktadır. Tanrı tarafından yönetilen evrensel düzenle uyum sağlamanın temel koşulu her eylemin maliyetini hesaplamak ve bu eylem karşısında elde edilecek olanı en çok çıkarmaktır. Diğer bir deyişle Tanrısal düşüncede mümkün çok sayıda evren olmakla birlikte bunların sadece bir tanesi var olduğuna göre ortada bir "seçim" veya "tercih" sorunu vardır. Bu sorun Tanrı tarafından mümkün evrenlerin en iyisinin seçimi ile çözülmüştür. Ama bu zorunlu en iyidir. Leibnitz bu akıl yürütmeyi toplumsal işleyiş de uygulamaktadır. Birey Tanrısal düzeni örnek alarak her eyleminde iyiliği en çok çıkarırken kötülüğü en aza indirmeli, diğer bir deyişle iyilik maksimize edilirken kötülük minimize edilmelidir. Düşünür en iyiyi arama ve an avantajlıyı hesaplama

İnsanın
aklına
olan
özgüvenini
simgeleyen
rasyonalizm
geniş
açıdan
bakıldığında
inancın
karşısında
durur

sürecinin Tanrısal niteliği üzerinde durmaktadır.

Özetle Descartes ve Leibnitz'le birlikte metafizik düşünce bilimsel süreçteki etkisini yitirmekte, laikleşme de çıkarları en çok çıkarma çabasıdaki bireyi ön plana çıkarmaktadır.

Diğer bir deyişle XVIII. yüzyılın "bencil, çıkarıcı, hesapçı" bireyinin bir ayağı dinsel düşüncede ama diğer ayağı Rasyonalizmin doğa ve toplumun mekanik kavranışı yönteminde. "Tanrı kendini saklamak istedi" diyen Pascal dünyanın insanların kavgasına terk edildiğini ve diğer yaratıkların insanların bir anlamda eşit duruma geldiğini, öyle ise kendine sevginin, (self-love) içgörünün ve çıkarın kaçınılmaz olarak tüm eylemlerin kaynağı ve açıklayıcısı olduğunu ileri sürerken Descartes da, sosyal dinamiğin moralle ilişki kurulmadan analiz edilebileceğini söylemekte, daha sonra sosyal determinizmi ilahi kaynaklı doğal yasalara bağlamakta ve Tanrının oluşturduğu sosyal düzenin "kendiliğinden" en iyi düzen olduğunu iddia etmektedir.¹⁶

Sonuçta, toplumu inceleyen bilim (ekonomi politik) bu süreçte dinden bağımsızlaşırken ahlaktan da bağımsızlaşacaktır; Daha sonraki çağın yatırımcı bireyinin "asli" niteliği olarak düşünülecek olan bencil çıkarların takibi ve "aç göz" olma nitelikleri bu dönemde temel bir insani vasıf olarak algılanabilecektir.

IV- rasyonalite ve eylemin iktisadi boyutları

IV- 1-hume ve rasyonel eylemin ilkesi

Kıta aydınlanmacılarından farklı olarak işkoç aydınlanmacılarının rasyonalizmi metodolojik bir hipotez olarak belirir. Tutkularla aklı birbirinden ayıran bu yaklaşım rasyonalite sayesinde insan eylemlerinde var olan ortak bir analiz unsuru olarak belirtir. Sosyal bilimlere Newton'cu bir yaklaşım getirmek isteyen Hume'un epistemolojisinde birey daha doğrusu bireyin anlaşılması ve bu sürecin normatif olmayan bir yaklaşımla yapılması asıldır. Bu süreçte eylemin rasyonel tanımı ve değerlendirilmesi çıkış noktasıdır ve geleneksel felsefi yaklaşımdan daha dar bir sahaya kapsar.

Hume'e göre eylemin özünde tutkular yatmaktadır. Akıl ise gerçek üzerinde bilgilenme imkanına sahiptir. Tutkular bireylere göre değişirken rasyonel bilgi dışsal verilere dayanıp, somutlanabilir. Bu yanı ile bireyden bağımsızdır. Diğer yandan her bireyin eylemini veya değişik istek ve çıkarlarını gerçekleştirme

amacı vardır. Aynı şekilde tutkular bireylere göre değişirken rasyonel bilgi dışsal bilgilere dayanarak onlardan bağımsız olma ve niteliklerini taşır da ve somutlanabilme niteliklerini taşır. Eylemin son tahlilde yargılara değil isteklere ve çıkarlara boyun eğmesi ve bunun bireylere göre değişmesi diğer bir deyişle yargılarla çıkarlar arasındaki ikilem araç ve amaç dualitesini yaratmıştır.¹⁷

Araçlar bireylerin sübjektif izlenimlerinden çok olabilirlik sınırları içinde var olacaktır.¹⁸ Bu da ancak araçlar düzeyinde bir rasyonaliteden bahsedilebileceğini gösterir. Öyle ise Hume'de tartışma araçlar düzeyinde olacaktır. Eğer burada bir etkinlik var ise rasyonaliteden söz edilebilecektir. Şöyle der Hume; "Tüm dünyanın mahvolmasını parmağımın ufacık bir sıyrığa tercih etmemin, veya benim için daha az iyi olan bir şeyi daha iyi olan bir şeye tercih etmemin akla ve sağduyuya aykırı olduğu kesinlikle söylenemez."¹⁹ Görüldüğü gibi Hume'un modelinde eylemin amacını tutkular ve çıkarlar belirlemektedir.

Tutkuların belirlendiği amaçlar rasyonalite kategorisinin dışındadırlar. Hume, Weber gibi rasyonalitenin araçsal düzeyde olabileceğini ileri sürerken ekonomi politikanın normatif olma kriterini de oluşturacaktır. Bununla birlikte Hume'da eylem doğası itibarı ile zevk ve zahmet mukayesesinden doğan bir çıkar takibidir. Bir zevk ve ihtiyaç bütünü olan ve bir eksiklik perspektifinden hareket eden bireyi bu niteliği harekete-eyleme- geçirecek fakat temel eksikliğini gideremeyecektir. Ama eylemin amacı her zaman tutkuların- çıkarların gerçekleştirilmesidir ve bunlar nitelikleri itibarı ile sonsuzdur. Hume sonsuz ihtiyacı olan fakat bunları tatmin etmek için az sayıda araçla donatılan insanı en zavallı yaratık olarak tanımlar ve bencilliğin bu durumdan doğduğunu ileri sürer.

Rasyonalite artık belli bir amaç için uygun (bu amaç o birey için bir çıkar ifade etmektedir) araçları ifade etmektedir ama bu amacın gerçekleştirilmesi bireyin uzun vadede toplumun diğer üyeleri ile uyum halinde yani belli bir ahlak davranışına sahip olmasını gerektirecektir.

Hume burada toplumun var olma nedenlerini rasyonel bireylerin rasyonel olmalarının gereği (eylemin nedeni) olarak diğer bireylerle uyumlu davranma zorunluluğunda arayacaktır.

Düşür analizinde, kaynakların sınırlı olmasının neden olabileceği çatışmanın ve bireylerin ortak bir karara varamamalarının yaratabi-

XVIII.
yüzyılın
bencil,
çıkarıcı,
hesapçı
bireyinin
bir ayağı
dinsel
düşüncede
ama
diğer
ayağı
Rasyonalizmin
doğa ve
toplumun
mekanik
kavranışı
yönteminde

leceği kaosu, mülkiyet hakkının varlığı ve bu hakkın devredilmesinin mümkün olabilmesi ile özetle bir piyasa toplumunun geliştirilmesi ile önlenebileceğini ileri sürer.

Görüldüğü gibi Hume rasyonalite soru-
nunda önemli bir aşama ile bu kavrama açık-
lık getirmiş, Russel'in ve Herbert Simon'un da
işaret ettiği gibi rasyonalitenin özellikle araçsal
düzeyde olduğunu işaretlemiş, diğer yandan
da yeni insanın – iktisadi insanın- kimi nitelik-
lerini vurgulamıştır. Fakat özellikle tarihsel bir
bakış açısı taşıyan Hume'nun analizindeki
Homo oeconomicus onu kimi zorluklara ve çö-
zümsüzlüklere de itmiştir.²⁰

IV-2 smith ve eylemin iktisadi boyutları

Ekonomi politik Smith'le birlikte olgunlaş-
ma sürecine girmiştir. İktisadi birey de yetkin-
leşip teorisinin nerede ise temel postülasını
oluşturmuştur. Henüz Mill veya Bentham'cı
anlamda faydacılığın uzağında olan Smith ilk
önemli yapıtı "Ahlak kuramında" analizini
"sempati" kavramına dayandırdıktan sonra
Ulusların Zenginliğinde bireylerin davranışla-
rını çıkar motifi çerçevesinde inceler. Smith
Ahlak Teorisinde, akıl, duygu ve tutku üzerine
şöyle der; "Türlerin devamı doğanın temel
amacıdır. Buna ulaşmak için doğa insanın ak-
lından çok onu donattığı ortak bir duyguya ve
ya güdüye güvenmiştir".²¹

Görüldüğü gibi Smith'in teorik yaklaşımın-
da Hume'a benzer bir şekilde tutku akla göre
belirleyicidir. Diğer bir deyişle akıl tutkuların yö-
netimindedir.

Bununla birlikte Smith analizine artık ken-
dinden önceki düşüncülerin kullandığı tutku,
erdem gibi kavramlar yerine daha çok avantaj
ve çıkarı yerleştirmiştir. Bu bağlamda veri olan
amaca (Hume anlamında) ulaşmak avantaj ol-
duğuna göre, ona ulaşmak için kullanılacak
araçların seçimi elde edilecek kazancı arttırdı-
ğı oranda tahlil iktisadi bir nitelik kazanacak
ve araçların seçimi bu doğrultuda en yüksek
etkinliği sağlayanın doğrultusuna olacaktır.

Smith, ulusların zenginliğinde değişik ikti-
sadi faaliyetlerin bireyler için arz ettiği avantaj-
lara-değere-göre oluşan işbölümünü inceler.
Smith için iktisadi eylem avantaj sağlama sü-
reci olmakla birlikte ayrıca iktisadi olma niteli-
ğini avantajlarını arttırdığı veya maliyetleri
azalttığı noktada sağlamaktadır. Görüldüğü
gibi Smith'te rasyonalite sorunu (açıkça rasyo-
nalite kavramını kullanmamakla birlikte) bu
aşamada nicel bir boyuta sahiptir. Şöyle ki ;

eylemin avantajları en çoka veya maliyetleri
en aza indirmesi rasyonel olması için yeterli-
dir. (Hume ile benzerlik görüldüğü gibi çok
açıktır) Bu öneride henüz tercih sıralanması
bulunmamaktadır. Diğer bir deyişle rasyonel
davranış veya -iktisadi etkinlik - seçilen ama-
tan bağımsız olarak sağlanabilecek avantajla-
rın en üst noktaya çıkarılmasıdır.

Smith böylece homo economicusun çıkarı
en yüksek noktaya çıkarma arayışının önün-
deki tüm ahlaki engelleri artık kaldırmıştır.

Bununla birlikte Smith'in bireyinin dünya-
sında kendisinin toplum tarafından benimse-
nip önemsenmesi son derece önemlidir ve bu-
nun sonuçları düşünürün iktisadi insanının ni-
teliklerinin iyi kavranmasında belirleyicidir;
Şöyle ki birey ancak toplum tarafından benim-
senip önemsendiği oranda kendini gerçekleşt-
irmiş olacaktır. Smith'in bireyi bir anlamda
Hume gibi tamamlanmamış bir varlıktır. Çün-
kü Smith'in bireyi "ben" ile "diğer"i arasında gi-
dip gelir. Bu anlamda sosyal ve ahlaki düzeni
kendi başına oluşturabilecek niteliklere sahip
değildir, kendi kimliğini oluşturmak için diğer-
lerine ihtiyacı vardır. Kendini ancak diğerleri-
nin, yani toplumun değerlendirmesine göre
değerlendirecektir. Halbuki gelecekteki Homo
economicus kendisine yeten, yazgısına hakim
yalnız bir varlıktır. Smith'in bireyinin dünyasın-
da toplumun yeri azımsanamaz. Kendine kar-
şı duyduğu sevgi başkalarının sevgisi ile oran-
tılıdır. Öyle ise kendine duyduğu sevgi bir an-
lamda başkalarının sevgisini arayış sürecidir.
Şöyle der Smith: "doğanın temel davranış ku-
ralı kendimizi aynen başkasını sevdiğimiz gibi
sevmemiz diğer bir deyişle benzerimizin bizi
sevebildiği gibi sevmemizdir"²²

Diğer yönden Smith'in bireyinin bencilliği
çıkartakibinden ibaret sıradan bir bencilliktir.
Bu bencilce davranışlar ilke olarak -saldırgan
olmayan- piyasayı oluşturacaktır. Bencil dav-
ranışlar birey için zenginliği artırma arayışına
denk düşmektedir; "Zenginliği arttırmanın tek
yolu, tasarruf etmek ve biriktirmektir"²³ diyen
Smith için piyasa fiyatı da değişik mallara
farklı değerler atfeden zenginliğini maksimu-
ma çıkarma çabasında olan ve objektif ortak
bir değer ölçütüne rasyonel çabalarla ulaşma-
ya çalışan bireylerin arayışını yansıtmaktadır.

Olgunlaşmış ekonomi politikte Smith'in ikti-
sadi adamının kendine özgü bir yeri vardır.
Kendine dönük, iktisadi rasyonalite sınırları
içinde sürekli hesap yaparak yaşayabilen, di-
ğer bireylerle iletişim kurmayan bir kişi değil

Smith
böylece
homo
economicusun
çıkartakibinden
en yüksek
noktaya
çıkartakibinden
arayışının
önündeki
tüm
ahlaki
engelleri
artık
kaldırmıştır

tam tersine toplumun bakışını önemseyen diğer bireylere ihtiyaç duyan, kendine sevgiyi başkalarının sevgisinde bulmaya çalışan bir bireydir. Toplumsallık henüz dışlanmamıştır.

V - İktisadi eylemin tasvirinde soyutlama ve mill

Ekonominin konusunu aklın bilimi²⁴ olarak tanımlayan Mill'de Homo Economicus nihayet somutlaşır. Mill insan davranışlarının belli bir bölümünü tek bir nedene dayandırarak, bireyin zenginliğin en çok çıkarılması amacı ile davrandığını varsayar; "Ekonomi Politik" insanlığın sadece zenginliğin elde edilmesi ve tüketilmesi ile meşgul olduğunu düşünür diyen Mill şöyle devam eder; "zenginleşme tutkusu ve daha çok zenginliğin daha aza tercih edilmesi ilkesi kimi sosyal olguların açıklanmasında temel belirleyicidir."²⁵

Bireylerin davranış nedenlerini böylesine sınırlı bir nedenle açıklayan Mill daha sonra ilave eder; "Hiçbir iktisatçı insanlığın sadece bu nedenle davrandığını düşünene kadar aptal değildir. Fakat bu bilim için gerekli bir yöntemdir. Bir sonuç bir çok nedenden kaynaklanınca bu nedenler ancak teker teker incelenmelidir. İnsan yaşamında zenginlik isteğinin etkisinde olmayan hiçbir eylem yoktur. Ekonomi politığın vardığı kimi sonuçlar bu alana girmeyen diğer insan davranışları için geçerli değildir."²⁶

Mill görüldüğü gibi soyutlamaya başvurmakta ve insan davranışlarının belli bir bölümünün zenginleşme isteği ile açıklanabileceğini ileri sürmektedir. Daha doğrusu insan davranışlarını ekonomik düzeyde bu yöntemle çözümlenebileceğini önermektedir. Bu yaklaşım daha sonra Marshall'dan başlayarak birçok modern ekonomist tarafından benimsenmektedir.²⁷ Mill soyutlama yöntemi ile incelediği konularda ayrıntının dışında genelde gerçeğe ulaşacağını söylemektedir.

Mill'in yöntemi homo economicus'u temel alan ekonomi politığın bütün modellerinde kullanılacaktır.

dipnotlar:

- 1) Kendini sevmeye self-love anlamında kullanılmaktadır
- 2) Le Compendious or a Discours on the Common Weal of this Realm of England
- 3) Traité de l'économie politique ile Montchrétien san'yorum ilk kez ekonomi politik terimini kullanır.
- 4) Denemelerin ismi « Essais de la Morale » dir.

Zenginleşme isteğinin, çalışmaktan nefret etme veya bedelsiz alınabilecek zevklerden faydalanmanın dışında her zaman geçerli olduğunu öne süren Mill kimi durumlarda maksimizasyon ilkesinin bir amaç olarak geçersiz olabileceğini kabul etmektedir. Fakat yine de Mill her şey eşit düşünüldüğünde her zaman daha ucuz olanın daha pahalı olana tercih edileceğini savunmakta ve insan davranışlarının özünde zenginleşme isteğinin yattığını savunmaktadır.

Sonuçta homo economicusun Mill'de artık olgunlaştığı söylenebilir. Aslında kapitalist toplumun kişilerinden yola çıkarak Mill yaptığı soyutlama ile bu toplumların insanını daha yüksek bir ücret ve rant arayışındaki kişiyi iktisadi adam olarak adlandırmıştır. Fakat daha sonra homo oeconomicusun tüm insanlık için bir model oluşturacağını ileri sürmüştür.

sonuç

Zenginliğin özü veya zenginliğin yaratılışı Quesnay'dan Marx'a kadar giden yolda ekonomi politığın temel problematiği olmuştur. Önce doğa temel faktörünü oluşturur iken bu Smith'e uzanan süreçte birey olmuştur. Zenginliğin kaynağında bencil bireyin diğer bireylerle ilişkileri görülmüştür. İktisadi eylem Smith'te kendiliğinden "iyi" olana yönelmiştir. Bireyin zenginliği yaratma süreci tanrının ki ile nerede ise eşdeğerdir. Homo economicusun moraliteyi iktisadi eylemde içselleştirdiğini söyleyebiliriz. Bencilik bireyin bu süreçte tek gereksindiği nitelikler. Sonuçta ekonomi politığın moraliden kopuşu ancak iktisadi eylemde kendiliğinden var olan "iyi" ile mümkün olmuştur. Bununla birlikte dinsiz veya muhtemelen inançsız olan Smith'in²⁸ bireyi bir ayağını bu moraliteye dolayısı ile güçlü bir birey toplum birlikteliğine bir ayağını zenginliğin maksimlaştırma amacına dayandırmıştır.

Smith'in homo economicus'u veya kendisi ile diğeri arasında parçalanmış bireyi önce Mill'e daha sonra da neo-klasik düşünceye geçiş sırasında ise ciddi bir içerik kaybına ve nitelik bozulmasına uğramıştır.

Milli
insan
davranışlarının
belli
bir bölümünü
tek
bir nedene
dayandırarak,
bireyin
zenginliğin
en çok
çıkarılması
amacı ile
davrandığını
varsayar

- 5) Une histoire intellectuelle, de l'économie politique (S. 65)
- 6) Une histoire intellectuelle de l'économie politique (S. 86)
- 7) Nouvelle histoire de la pensée économique Tome 1 (S.156)
- 8) Une histoire intellectuelle de leconomie (S. 89)
- 9) Albert O. Hirschman : Les intérêts et les Passions (S. 16)

- 10) Homo aequalis Lois Dumont (S. 44)
- 11) Felsefe Ansiklopedisi: Orhan Hançerlioğlu Cilt 7 (S. 39)
- 12) Felsefi düşüncenin kısa tarihi Bayramkaya
- 13) Une histoire intellectuelle (S. 340)
- 14) Buna bir anlamda laikleşme süreci de diyebiliriz.
- 15) Pierre Demeulenaere: Homo oeconomicus (S. 21)
- 16) Une histoire intellectuelle de l'économie politique (S. 384)
- 17) Hume: Enquête sur l'entendement humain
- 18) Pierre Demeulenaere (a.g.e) (S. 29)
- 19) Les limites de la rationalité (S. 14)
- 20) Histoire de la pensée économique
- 21) Adam Smith. Théorie des sentiments moraux (S. 138)
- 22) Dupuy . J.P. : Libéralisme et Justice Sociale (S. 95)
- 23) Allemand Sylvain : Qui est l'homo oeconomicus dans Problèmes économiques no:2566
- 24) Science de l'esprit
- 25) Sur la définition de l'économie politique (S.56)
- 26) Sur la définition de l'économie politique J.S. Mill (S.23)
- 27) Blaug: La méthodologie économique : (S. 238)
- 28) J.P (Dupuy'a göre Smith muhtemelen Tanrıya inanmamaktadır.

kaynakça:

- Andréani. T. : Un être de raison
Editions syllepse : 2000
- Bayram Kaya : Felsefi düşüncenin kısa tarihi.
- Blaug Mark : La pensée économique. Economica : 1996
- Blaug Mark : La méthodologie économique. Ed Economica – 1992
- Demeulenaere Pierre : Homo oeconomicus. PUF : 2003
- Dumont Louis : Essais sur l'individualisme. Edition du Seuil – 1983
- Dumont Louis : Homo aequalis I Genèse et épanouissement de l'idéologie économique. Editions Gallimard 1977
- Dumont Louis : Homo aequalis II L'idéologie allemande France – Allemagne et retour 1981
- Dupuy. J.P. : Libéralisme et Justice sociale Hachette . 1992
- Hirschman O. Albert : Les passions et les intérêts. PUF– 1977
- Hume D. : Enquête sur l'entendement humain. Flammarion – 1983
- Hançerlioğlu O. : Felsefe Ansiklopedisi
- Mill J. Stuart : Sur la définition de l'économie politique ; et sur la méthode d'investigation qui lui est propre.
- Michael Houdriat éditeur : 2003
- Maréchal Jean Paul : Le rationnel et le raisonnable. Presses universitaires de Rennes 1997
- Allemand. S. Qui est l'homo oeconomicus dans problèmes économiques no : 2566
- Perrot Jean-Clude : Une histoire intellectuelle de l'économie politique Editions de l'école des hautes études en sciences sociales : PARIS - 1992
- Prades Jacques : L'homo oeconomicus et la déraison scientifique L'harmattan : 2001
- Smith Adam: Recherche sur la nature et les causes de la Richesse des Nations. Ed Economicus 2000
- Smith Adam : Théorie des sentiments moraux. PUF - 1999.

suç ve ceza iktisadı ve alternatif karar alma süreçleri

I. giriş

Ekonomi ve hukuk literatürü son yıllarda büyük bir hızla gelişmektedir. Literatür kapsamında yer alan bir çok branşta temel kavramlar, kuramlar ve politika önerileri üzerinde anlaşma sağlanmış, literatür olgunluk aşamasına girmiştir. Ancak bu akademik birikimin politika belirleyicilere, hukuk uygulayıcılara ve örneğin A.B.D. dışındaki hukukçu akademisyenlere dahi ulaşmasında bazı engeller söz konusudur. Nitekim bilindiği kadarıyla Türkiye'de de ekonomi ve hukuk alanında yapılmış temel bir çalışma yoktur. Karşılaşılan engellerin başında hukuk kurallarının ve/veya uygulamalarının ekonomik sonuçlarına ya da etkinliğine ilgisizlik duyulmasından çok literatüre nüfuz etmede yaşanan güçlükler gelmektedir. Çünkü bu alanda yapılmış binlerce çalışma çok sayıda hukuk ve/veya iktisat dergisi içerisinde serpiştirilmiş olup uzmanlar dışındakilerin anlayamayacağı derecede karmaşık. Ekonomi ve hukuk alanının disiplinlerarası niteliği nedeniyle bu çalışmalar hem **Econlit** gibi iktisat alanında hem de **Lexis** ya da **Westlaw** gibi hukuk alanında uzmanlaşmış bibliyografyalar tarafından izlenmektedir. Öte yandan makalelerin ya da kitapların başlıkları çalışmanın saf anlamda hukuksal, ekonomik ya da disiplinlerarası olduğunu tam olarak göstermemektedir. Bu karmaşık literatüre nüfuz edilmesi öncelikle literatür içinde yer alan çeşitli branşların kuramsal çerçevesini açıklayan temel çalışmaların yapılmasına bağlıdır. Bu çalışma Türkçe literatürdeki boşluğu doldurma ve alternatif karar alma süreçlerinin literatür içindeki yerini açıklama yolunda atılmış küçük bir adım olarak değerlendirilebilecektir.

Ekonomi ve Hukuk literatürü içinde gelişen çalışma alanlarından biri de 'Suç ve Ceza İktisadı'dır. Suç ve Ceza konusu Becker (1968), Stigler (1970) ve Ehrlich (1973, 1975) gibi öncülerden den itibaren iktisadın da başlıca inceleme alanlarından biri olmuştur. Bu alanda gelişmiş ve gelişmekte olan geniş bir literatür söz konusudur. Literatürün temel kavramları, makalenin adından da anlaşılacağı gibi 'suç ve ceza'dır. Bu çerçevede literatür

öncelikle 'suç'un tanımlanmasına ve suç aktivitelerinin belirleyicilerinin açıklanmasına yöneliktir. Suç aktivitelerini belirleyen faktörlere ilişkin farklı açıklamalar sonuçta farklı hukuk uygulama önerilerine de kaynaklık etmektedir. Bu alanda geliştirilen argümanlar ve alternatif optimal hukuk uygulaması önerileri yayınlanmak üzere olan 'Ekonomik Açından Suç ve Ceza' adlı çalışmamızda olabildiğince geniş biçimde açıklanmaktadır. Bu makalede ise sadece suç aktivitelerinin alternatif karar alma süreçleri ile ilişkisi üzerinde durulmakta, hukuk uygulama konusuna girilmemektedir.

II. suç aktiviteleri ve iktisat bilimi

Suç, insanlık tarihi ile başlayan, tüm zamanlar boyunca süregelen, özellikle de son dönemlerde hızlı bir artış trendi sergileyen beşeri aktivitelerden biri olagelmıştır. Antik çağlardan günümüze uzanan zaman sürecinde insanların niçin suç işledikleri; suç aktivitelerinin niçin bazı ülkelerde diğerlerinden daha yüksek olduğu; suç aktivitelerini belirleyen ekonomik, sosyal, kurumsal ve kültürel faktörlerin neler olduğu en çok tartışılan konulardan biridir. Düşünce tarihi boyunca geliştirilen bütün felsefelerin suçla ilgili bir açıklamaları da varolmuştur. Yaşamın bütün alanlarıyla, politikayla, ekonomiyle, değerler sistemiyle, kültürle vs şu ya da bu şekilde yakından ilintili bir olgu olması nedeniyle hemen hemen bütün sosyal bilimlerin yakın ilgisini çekmiştir. İktisat dışındaki sosyal bilim dallarında (siyaset bilminde, antropolojide ve sosyolojide) gerçekleştirilen suç araştırmalarının oldukça eski bir geçmişi vardır. Ancak, bu sosyal bilim dallarında elde edilen bulgular geniş ve genelleştirilebilir politika sonuçlarına sahip değildir. Sadece vaka çalışmaları metodolojisine dayanılması, bir çok yönden yararlı olsa da, genelleştirilebilir analitik ve politik sonuçlar sağlamamaktadır [(Collier vd. (2003)).

"Profesyonel suçbilimciler, sosyologlar, siyaset bilimciler, hukukçular, kamu yönetimi uzmanları, nev-i şahsına mahsus uzmanlar ve uygulayıcılar gibi suç araştırmalarına hükmeden kişilerde eski ihtilaflara yeni bir ışık tutacak

Enver Alper
Güvel*

Suç,
insanlık
tarihi ile
başlayan,
tüm
zamanlar
boyunca
süregelen,
özellikle de
son
dönemlerde
hızlı
bir artış
trendi
sergileyen
beşeri
aktivitelerden
biridir

* Çukurova
Üniversitesi
İ.İ.B.F.
Öğr. Üyesi

ya da metodolojik açıdan karmaşık problemlere analitik açıklama getirecek kantitatif ve formal modelleme becerisi çoğunlukla yoktur." Bunlar, dünya ölçeğinde 1970'lerden itibaren hızla yükselmeye başlayan suç oranlarının meydana okumasıyla başa çıkma gücüne sahip görünmemektedir. Bu nedenle, iktisatçıların sahip oldukları '**karşılaştırmalı entelektüel üstünlükleri**'ni, şu ana kadar disiplin içinde yeterince ilgi görmeyen suç sorununu çözme yönünde kullanmaları önerilmektedir [Dilulio (1996), ss. 3-4]. İktisadın yerleşik konuların ötesine açılması durumunda, suç konusunun, iktisadın en verimli araştırma konularından biri haline geleceği vurgulanmaktadır [Glaeser (2001)].

Suç olgusuyla ilgilenmek, sadece entelektüel bir ilgi olmanın ötesinde iktisatçının bir bilim insanı olarak taşıdığı sosyal sorumluluk alanına girmektedir. Çünkü suç, küresel ölçekte en zararlı sosyal problem olarak nitelendirilmektedir [Glaeser (2001)]. Artan suç ve şiddet aktivitelerinin ekonomik aktivite üzerindeki zararlı etkileri yanında yurttaşların güvenliğini ve yaşam kalitesini doğrudan azaltıcı etkileri de söz konusudur. Günümüzde genel olarak suç olgusu, özellikle de şiddet içeren suçlar bütün ülkelerde önemli bir politika önceliği haline gelmektedir. Bir iktisatçının kendini bu konulardan soyutlayabilmesi olanaksızdır.

Ancak genel olarak iktisatçılar suç olgusunu ekonomik bir sorun olarak görme noktasında tutukluk sergilememektedir. Oysa iktisatçıların suç ve ceza konusuna ilgisinin Adam Smith ve özellikle de Jeremy Bentham'a uzanan köklü bir geçmişi vardır. Ancak 20. yüzyılın başlangıcından itibaren, Bentham'ın görüşleri kuram bolluğu içinde gözden kaybolmuştur [Eide (1999), s. 347]. Disiplinin bu konularla yeniden bağlantı kurması ise ancak 1960'ların sonlarında gerçekleşmiştir. İktisatçılar, 1960'ların sonlarından itibaren 'suç ve ceza' konusu ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Suç'un ekonomik analizi, ilk olarak Becker (1968)'in öncü çalışması ile yapılmıştır.

Becker (1968, s. 170)'le birlikte suç olgusu, anomi, psikolojik yetersizlikler ve kalıtsal faktörler gibi açıklamalar yerine iktisadın 'seçim' analizlerine dayanarak açıklanmaya başlanmıştır. Böylece sosyologların suçu 'sapkın davranış' olarak açıklamalarına karşılık, iktisatçılar 'akılcı bir seçim' olarak açıklamaya başlamış; 'motivasyonlar' yerine 'fırsatlar' üzerinde odaklanmışlardır. Suçluların da 'fayda maksimizasyonu' arayışıyla hareket ettikleri

öngörülerek suç, bireysel fayda fonksiyonu ve sosyal refah fonksiyonu ile ilişkilendirilmiş; yasadışı davranışla mücadele için uygulanacak optimal politikalar, optimal kaynak dağılımının bir parçası olarak, yani ekonomik bir sorun olarak görülmeye başlanmıştır. Feichtinger (2003)'in kavramlaştırmasıyla **Suç ve Ceza İktisatçıları**, kaynakların yasadışı davranış azaltacak yönde optimal dağıtımı ile ilgilenmeye başlamışlardır. Bütün bu açıklamaların temelinde normatif ya da akılcı karar alma süreçleri yer almaktadır.

III. akılcı seçim kuramı, suç kararı ve caydırma kuramı

Suçlu'nun bireysel (psikolojik, biyolojik, genetik vs.) özellikleri ya da ekonomik ve sosyal sorunlar gibi dışsal faktörler üzerinde odaklanan geleneksel suçbilim kuramlarından farklı olarak Akılcı Seçim Kuramı'na göre 'insanlar neden sapkın ve/veya kriminal eylemlerde bulunur?' sorusunun cevabı, "insanlar yoksul oldukları için çalar!" ya da "kalıtsal faktörlerden dolayı!" vb. önermeler yerine "bireysel bir seçim sorunu" olarak açıklanmaktadır. Buna göre **"bireyler bilinçli seçimleri sonucu 'suçlu' olan akılcı karar birimleridir"**. Bu akılcı karar birimleri, kontrollerinin ötesindeki faktörlerin etkisi nedeniyle değil, bilinçli seçimlerinin sonucu olarak, özgür iradeleriyle suç aktivitesinde bulunmaktadır.

Bu noktadan hareketle akılcı karar biriminin "suç seçimi"nin mantıksal temellerini açıklamaya yönelik çok sayıda çalışma söz konusudur. Bu alanda öncü suçbilimciler kabul edilen Cornish ve Clarke (1986)'ın çalışmasında ki 'akılcı seçim perspektifi'ne göre, "suç, suçlunun para, statü, cinsellik, heyecan gibi genel gereksinimlerini karşılamak için düzenlenmiş amaç yönelimli bir davranıştır. Bu yolla gereksinimlerin karşılanması, (bazen oldukça ilkel düzeyde de olsa) zaman ve enformasyon sınırlaması altında bir karar alınmasını içerir [Keel (1997); Sutto (1992)]." Yasadışı davranış, bir suçlunun kendi parasal gereksinimini, kişisel değerlerini, öğrenim deneyimlerini, hedefin ne kadar korunduğunu, komşuların sayısını ya da polisin etkinlik derecesini hesaba katarak hukuku yıkmaya riskini üstlenme kararı aldığı anda meydana gelecektir. Suç işlemeye önce, akılcı bir suçlu, yakalanma şansını, beklenen cezanın ciddiyetini, eylemde bulunmanın getirisini ve bu getiriye gereksiniminin aciliyetini tartacaktır.

Akılcı Seçim Kuramı'nın temel argümanla-

Suç
olgusuyla
ilgilenmek,
sadece
entelektüel
bir ilgi
olmanın
ötesinde
iktisatçının
bir bilim
insanı
olarak
taşıdığı
sosyal
sorumluluk
alanına
girmektedir

rı şunlardır [(Keel (1997); Sutton (2002))]:

- İnsan, akılcı bir aktördür.
- Akılcılık, amaç-araç hesabını içerir. İnsanlar, amaç yönelimlidir.
- İnsanların, hiyerarşik olarak sıralanmış bir tercihler ya da faydalar kümesi vardır.
- İnsanlar, ister uyumlu isterse sapkın olsunlar, davranışlarını akılcı hesaplamalara dayanarak özgürce seçerler. Normal ya da sapkın bir davranışta bulunurken insanlar, tercih hiyerarşisi içerisinde alternatif bir davranış yönünü seçmenin faydasını, alternatif maliyeti (vazgeçilen seçeneklerin getirisini) ve faydayı maksimize etmenin en iyi yolunu göz önünde bulundurarak akılcı hesaplama yapar.

• Hesaplamanın temel unsuru, maliyet-fayda analizidir: Ya da hedonist hesaplama-dır: Yani acı ve zahmete karşı, hazzın ve mutluluğun seçilmesidir.

• Diğer koşullar sabitken, seçim, bireysel mutluluğun (hazzın) ya da kârın maksimizasyonuna yönelik olacaktır.

• Seçim, bir eylemin, sosyal yarara ya da sosyal sözleşmeye zarar verme yönünden yargılanması sonucunda getireceği potansiyel acı ve cezanın algılanması ve anlaşılması aracılığıyla kontrol edilir.

Akılcı Seçim Kuramı'na göre suç kararı

mekanizması Şema.1'de gösterilmektedir:

Akılcı Seçim Kuramı'na dayanan bir hukuk uygulama kuramı olan Caydırma Kuramı (The Theory of Deterrence) 'na göre, bu çerçevede içerisinde suçlunun fayda-maliyet analizini etkileyebilecek negatif dürtüler (hukuk uygulamaları) ve pozitif dürtüler (ekonomik ve sosyal değişkenler) uygulanarak suç aktivitesi gerçekleşmesinden önce engellenebilecektir. Daha teknik bir ifadeyle, tek tek suçluları yakalamak yerine 'marjdaki' potansiyel suçlular ve dolayısıyla da suç aktivitesi, suç piyasası ölçeğinde caydırılabilir.

Caydırma Kuramı'na göre caydırma, hukuk uygulamasının kapsamına göre "genel caydırma" ve "spesifik caydırma" olmak üzere başlıca iki şekilde gerçekleştirilebilir [Keel (1997); Shavell (1991)].:

• **Genel Caydırma**, gelecekteki davranışlar üzerinde odaklanmakta, akılcı karar alma

süreçlerini etkileyerek kriminal ve sapkın davranışları önlemeyi amaçlamaktadır. Böylece genel nüfus içinde suç aktivitesinin azaltılması hedeflenmektedir.

• **Spesifik Caydırma** ise belirli ve bilinen suçlular üzerinde odaklanarak, bunların bir daha suç işlemlerini engelleyecek şekilde cezalandırılmasını amaçlamaktadır.

IV. suç aktiviteleri, caydırma kuramı ve alternatif akılcı karar alma modelleri

'Suçlu'nun kültürel karakteristikleri, yoksulluğu ya da eğitimsizliği veya çevresel koşulları yerine **suç aktivitesi** üzerinde odaklanması nedeniyle, Akılcı Seçim Kuramı, diğer kuramların açıklamada yetersiz kaldığı durumlarda, örneğin sanığın eğitilmiş ve zengin olması durumunda ya da beyaz yakalıların işlediği suçlarda da uygulanabilmektedir. Bu yönüyle Akılcı Seçim Kuramı, suç aktiviteleri ile ilgili olarak son derece geniş bir uygulama alanına sahiptir [Sutton (2002)]. Ancak son zamanlarda gerçekleştirilen bazı araştırmalarda elde edilen bulgular ışığında akılcı karar alma modellerinin gerçek dünyadaki davranış açıklamaya uygun olmadığını ve atılması gerektiğini ileri sürülmektedir. Örneğin Beach ve Lipshitz (1993) ve Klein (1989, 1993) gibi araştırmacılar, rasyonel karar alma modellerinin sıradan aktivitelerde alınan kararlarla ilintisini analiz ettikleri çalışmalarında bazı önemli sonuçlara varmışlardır. Buna göre,

• Her davranış seçeneğinin olası sonuçlarının karar almadan önce belirlenmesini, değerlendirilmesini ve karşılaştırılmasını gerektiren akılcı karar alma modellerindeki hesaplama yoğunluğu bir çok davranışa uygulanmaya uygun değildir.

• Akılcı karar almak üzere eğitilmiş insanlar onu kullanmada çekingen davranmakta; akılcı yaklaşımın açıkça daha faydalı olduğu durumlarda dahi sezgisel ve subjektif yaklaşımları kullanmaktadır.

• Karar alma deneyimine sahip insanlar genellikle alternatif davranışları karşılaştırmaktadır. Bunun yerine durumsal talepleri en iyi karşılayacağı öngörülen seçilmiş bir davranışın olası sonucunu değerlendirmektedirler. Bu seçenek tatmin edici bulunduğu, ona göre davranılmakta; ancak tatmin edici bulunmadığında alternatif davranışsal seçenekler belirlenmektedir.

Akılcı Seçim Kuramı'na yönelik bu eleştiriler çerçevesinde, yeni yeni gelişen farklı psi-

Akılcı
Seçim
Kuramı'na
dayanan
bir hukuk
uygulama
kuramı
olan
Caydırma
Kuramı'na
göre
tek tek
suçluları
yakalamak
yerine
'marjdaki'
potansiyel
suçlular ve
dolayısıyla da
suç
aktivitesi,
ölçeğinde
caydırılabil-
ecektir

kolojik karar alma modellerinin hukuk uygulamalarının suç aktiviteleri üzerindeki etkisini anlamada kullanılan Caydırma Kuramı'na önemli katkılar sağlayacağı öngörülmektedir [Harrison (2003)].

Caydırma Kuramı'nın alternatif bir karar alma modelinin dahil edilmesinin büyük önem taşıdığı vurgulanmaktadır. Çünkü, suç kararı sadece Caydırma Kuramı'nın odağında yer alan hukuk uygulamasının değil, bunun, suçlunun topluma ifşa edilmesi, sosyal baskılar, uygulanacak cezaların algılanması ve değerlendirilmesi gibi diğer dışsal risklerle bileşiminin bir sonucudur. Bu tür çok sayıda kompleks faktörün kontrolü altında olan insan davranışı, öte yandan dışsal riskler ile davranış arasında yer alan psikolojik süreçler de içermektedir. Akılcı Seçim Kuramı ve buna dayanan Caydırma Kuramı ise dışsal risklerin etkilerini belirleyen psikolojik süreçleri belirlemektedir. Oysa psikolojik ve bilişsel faktörler göz önünde bulundurulmadan suç davranışının dışsal risklerle ilişkisinin tartışılması, davranışın eksik anlaşılmasına yol açacaktır. Sonuçta, davranışı değiştirebilecek programlar geliştirme potansiyeli de azaltacaktır. Bu nedenle Caydırma Kuramı'na, Akılcı Seçim Kuramı'na dayanan karar modelleri yerine en son geliştirilen karar modellerinin dahil edilmesi için bir potansiyel bulunmaktadır [Harrison (2003)]. Nitekim çok az sayıda da olsa bu alanda bazı çalışmalara rastlanmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde en dikkat çeken, Caydırma Kuramı'na, Akılcı Seçim Kuramı yerine davranışçı iktisadın temelindeki **sınırlı akılcılık** modelini ikame etme çabalarıdır.

V. davranışçı iktisat, sınırlı akılcılık ve suç kararı

Bazı suçbilimciler bireylerin çevre ve ey-lemelerin sonuçları hakkında akılcı seçim yapmaya yetecek kadar enformasyon sahibi olup olmadıklarını, bir diğer ifade ile bilişsel sınırlamalarla malul olup olmadıklarını sorgulamakta; Herbert Simon (1957)'un **sınırlı akılcılık kuramının** suç kararını Akılcı Seçim Kuramı'ndan daha iyi açıklayabileceğini öngörmektedir [Carroll ve Weaver (1986); Nagin ve Pateroster (1993); Niggli (1994)].

Sınırlı akılcılık modeli, veri koşullar ve dışsal sınırlamalar altında amaçlara ulaşmak için uygun araçları seçmek' biçiminde ifade edilen sonuç yönelimli 'ekonomik (ya da özsel) akılcılık'tan farklı olarak, karar vericinin seçimlerinin bilgi edinme ve kullanma sürecinden kaynakla-

nan 'içsel' sınırlamalar tarafından da etkilendiğini öngörmektedir. Burada bilginin varlığı ya da tamlığı yanında, karar biriminin bu bilgiyi algılama ve değerlendirme biçimi de önemli rol oynamaktadır. Aradaki fark ulaşılabilir bilgi ile ulaşılamayan bilgi arasındaki boşluktan değil, 'işlem görebilen bilgi ile işlem göremeyen bilgi' arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Sınırlı enformasyon edinme, sınırlı seçim kapasitesi ve fayda fonksiyonlarının farklılaşabilmesi nedeniyle farklı bireylerin aynı koşullarda farklı seçimlerde bulunabileceği öngörülmektedir.

Sınırlı akılcılık kavramına göre suç kararında özgür irade esas olmakla birlikte, karar alma süreci, akılcılığı sınırlandıran faktörlerin etkisi altında çeşitlilikler sergileyecektir. Bu durumda, özgür irade ile suç aktivitesi arasında suçlunun saf anlamda akılcı karar almasını sınırlayan faktörler girmekte, akılcı davranışı sınırlandıran çeşitli faktörlerden söz edilebilmektedir. Bu faktörler sosyolojik, psikolojik ve biyolojik faktörlere dayalı suçbilim kuramlarının öngörülerini de kuşatacak şekilde şöylece belirtilmektedir [Dilulio (1996), s.15]:

- Kötü genler (fiziksel ve genetik faktörler),
- Kötü evler (aile yapısı, çağ yapıları (pe-ers), değerler sistemi, sosyalleşme süreci),
- Kötü dürtüler (suç fırsatları, cezaları ve ödülleri),
- Kötü ruhlar (yapısal ve maddi nedenlerden çok ruhsal nedenler).

Bu faktörlerin sayısını daha da artırmak olanaklıdır. Ancak, bu çalışmanın amaçları açısından özellikle bazı faktörler büyük önem taşımaktadır. Bu faktörler bireyin aile yapısı ve sosyo ekonomik staüsü, deneyimleri ve zaman ufku, komşuluk ilişkileri ve kurumlarıdır.

Aile yapısı ve sosyo-ekonomik statü:

Bireyin yaşama başlangıç koşullarını belirleyen ebeveyni ve sosyo-ekonomik statüsü, suç kararını derinden etkilemektedir. Öyle ki suç kararının açıklanabilmesi için bireysel yaşamın ilk devrelerine inmek gerekmektedir. "En tehlikeli suçluların, suç kariyerlerine çok erken yaşlarda başlayan gençler olduğu" öngörülmektedir. Örneğin, A.B.D.'de genç şiddet suçlularının %75'inin bir aile üyesinin kötü muamelesine (abuse) uğradığı; %50'sinden fazlasının tek ebeveynli ailelerden geldiği; genç ve yetişkin suçluların %60'ının ebeveyninin alkolik ya da uyuşturucu müptelası olduğu; hapistekilerin yaklaşık üçte birinin yine hapiste olan bir kardeşi olduğu belirlenmiştir. Kısacası, en kötü suçlular, büyük ölçüde en kötü ev-

En kötü
suçlular,
büyük
ölçüde
en kötü
evlerden ve
komşuluk
çevrelerinden
çıkarmaktadır.
Bunlar
son
derece
sert bir
şekilde
kötü
muamaleye
maruz
kalmış ve
ihmal
edilmiştir

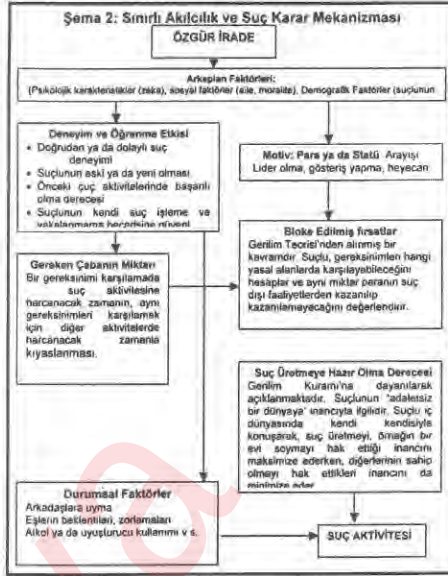
lerden ve komşuluk çevrelerinden çıkmaktadır. Bunlar son derece sert bir şekilde kötü muamaleye maruz kalmış ve ihmal edilmiş; şiddet eylemlerine şahit ya da kurban olmuşlardır. Bunlar için yaşam gerçek anlamda Hobbessian'dır: Yalnız, yoksul, tehlikeli, vahşi ve kısa [Dilulio (1996), s.15].

Deneyim etkisi ve zaman ufku: Suç kararını etkileyen bir diğer faktör ise deneyim etkisidir; bir diğer ifade ile bireylerin alışkanlıklarıdır. Farklı alışkanlıklara sahip bireyler farklı dürtülere farklı tepkiler verecektir. Dolayısıyla dürtülerin değiştirilmesi kötü alışkanlıklar edinmiş bireyleri en azından kısa dönemde etkilemeyecektir. Suç kararı bireylerin zaman ufku ile yani bireylerin şimdiki zamanın mı yoksa gelecek zamanın mı getirisi üzerinde odaklaştıkları ile yakından ilintilidir. Deneyim etkisi ve zaman ufku çoğunlukla iç içe girmiştir. Yapılan araştırmalar genç suçluların gelecekteki ödüllerle ilgilenmediklerini, şimdi-yönelimli olduklarını ortaya koymaktadır. Çünkü gençler, suç eylemlerinin getirisini uyuşturucu, para, statü ve seks olarak anında almaktadırlar. Bireylerin gelecek zamana değer vermeleri için 'neyin her zaman doğru, neyin her zaman yanlış' olduğu ile ilgili istikrarlı bir yaşam deneyimine sahip olmaları gerekmektedir. Ancak suçluların büyük kısmında bu tür istikrarlı bir yaşam deneyimi yoktur. Yaşamlarında aynı eylemde bulunduklarında bazen hoşgörülle karşılanmış, bazen azarlanmış bazen ise dayak yemişlerdir. Okula giden, çalışan ve uslu çocukların da gelecekte mesleksiz, ümitsiz ve sefil olduklarını gözlemişlerdir. Dolayısıyla gelecekte ilgili ödüllere duyarlılıkları zayıftır [Dilulio (1996), s.15].

Komşuluk ilişkileri ve kurumları: Suç aktivitesi üzerinde etkili olan en önemli sosyal sermayelerden biri de komşuluk ilişkileridir. Komşuluk, sosyal sermaye stokunun başlıca unsurları, sivil kuruluşlar, ibadethaneler, ebeveyn-öğretmen grupları, sosyal amaçlı amatör spor ligleri, sosyal klüpler gibi kurumlardır. Bir toplumda bu tür kurumlar ne kadar yoğunsa, toplum üyelerinin ya da vatandaşların, caddelerin temizlenmesi, çocukların sosyalleştirilmesi ve suçla mücadele gibi karşılıklı yarar sağlayıcı konularda işbirliği yapmaları çok daha mümkün olacaktır. Sosyal sermayenin pozitif dışsallıkları, bireylerin sosyo-ekonomik koşulları ne kadar kötü de olsa, suça karşı bir yalıtıcı işlevi görecektir. Örneğin bir toplumda ibadethanelere devam edilme derecesi, suç ve uyuşturucu kullanımından kaçınmayı açıklamada gelir düzeyi, aile yapısı ve diğer değiş-

kenlerden daha açıklayıcı bir ölçüttür. Suç ve sosyal sermaye kavramları üzerinde düşünülmesi, 'kök sebepler'le ilgili geleneksel liberal inançlar ile özel kurumların üstünlüğüne olan muhafazakâr inançların kesişim bölgesinde yer almaktadır [Dilulio (1996), s. 20].

Sınırlı Akılcılık durumunda akılcı karar alma sürecini ve akılcı kararların çeşitliliğini belirleyen

başlıca faktörler Şema 2.de gösterilmektedir:

Sınırlı akılcılık yanında, suç aktivitesini açıklamada kullanılabilecek farklı ve akılcı seçim modeli gibi yoğun hesaplama içermeyen akılcılık tanımları da söz konusudur [Eide (1999), s. 355]. Bunlardan başlıcaları prosedürel akılcılık, anlamlı (expressive) akılcılık, gerçek (genuine) akılcılık ve idealistik akılcılık modelleridir:

• **Prosedürel akılcılık**, eylemin kurumsallaşmış davranış kurallarına dayanması, bireysel davranışın geçmişte ya da sosyal ilişkiler tarafından belirlenen kurallara uyması anlamına gelmektedir [Simon (1978)].

• **Anlamlı akılcılık**, eylemin bir kişinin kendi kişiliğini tamamlama amacına hizmet etmesidir. Bireylerin kendi algılamasını ve değerini bazı sembolik eylemlerle kendisine ve çevresine göstermesi anlamına gelmektedir [Hargreaves Heap, (1989)].

• **Gerçek akılcılık**, eylemin, diğer insanlara da bilinen belirli statüleri ve konumlara dayanmasıdır [Sjöstrand (1997, 1999)].

• **İdealist akılcılık** ise eylemin paylaşılan ideallere ve değerlere dayanmasıdır [Sjöstrand (1997, 1999)].

Ancak Suç ve Ceza İktisadı alanında bu akılcılık tanımlarına dayanan çalışmalar yok de-

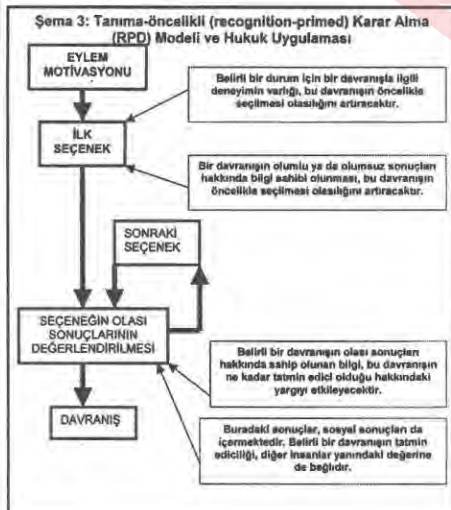
Suç kararı bireyleri zaman ufku ile yani bireylerin şimdiki zamanın mı yoksa gelecek zamanın mı getirisi üzerinde odaklaştıkları ile yakından ilintilidir

necek kadar azdır. Literatürde gerçekleştirilen çalışmaların adeta tamamı Akılcı Seçim Kuramı'na dayanmaktadır. Bununla birlikte Caydırma Kuramı'na alternatif karar alma modeli uygulama çabaları sürmektedir. Bu alanda ilginç bir çalışma Harrison (2003) tarafından 'alkollü araç kullanan sürücülerin karar alma süreçleri ve caydırma etkisi' üzerine gerçekleştirilmiştir.

VI. Alkollü araç kullanımı, tanıma-öncelikli karar alma modeli ve caydırma kuramı

Harrison (2003) 'a göre alkollü araç kullanma kararının açıklanabilmesi için öncelikle sürücü davranışının meydana geldiği karar çevresinin karakteristiklerini belirlemek gerekmektedir. Sürücü davranışının meydana geldiği karar çevresi, Orasanu ve Connolly (1993)'nin Akılcı Seçim Kuramı'na alternatif olarak geliştirilen ve 'naturalistik karar alma modelleri' tarafından vurgulanan karakteristiklere benzetilmektedir. Buna göre sürücünün sürüş anındaki karar çevresi çok zayıf bir yapıya sahiptir; belirsiz ve dinamiktir. Sürücünün hedefleri ve motivasyonları kötü tanımlanmıştır ve rekabet halindedir. Zaman baskısı ve risk yüksek düzeydedir. Anlık kararların etkisi de karar alma sürecinin bir parçası durumundadır.

'Natüralistik karar alma modeli'nin tipik bir örneği Klein (1989, 1993) tarafından tanıma-öncelikli (recognition-primed) karar alma (RPD) modelidir [Harrison (2003)]. RPD modeli, durumsal işaretlerin tanınmasının ve bu işaretlerle ilgili önceden öğrenilmiş davranışların uygulanmasının rolünü vurgulamaktadır. Şema. 3'de özetlenen RPD modeline göre karar alma süreci şu aşamalardan oluşmaktadır

[Harrison (2003)]:

- İlk aşama, karşılaşılan durumun 'yeni ya da aşina' biçiminde sınıflandırılmasını içermektedir.

- İkinci ve üçüncü aşamalar, 'her zamanki' anlamda sıralanmış potansiyel davranışların 'eylem sırası'nın belirlenmesini ve bunların duruma en uygun davranış kararlaştırılncaya kadar değerlendirilmesini içermektedir. Potansiyel davranışın değerlendirilmesi, davranışın geçmiş deneyimlere ve diğer beklentilere dayanan olası sonuçlarının zihinsel bir simülasyonuna dayanmaktadır. RPD modeli altında, bu olası sonuçları değerlendirmek için gereken 'bilisel hesaplamalar', (optimal değil) 'tatmin edici' davranışsal tepkiyi bulma süresince gerekecektir.

RPD modeli, sürücünün alkollü olarak direksiyona geçme kararının öncelikle geçmişteki deneyimlerinin negatif sonuçlarına bağlı olacağını öngörmektedir. Geçmişte herhangi bir negatif deneyim yaşamamış olan alkollü sürücülerin ilk seçeneği direksiyona geçmek olacaktır. Çünkü, sürücünün zihinsel süreçlerindeki simülasyonlar bu potansiyel davranışla ilgili olası negatif sonuçlar belirlemeyecektir. Zihinsel simülasyonun sürücü açısından kabul edilemeyecek olumsuz sonuçlar belirlemesi durumunda, sıralanmış davranışsal seçenekler arasında 'tatmin edici' bir seçenek (örneğin başka bir ulaşım yöntemi) seçilinceye kadar tarama yapılacaktır.

RPD modeline göre, doğrudan hukuk uygulaması, yani alkollü araç kullanımı nedeniyle yakalanma ve cezalandırılma, potansiyel davranışların sıralanmasına ve olası sonuçların zihinsel simülasyonuna, 'direksiyona geçmenin sıralamadaki ilk seçenek olmasını azaltıcı' yönde 'spesifik caydırma etkisi'nde bulunabilecektir. Öte yandan da bir yakalanma ve cezalandırılma tehdidi yaratarak, potansiyel davranışların sıralamasını değiştirmese de, değerlendirme yapılırken potansiyel davranışların potansiyel olumsuz sonuçlarına işa-

kaynakça:

- Beach, L. R. and Lipschitz, R. (1993) "Why Classical Decision Theory is an inappropriate standart for evaluating and aiding most human decision making." in Klein, G. A., Orasanu, J., Calderwood, R., and Zsombok, C. E. (eds.), *Decision Making in Action: Models and Methods*, Norwood, NJ: Ablex.
- Becker, Gary. S. (1968). "Crime and Punishment: An Economic Approach." *Journal of Political Economy*, Volume: 76, ss. 169-217.

RPD modeli, durumsal işaretlerin tanınmasının ve bu işaretlerle ilgili önceden öğrenilmiş davranışların uygulanmasının rolünü vurgulamaktadır

Clarke, Ronald V. (1997). Introduction. In Clarke, Ronald V. (ed.). *Situational Crime Prevention: Successful Case Studies* (2nd ed.). (pp. 1-43). Albany: Harrow and Heston.

Cohen, Lawrence and Felson, Marcus. Social Change and Crime: A Routine Activity Approach. (1979). In Jacoby, Joseph E. (ed.). *Classics of Criminology*, 2nd ed. (pp. 66-74). Prospect Heights: Waveland Press, Inc. (Aktaran Sutton-2002).

Collier, Paul, Ibrahim Elbadawi ve Norman Loayza (2003), *The Economics Of Civil Wars ve Crime ve Violence: An Outline Of Main Issues ve Tentative Schedule Of Activities*. DECRG, World Bank. <http://www.worldbank.org/research/conflict/papers/proposal.pdf> (giriş 27.05.2003)

Cornish, Derek and Clarke, Ronald V. (1986). "Introduction". In Cornish, Derek and Ronald Clarke (eds.). *The Reasoning Criminal*. (pp. 1-16) New York: Springer-Verlag.

Dilulio, John J, Jr. (1996) "Help Wanted: Economists, Crime and Public Policy," *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 10, No: 1, Winter, ss. 3-24.

Ehrlich Isaac. (1975), "The Deterrent Effect of Capital Punishment : A Question of Life and Death", *American Economic Review*, 65-3, p. 397-417.

Ehrlich, Isaac. (1973), "Participation in Illegitimate Activities: A Theoretical and Empirical Investigation", *Journal of Political Economy*, 81, ss. 521-565.

Eide, Erling (1999) "Economics of Criminal Behavior." in Boudewijn Bouckaert and Gerrit De Geest (eds.) *Encyclopedia of Law and Economics*, Edward Elgar and the University of Ghent, ss. 345-389. <http://encyclo.find-law.com/8100book.pdf> (11.06.2003)

Feichtinger, G. (2003) "Dynamic economic models of optimal law enforcement." <http://www.eos.tuwien.ac.at/OR/research/reports/RR200.pdf> (10.06.2003)

Glaeser, Edward L. (2001) *An Overview of Crime and Punishment*. <http://www.worldbank.org/research/conflict/papers/crimex1.html> (01.02.2001)

Hargreaves-Heap, S. (1989). *Rationality in Economics*. London: Basil Blackwell.

Harrison, W.A. (2003) *Decision-making Processes and Deterrence: Investigating the Psychological Processes Underlying the Effect of Enforcement on Drinking Behaviour*. Monash University Accident Research Centre, Australia.

Keel, R. O. (1997). "Rational Choice and Deterrence Theory." <http://www.umsl.edu/~rkeel/200/ratchoc.html>

Klein, G. A. (1989) "Recognition-primed Decisions" in W. Rouse (ed.), *Advances in Man-Machine System Research*. Greenwich, CT: JAI Press.

Klein, G. A. (1993) "A Recognition-primed Decision (RPD) Model of Rapid Decision Making." in Klein, G. A., Orasanu, J., Calderwood, R., and Zsombok, C. E. (eds.), *Decision Making in Action: Models and Methods*, Norwood, NJ: Ablex.

Orasanu, J. and Connolly, T. (1993) "The Reinvention of Decision Making." in Klein, G. A., Orasanu, J., Calderwood, R., and Zsombok, C. E. (eds.), *Decision Making in Action: Models and Methods*, Norwood, NJ: Ablex.

Shavell, Steven (1991) "Specific versus General Enforcement of Law." *Journal of Political Economy*, Volume: 99, ss. 1088-1108.

Simon, H.A. (1957). *A Behavioral Model of Rational Choice. Models of Man. Social and Rational*. New York: John Wiley & Sons.

Simon, Herbert A. (1978) "Rationality as Process and as Product of Thought". *The American Economic Review: Papers and Proceedings*, Volume: 68, Number: 2, May, ss. 1-16.

Sutton, David (2002) "Ronald V. Clarke: The Theory of Rational Choice." <http://www.criminology.fsu.edu/crimtheory/clarke.html> (giriş: 03.12.2002)

Sjöstrand, Sven, Erik. (1997): *The Two Faces of Management: The Janus Factor*. Thomson, London.

Sjöstrand, Sven, Erik (1999) *The Organization of Non-Profit Activities*. http://swoba.hhs.se/hastba/papers/hastba1999_007.pdf (giriş: 30.09.2003)

İktisat psikolojisi ve 2002 nobel iktisat ödülleri

daniel kahneman ve davranışsal iktisat

2002 Nobel iktisat ödülü, ABD'li bilim adamları Daniel Kahneman ve Veron L. Smith'e verilmiştir. D. Kahneman Davranışsal İktisat, V.L Smith ise Deneysel İktisat alanlarının gelişmesine imkan veren çalışmalar yapmıştır.

D. Kahneman, otuz yılı aşkın sürede geliştirdiği, çok sayıda makale ve altı kitaba sığdırdığı çalışmaları ile iktisatçıların geleneksel düşünce biçimine yeni bir boyut katmıştır. Kahneman'ın çalışmaları, insanın belirsizlik ve risk karşısında, sistematik olarak ve rasyonel modelle bağdaşmayan biçimde davranabildiğini kanıtlamıştır. Bu doğrultuda geliştirdiği yeni "İhtimal Teorisi" (Prospect Theory), Neoklasik teoriye alternatifler oluşturulması için, uygun bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca önyargılarla çevrili insan zihninin, risk karşısında, temel olasılık prensiplerinin sistematik bir biçimde çığneyebildiğini de kanıtlanmıştır.

Kahneman'ın, 1979'da Econometrica'da Amos Tversky ile ortak yayınlanan makalesi, son yirmi yılda en çok atıfta bulunulan çalışmalarından biri olmuştur.¹ Bu çalışma, iktisat ve psikoloji bilimi arasında bir köprü kurmuştur. Başlangıçta, Tversky ve Kahneman, 1974'te, beraber "karar alma" (Decision Making) süreçlerini çalışmaya başlamıştır (Bu yıla kadar Kahneman seçişle ilgili herhangi bir çalışma yapmamış ve çalışmaları psikoloji bilimi çerçevesinde olmuştur). Bu konuyla ilgili daha öncede çalışmaları olan Tversky, Kahneman'a, işe matematiksel psikoloji çalışmakla başlamasını tavsiye etmiştir. İkili başlangıçta ilginç bir deneysel yöntem izlemiştir. Belli günler, farklı iki arkadaşlarını çağırıp, kağıt oyunları oynamışlar ve insanların risk altında karar alma davranışları ile ilgili temel unsurları belirlemeye başlamışlardır. Geliştirdikleri teoriye ise "İhtimal teorisi" (Prospect Theory) adını vermişlerdir. Teori 1975'de tamamlanmıştır ve literatürde, bugün bazen değer teorisi (Value Theory) olarak da anılmaktadır. Teoride inançlar, arzular gibi felsefi kavramlara değinmekten ziyade, deneysel yöntemlerle, pozitif bilim çerçevesinde sonuçlar üretilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmalarda Von Neumann tarafından ortaya atılan rasyonel seçişin normatif model-

lerine de değinilmemiştir. Kahneman burada şu soruyu gündeme getirmektedir. Sadece kumar oynarken alınan kararlara bakılarak ve diğer felsefi, psikolojik süreçleri dışlayarak oluşturulacak bir teori kısıtlı ve yapay olmaz mı? Kahneman bu sorunun cevabını meyve sinekleri örneğiyle vermektedir. Meyve sinekleri, son derece basit bir gen yapısına sahip olmakla birlikte genetik biyolojide, birçok problemin çözülmesinde önemli bir deney unsuru olmuştur ve Kahneman'a göre, kumar sırasında oluşan karar alma süreçleri, karar alma ve fayda teorisinin meyve sinekleridir.²

İktisat bilimi, 1970'lerin ortalarında, bu çalışmalar yayınlanana kadar, bilişsel psikoloji ve sosyal psikoloji alanındaki gelişmelerden bağımsız ilerlemiştir. Neoklasik iktisat, *Homo economicus* varsayımını yaparken, psikoloji biliminin bulgularını dikkate almayan bir insan modelini temel almaktadır.

Davranışsal iktisat ise iki önemli sorunun cevabını aramaktadır.

a. Neoklasik iktisadın fayda ve kar maksimizasyonu ile ilgili varsayımları, ne ölçüde gerçek davranışı yansıtmaktadır?

b. Bireyler, sübjektif beklenen faydasını, maksimize etmekte midir?

Neoklasik iktisadın rasyonellik kavramına karşı, Davranışsal İktisat, "sınırlı rasyonellik" (bounded rationality) varsayımı ile yola çıkar. Bu kavrama göre insan sezgileriyle karar alır ve bu kararlar bazen sistematik hata içerirler. Kahneman'a göre karar alma süreçlerini rasyonellikten uzaklaştıran bir çok unsur vardır. Bunlardan bazıları aşırı güven (over confidence), optimizm ve ekstrapolasyondur. Bu kaymalar, belirsizlik altında daha da artar. İşte, ihtimal teorisi belirsizlik altında bu karar alma süreçlerini incelemektedir. Kahneman ve Tversky'nin bu alandaki ilk çalışması, sistematik hatalar üzerinedir.³

Daniel Kahneman 1934'de Tel Aviv'de doğmuştur. Ailesi 1942'de Fransa'dan, Tel Aviv'e göç eden Kahneman 1954'te Kudüs Hebrew Üniversitesi'nden Psikoloji ve Matematik diplomalarını (B.A) almış ve lisans üstü eğitimini ise Berkeley Üniversitesinde yapmıştır. Hem ABD hem de İsrail vatandaşı olan Kahneman, Doktorasını ise, psikoloji alanın-

Pınar
Nokay*

Sadece
kumar
oynarken
alınan
kararlara
bakılarak ve
diğer
felsefi,
psikolojik
süreçleri
dışlayarak
oluşturulacak
bir teori
kısıtlı ve
yapay
olmaz mı?

* İstanbul Üni.
S.B.F. K.Y.B.
Lisans Öğrencisi

da, University of California'da tamamlamıştır. Önce Kudüs Hebrew Üniversitesi'nde, sonraları British Columbia'da ve Harvard Üniversitelerinde ders veren Kahneman'ın en uzun bağlı olduğu eğitim kurumlarından biri (Hebrew Üniversitesi dışında) University of California, Berkeley'dir (1986-94). Kahneman halen, hem Princeton Üniversitesinde Psikoloji profesörlüğü yapmakta hem de Woodrow Wilson School'da (Siyaset Okulu) Kamu Yönetimi dersleri vermektedir.

Kahneman, ABD'de 10'a yakın bilim kurumunun şeref üyesidir. National Academy of Sciences, American Academy of Arts and Sciences, American Psychological Association bunlardan birkaçıdır. Kahneman, Nobel Ödülü haricinde, aralarında Amerikan Psikoloji Derneği, Üstün Bilimsel Katkı Ödülü; Deneysel Psikoloji Topluluğu Warren Madalyası ve Hilgard Genel Psikolojiye Katkı Ödülü'nün de olduğu pek çok prestijli ödüle layık görülmüştür.

Vernon L. Smith ve deneysel iktisat

İktisat biliminde, laboratuvar ortamında yapılan deneylerden ziyade gerçek ekonomilerin veri setleri ile analiz yapılır. Deneysel iktisat ise laboratuvar ortamında yapılan deneylerle, neoklasik iktisadın insan üzerine yaptığı varsayımları test eder. Testler rasyonel insan varsayımına uzak sonuçlar üretmektedir.

P. Samuelson iktisatta deneylere yer olmadığını şu şekilde dile getirmektedir:

"İktisat....kimya ve biyoloji gibi kontrollü deneylerle çalışan bir bilim değildir. Ayrıca iktisatçılar, astronomlar veya meteorologlar gibi kolayca gözlemlenebilecek verilere de sahip değildir".⁴

Hızla gelişen bir alan olan deneysel iktisat, bu önermeye meydan okumaktadır. İktisadi olgularda, insan davranışlarını laboratuvar deneyleri ile analiz etmeye çalışan bu alanın öncüsü Vernon L. Smith'dir. V. L. Smith 1927'de Kansas, ABD'de doğmuştur. Smith şu an George Mason Üniversitesinde ekonomi ve hukuk profesörü olarak çalışmaktadır. V.

Smith, Caltech'te başladığı fizik eğitiminden, sonraları, vazgeçmiş ve elektrik mühendisi olarak bu üniversiteden mezun olmuştur. Ardından iktisat bilimine ilgi duymaya başlamış ve University of Kansas'ta, İktisat yüksek lisans derecesi almıştır. 1952'de ise, Harvard Üniversitesinde, ekonomi alanındaki doktora-sını tamamlamıştır.

Smith'in ilk çalışmaları piyasa mekanizması üzerinedir.⁵ Bu çalışmalarda Smith, alıcı ve satıcı arasındaki etkileşimin, standart mikro ekonominin öngördüğü model gibi oluşmadığını ortaya koymuştur. 1988'deki başka bir çalışması⁶ ise finansal davranış üzerinedir. Bu deneysel çalışmada Neoklasik teorelin tersine, bireylerin yoğun ve riskli spekülasyonlara girdiği ve piyasa dengelerinin, reel fiyatların oldukça üstünde oluştuğu vurgulanmıştır.

Smith'in bütün çalışmaları Neoklasik iktisadın temel önermelerine ters düşmemektedir. Örneğin, Smith, belli koşullar altında rekabetçi dengenin oluşması üzerine araştırmalar yapmış, koşulların değişmesi sürecinde, davranış değişikliklerini gözleyerek dengenin de, nasıl değiştiğini kestirmeye çalışmıştır. Bu tarz deneylerde, denekler alıcılar ve satıcılar olarak, iki gruba ayrılmış ve verilen kurallar çerçevesinde bir mala değer biçmeye davet edilmişlerdir. Denekler arz ve talep koşulları hakkında bilgilendirilmedikleri halde, Smith'in deneyinin sonucu, arz ve talebin birbirine eşit olduğu teorik denge noktasına yakın bir yerde oluşmuştur. Daha sonraki deneyler de bu sonuçların güvenilir olduğunu göstermiştir. Bu çalışma, bireyin davranışları kadar, piyasa koşullarının da iktisadi analizde önemli olduğunu ortaya koymaktadır.⁷

Deneysel iktisadın bir diğer önemi, geleceğe yönelik politikalar oluştururken, kestirilemeyen sonuçlar hakkında, bir ön fikir edinmeye, olanak vermesidir. Tıpkı simülasyon aletleri gibi, ön deneyler yapabilme olanağı ortaya çıkmıştır. Örneğin, finansal liberalizasyon ve özelleştirme gibi önemli politika değişikliklerinden önce, bu deneylerden yararlanılması mümkündür.

Deneysel iktisadın bir diğer önemi, geleceğe yönelik politikalar oluştururken, kestirilemeyen sonuçlar hakkında, bir ön fikir edinmeye, olanak vermesidir

dipnotlar:

- 1) D. Kahneman- A. Tversky, "A Prospect Theory an Analysis of Decision Under Risk" *Econometrica*, 47, 1979, ss.263-291.
- 2) D. Kahneman- A. Tversky, "Choices, Values and Frames" Cambridge University Press, 2000.

- 3) D. Kahneman- A. Tversky, "A Subjective Probability: A Judgment of Representativeness" *Cognitive Psychology*, 1972, ss.430-454.
- 4) P. Samuelson- W. Nordhouse, "Economics", 1985, s..8

- 5) V.L. Smith "An Experimental Study of Competitive Market Behaviour", *Journal of Political Economics* 70, 1962, ss.110-137.
- 6) V. L. Smith, -G. L. Suchanek, - A. W. Williams, "Bubbles, Crashes and Endogenous Expectations in Experimental Spot Asset Markets," *Econometrica*, vol. 56(5), 1988, ss. 1119-1151.
- 7) V.L. Smith "Experimental Economics: Reply" *American Economic Review*, 75, ss 265-272.

kaynakça:

Kahneman D. - A. Tversky, "A Prospect Theory an Analysis of Decision Under Risk" *Econometrica*, 47, 1979, ss.263-291.

Kahneman D. - A. Tversky, "Choices, Values and Frames" Cambridge University Press ,2000.

Kahneman D. - A. Tversky, " A Subjective Probability: A Judgment of Representativeness" *Cognitive Psychology*, 1972, ss.430-454.

Samuelson P. - W. Nordhouse, "Economics" , 1985.

Smith V.L. "An Experimental Study of Competitive Market Behaviour", *Journal of Political Economics* 70, 1962, ss.110-137.

Smith V.L. " Experimental Economics: Reply" *American Economic Review*, 75, ss.265-272.

tercihler, değerler ve düzenlemeler*

Karar vermek alelade konuşmak gibidir –insanlar bunu bilerek ya da bilmeyerek, her zaman gerçekleştirirler. Öyleyse, karar verme konusunun, matematik ve istatistikten, iktisat ve siyaset bilimine, sosyoloji ve psikolojiye kadar pek çok disipline paylaşılması oldukça şaşırtıcıdır. Karar incelemeleri hem normatif hem tanımlayıcı sorulara işaret ediyor. Normatif analiz rasyonalitenin doğasıyla ve karar vermenin mantığıyla ilgileniyor. Tanımlayıcı analiz, tersine, insanların inançları ve tercihleriyle olması gerektiği gibi değil oldukları biçimiyle ilgileniyor. Normatif ve tanımlayıcı değerlendirmeler arasındaki gerilim yargı ve tercih araştırmalarının pek çoğunu karakterize ediyor.

Karar verme analizleri genellikle riskli ve risksiz tercihleri ayrıştırıyor. Risk altında kararın paradigmatik örneği belirlenmiş olasılıklara sahip parasal sonuçlara neden olan bir kumarın makbüllüğüdür. Tipik bir risksiz karar bir mal ya da bir hizmetin para ya da emekle mübadele edildiği bir alışverişin makbüllüğüyle ilgilidir. Bu makalenin birinci bölümünde riskli olası durumların (prospects) değerini belirleyen bilişsel ve psikofiziksel faktörlerin bir analizini sunuyoruz. İkinci bölümde bu analizi alışverişlere ve ticarete genişletiyoruz.

riskli tercih

Şemsiye alıp almamak ve savaşa girip girmemek benzeri riskli tercihler, sonuçları konusunda ileri derecede bilgi sahibi olmadan yapılır. Bu tarz eylemlerin sonuçları hava durumu ya da düşmanın niyeti gibi kesin olmayan olaylara bağlı olduklarından, bir tutum tercihi farklı olasılıklara sahip çeşitli sonuçlara neden olabilecek bir kumarın kabulü olarak yorumlanabilir. Bu nedenle risk altında karar verme incelemelerinin parasal sonuçları ve belirlenmiş olasılıkları olan basit kumarlar arasındaki tercihlere, bu basit problemlerin risk ve değere dönük temel tutumları açığa çıkaracağı umuduyla odaklanmış olması doğaldır.

Riskli tercihlere, hipotezlerinin çoğunu para ve olasılığa dönük tepkilerin psikofiziksel bir analizinden çıkaran bir yaklaşımı kabaca oluşturacağız. Karar vermeye psikofiziksel

yaklaşımın izleri Daniel Bernoulli'nin 1738'de (Bernoulli 1738/1954) yayınladığı, insanların neden genellikle riskten kaçındıklarını ve neden riskten kaçınmanın artan servetle beraber azaldığını açıklamaya giriştiği dikkate değer bir makaleye kadar sürülebilir. Riskten kaçınmayı ve Bernoulli'nin analizini örneklemek için, 1000 dolar kazanmak için yüzde 85'lik bir ihtimal sunan (dolar 15 hiçbir şey kazanmama ihtimaline sahip) bir olası durumla ve kesin bir 800 dolar elde etme alternatifi arasındaki tercihi gözden geçirin. İnsanların büyük bir çoğunluğu kesin olanı kumara tercih eder, her ne kadar kumarın daha yüksek (matematiksel olarak) beklentisi olsa da. Parasal bir kumarın beklentisi, her olası sonucun meydana gelme olasılığı ile ağırlıklandırıldığı bir ağırlıklı ortalamadır. Bu örnekteki kumarın beklentisi $.85 \times 1000 \text{ dolar} + .15 \times 0 \text{ dolar} = 850 \text{ dolar}$ 'dır, ki bu da kesin olana ait 800 dolar'lık beklentinin üstündedir. Kesin kazanca dair tercih riskten kaçınmanın bir güdüsüdür. Genelde, kesin bir sonucu daha yüksek ya da eşit beklentisi olan bir kumara tercih etmek riskten kaçınma olarak adlandırılır, ve kesin olanı daha düşük ya da eşit beklentili bir kumar lehine reddetmek risk aramak olarak adlandırılır.

Bernoulli insanların olası durumları parasal sonuçlarının beklentileri ile değerlendirmediklerini, ama daha ziyade bu sonuçların subjektif değerlerinin beklentileriyle değerlendirdiklerini ileri sürüyordu. Bir kumarın subjektif değeri yine ağırlıklı bir ortalamadır, ama bu kez sahip olduğu olasılık ile ağırlıklandırılan her sonucun subjektif değeridir. Riskten kaçınmayı bu çerçevede içinde açıklamak için, Bernoulli subjektif değerin, ya da faydanın, paranın konkav bir fonksiyonu olduğunu öneriyordu. Böyle bir fonksiyonda, 200 dolar'la 100 dolar'ın faydaları arasındaki fark, örneğin, 1200 dolar'la 1100 dolar'ın arasındaki fayda farkından büyüktür. 800 dolar'lık bir kazanca ilişkin subjektif değerin 1000 dolar'lık bir kazancın değerinin yüzde 80'inden daha büyük olması konkavlığın bir sonucu olur. Sonuç olarak, fayda fonksiyonunun konkavlığı, her ne kadar iki olası durum aynı parasal beklentiye sahip olsa da, 800 dolar'lık kesin bir kazancın yüzde 80'lik bir 1000 dolar kazanma ihtimaline riskten kaçınan bir biçimde tercih edilmesini gerektirir.

Daniel
Kahneman

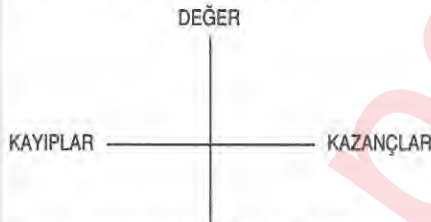
Amos
Tversky

Çeviri:
Sermin
Sanca
Marangoz**

Şemsiye
alıp
almamak ve
savaşa
girisip
girmemek
benzeri
riskli
tercihler,
sonuçları
konusunda
ileri
derecede
bilgi
sahibi
olmadan
yapılır

** Araş. Gör.
İ.Ü. İktisat Fakültesi
Maliye Bölümü

Karar analizinde kararların sonuçlarını toplam servet cinsinden tanımlamak alışılmışı olandır. Örneğin, hilesiz bir paranın tura gelmesi üzerine 20 dolar'lık bir bahis önermek bir kişinin şimdiki serveti W ve $W + 20$ dolar ya da $W - 20$ dolar'a gitmeye dönük bir çifte ihtimal arasında bir tercih olarak resmedilir. Bu resmediş psikolojik olarak gerçekçi görünmez: İnsanlar normalde görece küçük sonuçları servet durumları cinsinden değil ama daha ziyade kazançlar, kayıplar ve nötr sonuçlar (statükonun korunması gibi) cinsinden düşünürler. Eğer subjektif değer etkili taşıyıcıları bizim öne sürdüğümüz gibi mutlak servet durumlarından ziyade servet değişimleri ise, sonuçların psikofiziksel analizi toplam varlıklardan ziyade kazanç ve kayıplara uygulanmalıdır. Bu varsayım riskli tercihin olası durum teorisi adını verdiğimiz bir ele alınış tarzında merkezi bir rol oynar (Kahneman & Tversky, 1979). Psikofiziksel ölçümler kadar iç gözlem de subjektif değer kazan-cın büyüklüğünün konkav bir fonksiyonu olmasını önerir. Aynı genelleme kayıplara da o derece uyar. 200 dolar'lık bir kayıpla 100 dolar'lık bir kayıp arasındaki subjektif değerdeki fark 1200 dolar'lık bir kayıpla 1100 dolar'lık bir kayıp arasındaki subjektif değerdeki farktan daha büyük önem kazanıyor. Kazançların ve kayıpların değer fonksiyonları bir araya getirildiğinde, Figür 1.1'de gösterilen tipte S-biçimli bir fonksiyon elde ederiz.

Figür 1.1. Varsayımsal bir değer fonksiyonu. (içine eğri çizilecek)

Figür 1.1'de gösterilen değer fonksiyonu (a) toplam servetten ziyade kazançlar ve kayıplarla tanımlanmıştır, (b) kazançlar kümesinde konkav ve kayıplar kümesinde konveksdir, ve (c) kayıplar için kazançlar için olduğundan görünür biçimde daha diktir. *Kayıptan kaçınma* olarak isimlendirdiğimiz son özellik, X dolar'lık bir kaybın X dolar'lık bir kazancın çekici olduğundan daha kaçınılması olduğu sezgisini ifade eder. Kayıptan kaçınma insanların iki eşit şans için hilesiz bir para üzerine bahse girmekte gönülsüzlüğünü açıklıyor: Olası bir kazancın çekiciliği olası bir kaybın iticiliğini o ölçüde telafi

etmeye yeterli değildir. Örneğin, lisans öğren-cilerinden oluşan bir örneklemden katılımcıların çoğu eğer 30 dolar'dan az kazanacaklarsa tura için 10 dolar'lık bahse girmeyi reddetmişlerdir.

Riskten kaçınma varsayımı ekonomik te-oride merkezi bir rol oynamıştır. Ancak, kazançların değerinin konkavlığı nasıl riskten kaçınmayı gerektiriyorsa, kayıpların değerinin konveksliği risk aramayı gerektirir. Aslında, kayıplarda risk aramak güçlü bir etkidir, özellikle de kayıp olasılıkları esaslı olduğunda. Örneğin, bir kimsenin yüzde 85 ihtimalle 1000 dolar kaybetme (% 15 ihtimalle hiç bir şey kaybetmeme) ve 800 dolar'lık kesin bir kayıp arasında bir seçimde bulunmaya zorlandığı bir durumu düşünün. İnsanların büyük bir çoğunluğu kesin kayıba karşı kumardan yana bir tercih belirtir. Bu risk arayıcı bir tercihtir zira kumarın beklentisi (-850 dolar) kesin kaybın beklentisine (-800 dolar) göre daha düşüktür. Kayıplar kümesinde risk aramak çeşitli araştırmacılarca doğrulanmıştır (Fishburn & Kochenberger, 1979; Hershey & Schoemaker, 1980; Payne, Laughhunn, & Crum, 1980; Slovic, Fischhoff, & Lichtenstein, 1982). Bu, acı çekilen saatler (Eraker & Sox, 1981) ve insan hıyatlarının kaybı (Fischhoff, 1983; Tversky, 1977; Tversky & Kahneman, 1981) gibi parasal olmayan sonuçlarla da gözlenmiştir. Kazançlar kümesinde riskten kaçınan ve kayıplar kümesinde risk arayan olmak yanlış mıdır? Bu seçimler kazançların ve kayıpların subjektif değeri üzerine zorlayıcı sevgilere boyun eğiyorlar, ve farz edilen insanların kendi öznel değerleri konusunda yetkili kılınması gerektiğidir. Ancak, S-biçimli bir değer fonksiyonunun normatif olarak kabul edilemez uzantıları olduğunu göreceğiz.

Normatif soruna işaret edebilmek için psikolojiden kara teorisine dönüyoruz. Modern karar teorisinin Von Neumann ve Morgenstern (1947)'in rasyonel bir karar vericinin seçimlerini yönlendirmesi gereken bazı kalitatif prensip, ya da aksiyomları ortaya seren öncü çalışmalarıyla başladığı söylenebilir. Aksiyomları, daha teknik bir doğanın diğer koşullarının yanısıra geçişkenlik (eğer A B'ye ve B de C'ye tercih ediliyorsa A C'ye tercih ediliyordur), ve yerine koymayı (eğer A B'ye tercih ediliyorsa, A ya da C elde etmeye dönük eşit ihtimaller B ya da C elde etmeye dönük eşit ihtimallere tercih edilmelidir) içeriyordu. Rasyonel tercihin aksiyomlarının normatif ve tanımlayıcı statüsü yaygın tartışmaların konusu olageldi. Özellik-

İnsanlar
normalde
görece
küçük
sonuçları
servet
durumları
cinsinden
değil
ama
daha
ziyade
kazançlar,
kayıplar ve
nötr
sonuçlar
(statükonun
korunması gibi)
cinsinden
düşünürler

le, insanların her zaman yerine koyma aksiyomuna itaat etmediklerine dair inandırıcı kanıtlar vardır ve bu aksiyomun normatif edimleri-ne dair hatırı sayılır anlaşmazlıklar mevcuttur (örn, Allais & Hagen, 1979). Ancak, bütün rasyonel tercih analizleri iki prensibi kapsar: *üstünlük* ve *farksızlık*. Üstünlük, eğer A olası durumu her durumda en azından B olası durumu kadar iyiye ve en azından bir durumda B'den daha iyiye, A'nın B'ye tercih edilmesini talep eder. Farksızlık olası durumlar arasında tercih sıralamasının bunların tanımlanış tarzına bağlı olmamasını gerektirir. Özellikle, bir tercih probleminin beraber gösterildiklerinde eşdeğer oldukları anlaşılan iki versiyonu ayrı gösterildiklerinde bile aynı tercihleri sağlamalıdır. Şimdi farksızlık koşulunun, ne kadar elementer ve zararsız görünse de, genel olarak yerine getirilemeyeceğini göstereceğiz.

sonuçları düzenlemek

Riskli olası durumlar olası sonuçları ve bu sonuçların olasılıklarıyla karakterize olurlar. Ancak, aynı seçenek, farklı yollarla düzenlenebilir ya da tanımlanabilir (Tversky & Kahneman, 1981). Örneğin, bir kumarın olası sonuçları ya verili durum (status quo) karşısında görelilik olarak kazançlar ve kayıplar olarak ya da başlangıç servetine dahil olan aktif varlıklar olarak düzenlenebilir. Farksızlık sonuçların tanımlanmasındaki bu tür değişikliklerin tercih sıralamasını değiştirmemesini gerektirir. Aşağıdaki iki problem bu koşulun ihlal edildiği bir durumu örnekliyorlar. Her problemde katılımcıların toplam sayısı N ile gösterilmiş ve her bir seçeneği tercih edenlerin yüzdesi parantez içinde verilmiştir.

Problem 1 (N=152): ABD'nin 600 kişiyi öldürmesi beklenen alışılmamış bir Asyatik hastalığın baş göstermesine karşı hazırlandığını düşünelim. Hastalıkla savaşmak için iki alternatif program öneriliyor. Programların sonuçları konusunda kesin bilimsel tahminlerin aşağıdaki gibi olduğunu varsayalım:

Eğer Program A uygulanırsa, 200 insan kurtarılabilecek (yüzde 72)

Eğer Program B uygulanırsa, üçte bir oranında 600 insanın hayatta kalabilme olasılığı ve üçte iki oranında kimsenin hayatta kalabilmesi olasılığı var. (yüzde 28)

Bu iki programdan hangisinden yana olursunuz?

Problem 1'in formüle ediliş biçimi bir referans noktası olarak zımnen hastalığın karşılık

olarak 600 can almasına izin verildiği bir durumu uyarlıyor. Programların sonuçları referans durumunu ve korunan hayatların sayısı ile ölçülen iki olası kazancı içeriyor. Beklendiği gibi, tercihler riskten kaçınıyor: Katılanların açık çoğunluğu 200 hayatı kesin olarak korumayı 600 hayatın korunması için üçte bir şans öneren bir kumara tercih ediyorlar. Şimdi aynı giriş öyküsünü iki programla ilişkili olası durumların farklı bir betimlenişinin takip ettiği diğer bir problemi değerlendirelim:

Problem 2 (N=155): Eğer Program C uygulanırsa, 400 insan ölecek. (yüzde 22)

Eğer Program D uygulanırsa, üçte bir oranında hiç kimsenin ölmemesi olasılığı ve üçte iki oranında 600 kişinin ölmesi olasılığı var. (yüzde 78)

Problem 2'deki C ve D seçeneklerinin sırasıyla, Problem 1'deki A ve B seçeneklerinden gerçek anlamda farklı olmadıklarını göstermek oldukça kolay. İkinci versiyon, yine de, hastalıktan kimsenin ölmediği bir referans durumunu varsayıyor. En iyi sonuç bu durumun korunmasıdır ve alternatifler hastalıktan ölecek olan insan sayısı ile ölçülen kayıplardır. Seçenekleri bu açıdan değerlendiren insanların risk arayan bir tercihte bulunmaları ve kesin bir 400 kişilik kayıba kumarı (D seçeneği) tercih etmeleri beklenir. Gerçekte, problemin ikinci versiyonunda, birincisindeki riskten kaçınmadan daha fazla bir risk arama sözkonusudur.

Farksızlık yanılgısı hem yaygın hem güçlüdür. Karmaşık katılımcılar arasında, naif olanlar arasında olduğu kadar sık rastlanır ve aynı katılımcılar her iki soruyu bir kaç dakika içinde cevapladıklarında bile ortadan kalkmaz. Çelişen cevaplarıyla yüzleştirilen katılımcıların tipik olarak kafası karışır. Problemleri tekrar okusalar bile, hala "kurtarılabilecek hayatlar" versiyonunda riskten kaçınmak istemekte; "ölecek insanlar" versiyonunda risk aramak istemektedirler; ve aynı zamanda farksızlığa uymak ve iki versiyonda tutarlı cevaplar vermek istemektedirler. İnatçı karşı çıkışlarında, düzenleme etkileri, hesaplanabilir hatalardan çok algısal ilüzyonlara benziyor.

Takip eden iki problem, rasyonel seçişin üstünlük koşulunu ihlal eden tercihleri açığa çıkarıyor.

Problem 3 (N= 86): Birini seçin:

E. yüzde 25 240 dolar kazanma ihtimali ve yüzde 75 760 dolar kaybetme ihtimali (yüzde 0)

Ancak,
bütün
rasyonel
tercih
analizleri
iki prensibi
kapsar:
üstünlük ve
farksızlık

F. % 25 250 dolar kazanma ihtimali ve yüzde 75 750 dolar kaybetme ihtimali (yüzde 100)

F'nin E'ye üstün olduğunu görmek kolay. Aslında, bütün katılımcılar uygun tercihte bulundular.

Problem 4 (N= 150): Aşağıdaki bir çift eş zamanlı karar verme durumuyla karşı karşıya kaldığınızı varsayın. Önce her iki kararı değerlendirin, daha sonra tercih ettiğiniz seçenekleri belirtin.

Karar (i) Birini tercih edin:

A. kesin bir 240 dolar'lık kazanç (yüzde 84)

B. % 25 1000 dolar kazanma ihtimali ve yüzde 75 hiç bir şey kazanamama ihtimali (yüzde 16)

Karar (ii) Birini tercih edin:

C. kesin bir 750 dolar'lık kayıp (yüzde 13)

D. yüzde 75 1000 dolar kaybetme ihtimali ve yüzde 25 hiç bir şey kaybetmeme ihtimali (yüzde 87)

Bir önceki analizden beklenebileceği üzere, öznelerin büyük bir çoğunluğu birinci karardaki pozitif kumar karşısında kesin kazancı seçen riskten kaçan bir tercihte bulundular, ve öznelerin daha büyük bir çoğunluğu ikinci kararda kesin kayıp karşısında kumarı seçen risk arayan bir tercihte bulundular. Gerçekte, katılımcıların yüzde 73'ü A ve D'yi seçerken, yalnızca yüzde 3'ü B ve C'yi seçti. Benzer sonuçların problemin, azaltılmış bahislerle, üniversite öğrencileri tarafından gerçekte de oynayacakları türden oyunların seçildiği modifiye edilmiş bir versiyonunda da gözlenmiştir.

Öznel Problem 4'teki iki kararı eş anlı değerlendirdiklerinden, aslında A ve D'yi B ve C'ye tercih ettikleri belirttiler. Red edilen birleşim, aslında, tercih edilene üstündür. 240 dolar'lık kesin kazancı (A seçeneği) D seçeneğine eklemek yüzde 25 240 dolar kazanma ihtimali ve yüzde 75 760 dolar kaybetme ihtimaline götürür. Bu da Problem 3'teki E seçeneğinin aynısıdır. Benzer biçimde, 750 dolar'lık kesin kaybı (C seçeneği) B seçeneğine eklemek yüzde 25 250 dolar kazanma ihtimali ve yüzde 75 750 dolar kaybetme ihtimaline götürür. Bu da Problem 3'teki F seçeneğinin aynısıdır. Yani, düzenlemedeki hassasiyet ve S-biçimli değer fonksiyonu bir eş zamanlı kararlar dizisinde hakimiyet neden olur.

Buradan çıkartılacak sonuç: Değişmezlik, normatif açıdan önemli, sezgisel olarak zorlayıcı, ve psikolojik olarak uygulanabilir değildir.

Aslında, farksızlığı garanti eden yalnızca iki yol tasarlayabiliriz. Birincisi, herhangi bir problemin eşdeğer versiyonlarını aynı meşru sunuma dönüştürecek bir prosedür uygulamaktır. İşletme öğrencilerine dönük, her karar problemini kazanç veya kayıplardan ziyade toplam kıymetler olarak değerlendirmeleri konusunda ki standart öğüdün rasyoneli budur (Schlaifer, 1959). Bu tarz bir sunum, daha önceki problemlerde örneklenen farksızlık ihlallerinden kaçınmamızı sağlayabilir, ancak öğüdün verilmesi uygulanmasından kolaydır. Olası bir iflas bağlamı dışında, finansal sonuçları servet durumlarından ziyade kazançlar ve kayıplar olarak değerlendirmek daha doğaldır. Dahası, riskli olası durumların meşru bir sunumu, eş zamanlı kararların bütün sonuçlarının (örn, Problem 4), basit problemlerde bile sezgisel bir hesaplama yetilerini aşan bir biçimde birleştirilmesini gerektirir. Güvenlik, sağlık ya da yaşam kalitesi gibi diğer bağlamlarda ise meşru bir sunuma ulaşmak çok daha zordur. İnsanlara bir kamusal sağlık politikasının sonuçlarını (örn, Problem 1 ve 2) toplam ölü sayısı, hastalığa bağlı ölümler ya da incelenen özel hastalıkla ilişkili ölü sayısı açısından mı değerlendirmelerini öğütlemeliyiz?

Farksızlığı garanti eden başka bir yaklaşım seçeneklerin psikolojik sonuçlarından ziyade aktüeryal sonuçları açısından değerlendirilmeleridir. Aktüeryal kriterin insan yaşamı bağlamında bir cazibesi vardır, ancak finansal tercihler için, en azından Bernoulli'den beri genel olarak farkedildiği gibi, açık biçimde yetersizdir, ve objektif bir ölçüden yoksun sonuçlara uygulanması kesin olarak mümkün değildir. Sonuç olarak düzenleme farksızlığının gerçekleşmesi beklenemez ve belli bir tercihe dönük güven duygusu aynı tercihin başka bir düzenlemede yapılacağını garantilemez. Bu nedenle tercihlerin sağlamlığını bir karar problemini birden fazla biçimde düzenlemeye dönük üzerine düşünülmüş denemelerle test etmek iyi bir yoldur (Fischhoff, Slovic & Lichtenstein, 1980).

İhtimallerin psikofiziği

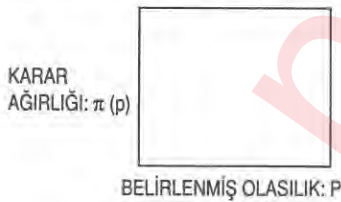
Şu ana kadarki tartışmamız, belirsiz bir olası durumun değeri ya da faydasının, her biri olasılığıyla ağırlıklandırılmış mümkün sonuçlarının faydalarının toplanmasıyla elde edilebileceği, bir Bernoulliyan beklenti kuralını varsaydı. Bu varsayımı sınamak üzere, bir kez daha psikofiziksel sezgilere başvurmamıza izin verin. Statüko'nun (status quo) değerini sıfıra

Olası
bir iflas
bağlamı
dışında,
finansal
sonuçları
servet
durumlarından
ziyade
kazançlar ve
kayıplar
olarak
değerlendirmek
daha
doğaldır

eşitleyerek, diyelim 300 dolar'lık bir nakit hediye aldığınızı düşünün ve ona bir (1) değerini verin. Şimdi de size yalnızca, 300 dolar'lık tek bir ödül olan bir çekilişe bilet hediye edildiğini düşünün. Biletin değeri ödül kazanma olasılığının bir fonksiyonu olarak nasıl değişir? Kumarın faydası dışında, böyle bir olası durum değeri sıfır ile (kazanma şansı yoksa) bir (300 yüzde kazanmak kesin ise) arasında değişir.

Sezgi, biletin değerinin, beklenti kuralının gerektirdiği gibi, kazanma olasılığının lineer bir fonksiyonu olmadığını telkin eder. Özellikle, yüzde 0'dan yüzde 5'e bir artışın yüzde 30'dan yüzde 35'e bir artıştan daha büyük, ve aynı zamanda yüzde 95'ten yüzde 100'e bir artıştan daha küçük bir etkisi varmış gibi görünür. Bu değerlendirmeler bir kategori-sınırları etkisi ima ediyor: Olanaksızlıktan olanaklılığa ya da olanaklılıktan kesinliğe bir değişimin skalanın ortasındaki benzer değişimlerden daha büyük bir tesiri vardır. Bu hipotez Figür 1.2'de gösterilen, belirlenmiş sayısal olasılığının bir fonksiyonu olarak bir olaya eklenmiş ağırlığı işaretleyen eğriye dönüştürülmüştür. Figür 1.2'nin en dikkat çeken özelliği, karar ağırlıklarının belirlenmiş olasılıklara göre regresif oluşlarıdır. Uç noktaları hariç, kazanma olasılığında .05'lik bir artış, olası durumun değerinin ödülün değerinden yüzde 5 daha az artırır. Bundan sonra riskli seçenekler arasında tercihlere dönük bu psikofiziksel hipotezin uzantılarını inceleyeceğiz.

Figür 1.2. Varsayımsal bir ağırlıklandırma fonksiyonu

Figür 1.2'de, karar ağırlıkları, aralığın önemli bir kısmı boyunca ilintili oldukları olasılıkların altındadırlar. Ortalama ya da yüksek olasılıkların kesin şeylerle karşılaştırıldığında normalden az ağırlıkları olması pozitif oyunların çekiciliğini azaltarak kazançlarda riskten kaçınmaya katkıda bulunur. Aynı etki benzer biçimde negatif oyunların iticiliğini azaltarak kayıplarda risk aramaya katkıda bulunur. Düşük olasılıklar, ancak, normalden çok ağırlığa sahiptir ve çok düşük olasılıklar ya aşırı ölçüde bir ağırlığa sahip ya da bütünüyle yok sayılarak bu aralıkta karar ağırlıklarını yüksek

oranda kararsızlaştırmışlardır. Düşük olasılıkların aşırı ağırlandırılması yukarıda betimlenen süreci tersine çevirir: Zor teşebbüslerin değerini artırır ve ciddi bir kaybın küçük bir ihtimalinin iticiliğini abartır. Sonuç olarak, insanlar genellikle umulmadık kazançlar söz konusuysa risk arayıcı ve sık görülmeyen kayıplar söz konusuysa riskten kaçınan bir davranış sergilerler. Yani, karar ağırlıklarının özellikleri hem piyango biletleri hem sigorta poliçelerinin çekiciliğine katkıda bulunur.

Karar ağırlıklarının eğriselliği, aşağıdaki iki problemde örneklendiği gibi, kaçınılmaz biçimde farksızlık ihlallerine götürür:

Problem 5 (N= 85): Aşağıdaki iki aşamalı oyunu değerlendirin. Birinci aşamada hiçbir şey kazanmadan oyunu bitirme ihtimali yüzde 75'dir ve yüzde 25'lik bir ikinci aşamaya geçme ihtimali vardır. Eğer ikinci aşamaya erişirseniz şu ikisi arasında bir tercihte bulunmanız gerekir:

A. kesin bir 30 \$'lık kazanç (yüzde 74)

B. yüzde 80'lik bir 45 \$ kazanma ihtimali (yüzde 26)

Tercihinizi oyun başlamadan önce yapmanız gerekir, yani, birinci aşamanın sonucu belli olmadan önce. Lütfen tercih ettiğiniz seçeneği belirtin.

Problem 6 (N= 81): Aşağıdaki seçeneklerden hangisini tercih edersiniz?

C. yüzde 25 30 dolar kazanma ihtimali (yüzde 42)

D. yüzde 20 45 dolar kazanma ihtimali (yüzde 58)

Problem 5'te ikinci aşamaya geçmek için dörtte bir ihtimal olduğundan, A olası durumu .25'lik bir 30 dolar kazanma ihtimali önerir, ve B olası durum .25 x .80 = .20'lik bir 45 dolar kazanma ihtimali önerir. Problem 5 ve 6 bu nedenle olasılıklar ve sonuçlar açısından aynıdır. Ancak, iki versiyondaki tercihler aynı değildir: Açık bir çoğunluk Problem 5'te küçük miktarı kazanmak için yüksek ihtimali tercih ederken, Problem 6'da çoğunluk tersi yönde hareket eder. Farksızlığın bu ihlali hem reel hem hipotetik parasal ödüller (mevcut sonuçlar gerçek paralarladır), sonuçlar olarak insan yaşamları ve ihtimal sürecinin ardışık olmayan bir temsili ile doğrulanmıştır.

Farksızlığın başarısızlığını iki faktörün keşifmesine bağlıyoruz: olasılıkların düzenlenişi ve karar ağırlıklarının eğriselliği. Daha spesifik olarak, Problem 5'te insanların, varılan karar-

İnsanlar genellikle umulmadık kazançlar söz konusuysa risk arayıcı sık görülmeyen kayıplar söz konusuysa riskten kaçınan bir davranış sergilerler

dan bağımsız olarak aynı sonuca yol açan birinci aşamayı ihmal ettiklerini ve eğer oyunu ikinci aşamasına ulaşırlarsa ne olacağı üzerine odaklandıklarını ileri sürüyoruz. Bu durumda, tabii ki, eğer A seçeneğini seçerlerse kesin bir kazançla ve kumar oynamayı tercih ederlerse yüzde 80'lik bir kazanma ihtimaliyle karşı karşıya kalırlar. Aslında, insanların seçimleri dizeysel versiyonda pratik olarak 30 dolar'lık kesin bir kazanç ve yüzde 85'lik bir 45 dolar kazanma şansı arasında yaptıkları tercihle aynıdır. Çünkü kesin bir şey ortalama ya da yüksek olasılıklı olaylarla karşılaştırıldığında aşırı ağırlıklandırılmıştır (bkz Figür 1.2) 30 dolar'lık bir kazançla yol açacak seçenek dizeysel versiyonda daha çekicidir. Bu fenomeni biz *pseudo-kesinlik* etkisi olarak adlandırıyoruz zira aslında kesin olmayan bir olay sanki kesinmiş gibi ağırlıklandırılmıştır.

Yakından ilgili bir fenomen olasılık aralığının alt ucunda gösterilmiştir. Varsayalım ki deprem sigortası yaptırıp yaptırmamak konusunda kararsızsınız zira primler epeyce yüksektir. Siz tereddütteyken, dostane sigorta acentanız alternatif bir öneriyle geliyor: "Eğer deprem ayın tek günlerinden birinde gerçekleşirse standart primin yarısına tamamen sigortalana bilirsiniz. Bu iyi bir pazarlık zira fiyatın yarısına yılın yarıdan fazlası için sigortalanmış olursunuz." Neden pek çok insan bu tarz bir olasılıkçı sigortayı açıkça çekici bulmaz? Figür 1.2 bir cevap öneriyor. Düşük olasılıklar bölgesinin herhangi bir yerinden başlayarak, olasılığın p 'den $p/2$ 'ye düşürülmesinin karar ağırlığı üzerindeki etkisi $p/2$ 'den 0'a bir düşüşün etkisinden hatırı sayılır ölçüde azdır. Riski yarı ölçüde azaltmak, öyleyse, primin yarısına değmez.

Olasılıkçı sigortadan kaçınma üç nedenden dolayı önemlidir. Birincisi, konkav bir fayda fonksiyonuna dayanarak sigortanın klasik açıklamasını zayıflatır. Beklenen fayda teorisine göre, eğer ikincisi bir şekilde makbul ise olasılıkçı sigortanın kesinlikle normal sigortaya tercih edilmesi gerekir (bkz Kahneman & Tversky, 1979). İkincisi, olasılıkçı sigorta, tıbbi check-up yaptırmak, yeni lastikler almak, ya da bir hırsız alarm sistemi kurmak gibi koruyucu eylemin pek çok biçimini temsil eder. Bu tarz eylemler kimi rizikoların olasılığını onları bütünüyle ortadan kaldırmadan düşürür. Üçüncüsü, sigortanın makbüllüğü beklenmedik olayların düzenlenmesiyle manipüle edilebilir. Yangını kapsayan ama seli kapsamayan bir sigorta poliçesi, örneğin, spesifik bir riske (örn, yangın) karşı tam koruma olarak da de-

ğerlendirilebilir, mülk kaybının bütüncül olasılığında bir düşüş olarak da. Figür 1.2 insanların, bir rizikonun olasılığındaki bir düşüşe o rizikonun tümüyle ortadan kaldırılmasıyla karşılaştırıldığında, büyük oranda daha az değer biçtiklerini ileri sürüyor. Bu nedenle, sigorta, riskin ortadan kaldırılışı biçiminde düzenlendiğinde riskin azaltılması olarak tanımlandığından daha çekici görünecektir. Aslında, Slovic, Fischhoff ve Lichtenstein (1982) belli bir hastalığa yakalanma olasılığını yüzde 20'den yüzde 10'a düşüren varsayımsal bir aşının, vakaların yarısında etkili olarak tanımlandığında benzer semptomlara neden olan iki farklı ve eşit derecede olası virüs türlerinden birine karşı tümüyle etkili olarak sunulduğu durumdan daha az çekici olduğunu göstermişlerdir.

formülasyon etkileri

Şu ana kadar farksızlığın eksikliklerini göstermekte bir araç olarak düzenlemeyi tartıştık. Şimdi dikkatimizi sonuçların ve olayların düzenlenmesini **kontrol** eden süreçlere yönelteceğiz. "Korunan yaşamlar"dan "kaybedilen yaşamlar"a bir ifade değişiminin tercihin görünür biçimde **riskten kaçınmaktan risk aramaya** kaymasına sebep olduğu kamu sağlığı problemi bir **formülasyon** etkisini örnekliyor. Açıkça, öznel sonuçların betimlemelerini sorularda **verildiği** biçimiyle kabul etmişler ve sonuçları **kazançlar ya da kayıplara** göre değerlendirmişlerdir. Başka bir formülasyon etkisi McNeil, Pauker, Sox ve Tversky (1982) tarafından aktarılmıştır. Hekimlerin ve hastaların akciğer kanserine dönük kuramsal terapiler konusundaki tercihlerinin bunların olası sonuçları ölüm ya da hayatta kalma kavramları ile tanımlandığında görünür biçimde farklılaştığını keşfetmişlerdir. Ameliyat, radyasyon terapilerinden farklı olarak, tedavi esnasında ölüm riski içerir. Bir sonuç olarak, ameliyat seçeneği görece olarak, tedavi sonuçlarının istatistikleri hayatta kalmadan ziyade ölüm açısından ifade edildiğinde, daha az çekici bulunmuştur.

Bir doktor, ve belki bir başkanlık danışmanı da aynı biçimde, enformasyonu çarpıtmadan ya da eksiltmeden, yalnızca sonuçları ve ihtimalleri düzenleme yoluyla, hasta tarafından ya da başkan tarafından verilecek kararı etkileyebilir. İfadelenme etkileri, düzenlemenin kesin karar üzerindeki etkisinin kimse farkında olmadan tesadüfen oluşabilir. Aynı zamanda seçeneklerin görece çekiciliklerini manipüle etmek üzere kasten istismar edilebilir. Örneğin, Thaler (1980) kredi kartı endüstri lobilerinin

**Farksızlığın
başarısızlığını
iki faktörün
kesişmesine
bağlıyoruz:
olasılıkların
düzenleniş ve
karar
ağırlıklarının
eğriliği**

peşin ve kredili alışverişler arasındaki herhangi bir fiyat farkının kredi kartı ek ödemesinden (surcharge) ziyade bir peşin ödeme indirimi olarak adlandırılması konusunda ısrar ettiklerini bildirir. İki adlandırma fiyat farkını, düşük ya da yüksek fiyatı zımnen normal olarak nitelendirerek bir kazanç ya da bir kayıp olarak düzenerler. Kayıplar kazançlardan daha büyük önem kazandığı için, tüketiciler bir ek ödemeyi kabul etmeye bir indirimden vazgeçmekten daha az isteklidirler. Beklenebileceği gibi, piyasada ve politik arenada düzenlemeyi etkilemeye dönük girişimler yaygındır.

Sonuçların değerlendirilmesi, değer fonksiyonunun doğrusal olmayışı ve insanların seçenekleri problemin kurgulanışında ima edilen ya da öne sürülen referans noktasıyla ilişkili olarak değerlendirme eğilimleri nedeniyle, formülasyon etkilerine açıktır. Başka bağlamlarda insanların eşdeğer mesajları otomatik olarak aynı temsil biçimine dönüştürdüğüne işaret etmek önemlidir. Dil algılayışı üzerine çalışmalar, insanların duyduklarından daha fazlasını, fikrin artık aktif biçimde mi yoksa pasif biçimde mi ifade edildiğini ayırt etmeyen ve artık gerçekte neyin söylendiğini neyin kastedildiğinden, varsayıldığından ya da ima edildiğinden farklı görmeyen, soyut bir temsile çabucak yeniden kodladıklarını gösteriyor (Clark & Clark, 1977). Maalesef, bu operasyonları sesizce ve efor harcamadan gerçekleştiren zihinsel makine, kamu sağlığı probleminin iki versiyonunu ya da ölüm-hayatta kalma istatistiklerini sıradan soyut bir biçime kodlama görevini yerine getirmekte yeterli değildir.

alışverişler ve ticaretler

Düzenlemeye ve değere dair analizlerimiz, bir alışverişin ya da bir ticaretin makbüllüğü türünden çoklu-nitelikli seçenekler arasında tercihlere genişletilebilir. Çoklu-nitelikli bir seçeneği değerlendirebilmek için bir insanın çoklu-nitelikli bir referans durumuna göre seçenikle ilişkili avantajları ve dezavantajları belirginleştiren zihni bir muhasebe yaptığını ileri sürüyoruz. Seçeneğin bütünsel değeri onun referans durumuyla ilişkili olarak avantajları ve dezavantajlarının dengesi tarafından belirlenir. Yani, bir seçenek eğer avantajlarının değeri dezavantajlarının değerini aşıyorsa makbuldür. Bu analiz avantajların ve dezavantajların psikolojik –ama fiziksel olmayan– ayrıştırılabilirliğini varsayar. Model ayrı niteliklerin avantajların ve dezavantajların bütünsel ölçütlerini oluşturmak üzere birleştiği tarzları

sınırlamaz, ama bu ölçütlerin üzerine konkavlık ve kayıptan kaçınma varsayımları yükler

Zihni muhasebe analizimiz Richard Thaler'in (1980, baskıda) bu sürecin tüketici davranışlarıyla ilişkisini gösteren teşvik edici çalışmasına çok şey borçludur. Savage'in (1954) ve Thaler'in (1980) örneklerine dayanarak oluşturulmuş, aşağıdaki problem, zihni muhasebelerin kuruluşunu yöneten bazı kuralları tanıtıyor ve değerinkonkavlığını alışverişlerin makbüllüğüne genişlemesini örnekliyor.

Problem 7: Varsayalım ki, 125 dolar değerinde bir ceket ve 15 dolar değerinde bir hesap makinesi almak üzeresiniz. Hesap makinesi satıcısı sizi almak istediğiniz hesap makinesinin mağazanın arabayla 20 dakika mesafede olan başka bir şubesinde 10 dolar'a satışa sunulduğu konusunda sizi bilgilendiriyor. Öbür şubeye gider misiniz?

Bu problem bir zahmetlilik dezavantajını *asgari*, *kısmi*, ya da *kapsamlı* bir hesap olarak düzenlenebilecek finansal bir avantajla birleştiren bir seçeneğin makbüllüğü ile ilişkilidir. *Asgari* hesap yalnızca iki seçenek arasındaki farkları kapsar ve paylaştıkları özellikleri gözardı eder. *Asgari* hesapta, öbür şubeye gitmeyle ilişkili avantaj 5 dolar'lık bir kazanç olarak düzenlenmiştir. Kısmi bir hesap olası tercihlerin sonuçlarını içinde kararın olgunlaştığı bağlam tarafından belirlenen referans bir düzeyle ilişkilendirir. Önceki problemde, ilişkili kısım, hesap makinesi alışverişidir, ve yolculuğun faydası bu nedenle fiyatta 15 dolar'dan 10 dolar'a bir düşüş olarak düzenlenir. Potansiyel tasarruflar yalnızca hesap makinesiyle ilişkili olduklarından, ceketin fiyatı kısmi hesapta içerilmez. Ceketin fiyatı, diğer masraflar gibi, tasarrufun diyelim ki, aylık harcamalarla ilişkili olarak değerlendirileceği daha kapsamlı bir hesabın içinde ziyadesiyle kapsanabilir.

Önceki problemin formülasyonu *asgari*, *kısmi* ya da *kapsamlı* bir hesabın uyarlanmasıyla ilgili olarak nötr görünebilir. Ancak, biz, insanların spontan olarak kararları, karar alma bağlamında, algıda "iyi biçimler" in ve idrakta temel-düzey kategorilerinin oynadığı role paralel bir rol oynayan, kısmi hesaplar biçiminde düzenleyeceklerini öne sürüyoruz. Kısmi organizasyon, değerinkonkavlığıyla birleşim içinde bir hesap makinesinden 5 dolar tasarruf etmek için öbür şubeye gitme isteğinin hesap makinesinin fiyatıyla ters orantılı olmasını ve ceketin fiyatından bağımsız olmasını gerektirir. Bu öngörüü test etmek için, problemin, bu kez iki parçanın fiyatlarının değiştirildiği, başka bir

Kayıplar
kazançlardan
daha
büyük
önem
kazandığı
için,
tüketiciler
bir ek
ödemeyi
kabul
etmeye
bir
indirimden
vazgeçmekten
daha
az
isteklidirler

versiyonunu kurguladık. Hesap makinesinin fiyatı birinci mağazada 125 dolar ve öbür şubede 120 dolar olarak verildi ve ceketin fiyatı 15 dolar'a sabitlendi. Öngörüldüğü gibi, öbür şubeye gideceklerini söyleyen katılımcıların oranı iki problemde keskin biçimde farklılaştı. Sonuçlar katılımcıların yüzde 68'inin (N = 88) 15 dolar'lık bir hesap makinesinde 5 dolar tasarruf etmek için öbür şubeye gitmeye istekli olduğunu, ama 93 katılımcının yalnızca yüzde 29'unun 125 dolar'lık bir hesap makinesinde 5 dolar tasarruf etmek için aynı yolculuğu yapmaya istekli olduğunu gösterdi. Bu bulgular, iki versiyon da asgari ve kapsamlı bir hesap açısından eşdeğer olduğundan, hesapların kısmi organizasyonu fikrini destekliyor.

Tüketici davranışı için kısmi hesapların önemi, bir şehrin farklı mağazalarında aynı ürün için telif edilen fiyatların standart sapmasının o ürünün ortalama fiyatıyla aşağı yukarı orantılı olduğu gözlemi tarafından doğrulanıyor (Pratt, Wise & Zeckhauser, 1979). Fiyatların dağılımı şüphesiz alıcıların en iyi alışveriş imkanını bulma çabalarının kontrol edildiğinden, bu sonuçlar tüketicilerin 150 dolar'lık bir alışverişte 15 dolar tasarruf etmek için 50 dolar'lık bir alışverişte 5 dolar tasarruf etmek için olduğundan daha fazla gayret sarfettiklerini öne sürüyor.

Zihni muhasebelerin kısmi organizasyonu insanları kazanç ve kayıpları mutlak olmaktan ziyade görece olarak değerlendirmeye yönlendiriyor, bu da, iyi bir alışveriş bulabilmek için yapılan telefon görüşmeleri sayısı ya da uzun bir yol katetmek konusundaki isteklilik gibi, paranın diğer şeylerle mübadele oranında büyük değişimlere neden oluyor. Pek çok tüketici bir araba stereo sistemi ya da bir İran halısı satın almayı sırasıyla bir araba ya da bir evi satın alma bağlamında, bağlantısız olarak almaktan daha kolay bulacaktır. Bu gözlemler, tabii ki, farksızlığı varsayan ve zihni muhasebenin etkilerini kabul etmeyen tüketici davranışının standart rasyonel teorisi ile karşıtlık içindedir.

Aşağıdaki problemler, bir maliyetin bir hesaba yerleştirilişinin kısmi organizasyonla kontrol edildiği zihni muhasebenin başka bir örneğini sunuyor:

Problem 8 (N= 200): Bir oyunu görmeye karar verdiğiniz ve her bir bilet için 10 dolar'lık giriş ücretini ödediğinizi varsayın. Tiyatroya girdiğinizde, bileti kaybettiğinizi farketmeniz. Oturma yeri işaretlenmemişti, ve bileti tazmin etmeniz mümkün değil.

Başka bir bilet için 10 dolar daha verir misiniz?

Evet (yüzde 46) Hayır (yüzde 54)

Problem 9 (N= 183): Giriş ücretinin bilet başına 10 dolar olduğu bir oyunu izlemeye karar verdiğiniz varsayın. Tiyatroya girdiğinizde, 10 dolar kaybettiğinizi farketmeniz.

Oyunu izlemek için yine bir bilete 10 dolar öder misiniz?

Evet (yüzde 88) Hayır (yüzde 12)

İki probleme verilen karşılıklardaki farklılık merak uyandırıcıdır. Neden pek çok insan, eğer aynı miktarı eşdeğer bir nakiti kaybettikten sonra harcamaya hazırken bir bileti kaybettikten sonra 10 dolar harcamaya isteksizdir? Biz bu farklılığı zihni muhasebelerin kısmi organizasyonuna isnat ediyoruz. Tiyatroya gitmek normal olarak, biletin maliyetinin oyunu seyretme deneyimi için mübadele edildiği bir değiş tokuş olarak görülür. İkinci bir bilet almak oyunu seyretmenin maliyetini pek çok katılımcının açıkça kabul edilemez bulduğu bir düzeye yükseltir. Tersine, nakitin kaybedilmesi oyunun hesabına kaydedilmez ve bir biletin satın alınmasını yalnızca kişiyi daha az zengin hissetmesi üzerinden etkiler.

İlginç bir problemin iki versiyonu aynı öznelerle sunulduğunda gözlenmiştir. Kayıp bir biletin yenisini alma isteği, bu problem kayıp nakit versiyonunu takip ettiğinde önemli ölçüde artmıştır. Tersine nakit kaybettikten sonra bir bilet alma isteği diğer problemin önsel sunumundan etkilenmemiştir. İki problemin sıralanışı açıkça, öznelerin kayıp bileti kayıp nakit olarak düşünmelerinin anlamlı olacağını düşüncelerini sağlamış, ama tersine yol açmamıştır.

Zihni muhasebenin etkilerinin normatif statüsü şüphe götürürdür. İki versiyonun yalnızca biçimsel olarak farklı olduğu kamu sağlığı problemi benzeri, önceki örneklerden farklı olarak, hesap makinesi ve bilet problemlerinin alternatif versiyonlarının aynı zamanda içerik olarak farklı oldukları ileri sürülebilir. Özellikle, 5 dolar tasarrufu, 15 dolar'lık bir alışverişte etmek daha büyük bir alışverişte olduğundan daha tatmin edici olabilir, ve aynı bilet için iki kere ödeme yapmak 10 dolar'lık nakit kaybından daha can sıkıcı olabilir. Pişmanlık, asabiye ve tatmin de düzenlemeden etkilenebilir (Kahneman & Tversky, 1982). Eğer bu tarz ikincil sonuçlar mantıklı kabul ediliyorsa, gözlenen tercihler farksızlık kriterini ihlal etmez ve tutarsız ya da hatalı kabul edilip baştan mah-

Zihni
muhasebelerin
kısmi
organizasyonu
insanları
kazanç ve
kayıpları
mutlak
olmaktan
ziyade
görece
olarak
değerlendirmeye
yönlendiriyor

kum edilemez. Diğer yandan, ikincil sonuçlar tekrardan düşünme sonucu değişebilir. 15 dolar'lık bir parçada 5 dolar tasarruf etmenin yarattığı tatmin, eğer tüketici 200 dolar'lık bir alışverişte 10 dolar tasarruf etmek için aynı çabayı harcamayacağını farkettiğinde bozulabilir. Aynı birincil sonuçlara sahip herhangi iki karar probleminin aynı yolla çözülmesini önermek istemiyoruz. Ancak, alternatif düzenlemelerin sistematik sıranışının, karar vericilere tercihlerinin birincil ve ikincil sonuçlarıyla ilişkilendirilmesi gereken değerleri tayin etmekte yardım edebilecek işe yarar bir düşündürücü araç sunduğunu ileri sürüyoruz.

kayıplar ve maliyetler

Pek çok karar problemi statükoyu korumak ve ona bazı açılardan daha avantajlı ve diğer açılardan dezavantajlı olan bir alternatifi kabul etmek arasında bir tercih biçimini alır. Tek yönlü riskli olası durumlara daha önce uygulanan değer analizi statükonun tüm nitelikler için referans düzeyini tanımladığını varsayarak bu duruma genişletilebilir. Alternatif seçeneklerin avantajları o zaman kazançlar olarak ve dezavantajları kayıplar olarak değerlendirilecektir. Kayıplar kazançlardan daha büyük önem kazandıklarından, karar verici statükoyu korumak lehine baskılanmış olacaktır.

Thaler (1980) insanların sahip oldukları (endowment) varlıklardan ayrılmaktaki gönüllsüzlüklerini betimlemek üzere "bağış etkisi (endowment effect)" kavramını icat etmiştir. Bir varlığı gözden çıkarmak daha acı verici ise onu ele geçirmek haz verici olmalıdır, alış fiyatları satış fiyatlarından ciddi ölçülerde düşük olacaktır. Yani, bir kişinin bir varlığı elde etmek üzere ödeyeceği en yüksek fiyat bir kez elde edildiğinde aynı kişiyi o varlıktan vazgeçmeye ikna edecek asgari telafi miktarından daha düşük olacaktır. Thaler bağış etkisinin bazı örneklerini tüketicilerin ve girişimcilerin davranışları üzerinden tartışmıştır. Çeşitli çalışmalar hem varsayımsal hem gerçek alışverişlerde alış ve satış fiyatları arasında önemli farklılıklar bildirmiştir (Gregory, 1983; Hammack & Brown, 1974; Knetsch & Sinden, baskıda). Bu sonuçlar, alış ve satış fiyatlarının mübadele maliyetleri ve servet etkileri dışında çakıştığı standart ekonomik teoriye meydan okumalar olarak sunulmuştur. Biz aynı zamanda haftalık ücretlerde (Sosyalist Politika) ve işyerinin ısısında (T) farklılaşan varsayımsal işler arasında tercihlerin bir incelemesinde ticaret konusunda isteksizlik gözlemledik. Katılımcılarımızdan

belli bir pozisyonda (S1, T1) olduklarını varsaymaları istendi ve bir açıdan daha iyi ve diğer açıdan daha kötü olan başka bir pozisyona (S2, T2) ulaşma seçeneği sunuldu. (S1, T1) pozisyonuna atanan öznelerin çoğunun (S2, T2)'ye geçmek istemediklerini, ve ikinci pozisyona atanan öznelerin çoğunun birinci pozisyona geçmek istemediklerini keşfettik. Açıkça, ödemede ya da çalışma koşullarında benzer fark bir dezavantaj olarak, bir avantaj olarak olduğundan daha büyük önem kazanıyor.

Genelde, kayıptan kaçınma istikrarı değişime üstün tutar. İki alternatif ortamı aynı ölçüde çekici bulan zevkler açısından aynı ikizler varsayın. Devamında koşulların zorlamasıyla ikizlerin ayrıldığını ve bu iki ortama yerleştirildiklerini varsayın. Yeni durumlarına referans noktaları olarak uyum sağlar sağlamaz ve karşılıklı olarak bir diğerinin ortamının avantaj ve dezavantajlarını değerlendirir değerlendirmez, ikizler artık iki durum arasında kayıtsız olmayacaklar ve her ikisi de neredelerse orada kalmayı tercih edeceklerdir. Öyleyse, tercihlerin istikrarsızlığı istikrar için bir tercih üretir. İstikrarı değişime üstün tutmaya ek olarak, adaptasyon ve kayıptan kaçınma kombinasyonu, geçmiş alternatiflerin ve diğerlerinin sahip olduklarının çekiciliğini azaltarak, pişmanlığa ve imrenmeye karşı sınırlı bir koruma sağlar.

Kayıptan kaçınma ve buna bağlı bağış etkisinin rutin ekonomik mübadelelerde önemli bir rol oynamaları muhtemel değildir. Bir dükkanın sahibi, örneğin, mal ve hizmet sağlayıcılara ödenen parayı kayıp olarak ve tüketicilerden elde edilen parayı kazanç olarak deneyimlemeyebilir. Bunun yerine, tüccar maliyet ve gelirleri belli bir zaman dilimi sonunda birbirine ekler ve yalnızca dengeyi değerlendirir. Borçları ve alacakları eşleştirmek değerlendirmeden önce fiilen geçersizleşmiştir. Tüketiciler tarafından yapılan ödemeler de kayıplar olarak değil ama alternatif alımlar olarak değerlendirilmiştir. Standart ekonomik analizle uyum içinde, para doğal olarak satın alabileceği mal ve hizmetler için bir vekil olarak görülür. Bu değerlendirme tarzı, bir kimsenin aklında "yeni bir kamera veya yeni bir çadır alabilir" türünden belli bir alternatif varsa apaçık hale gelir. Bu analizde, bir kişi eğer kameranın subjektif değeri mal olacağı parayı tutmanın değerini aşıyorsa bir kamera alacaktır.

Bir dezavantajın ya bir maliyet ya da bir kayıp olarak düzenlenebileceği durumlar vardır. Özellikle, sigorta yaptırmak da kesin bir

Pek
çok
karar
problemi
statükoyu
korumak
ve ona
bazı
açılardan
daha
avantajlı
ve
diğer
açılardan
dezavantajlı
olan bir
alternatifi
kabul
etmek
arasında
bir tercih
biçimini
alır

kayıp ve daha büyük bir kayıp riski arasında bir tercih olarak düzenlenebilir. Bu tür durumlarda maliyet-kayıp ihtilafı farksızlığın başarısızlıklarına götürebilir. Örneğin, 50 dolar'lık kesin bir kayıp ve yüzde 25'lik bir 200 dolar kaybetme ihtimali arasındaki tercihi değerlendirin. Slovic, Fischhoff, ve Lichtenstein (1982) öznelerinin yüzde 80'inin kesin kayıp karşısında kumara dönük risk arayan bir tercih belirttiklerini bildiriyorlar. Ancak, öznelerin yalnızca yüzde 35'i yüzde 25'lik 200 dolar kaybetme riskine karşı bir sigorta için 50 dolar ödemeyi reddediyor. Benzer sonuçlar Schoemaker ve Kunreuther (1979) ve Hershey ve Schoemaker (1980) tarafından da bildirilmiştir. Birinci problemde telafi edilmemiş bir kayıp olarak düzenlenen aynı miktarda paranın ikincisinde korunmanın maliyeti olarak düzenlendiğini ileri sürüyoruz. Şekli tercih iki problemde tersine döndü zira kayıplar maliyetlerden daha iticidir.

Benzer bir etkiyi aşağıdaki iki problemde örneklenen pozitif kümede de gözlemledik:

Problem 10: yüzde 10 95 dolar kazanma ihtimali ve yüzde 90 5 dolar kaybetme ihtimali sunan bir kumarı kabul eder miydiniz?

Problem 11: yüzde 10 100 dolar kazanma ihtimali ve yüzde 90 hiçbir kazanmama ihtimali sunan bir piyangoya katılmak üzere 5 dolar öder miydiniz?

132 kişilik bir lisans öğrencileri topluluğu kısa bir ara problemle ayrılmış bu iki soruyu cevapladılar. Katılımcıların yarısında soruların sırası değiştirilmişti. Her ne kadar iki problemin objektif olarak eşit seçenekler sundukları kolayca tespit edilebilirse de, katılımcıların 55'i iki versiyonda farklı tercihler belirttiler. Bunların arasında, 42 tanesi Problem 10'daki kumarı reddetti ama Problem 11'deki eşdeğer piyangoyu kabul etti. Bu görünüşte önemsiz manipülasyonun etkisi hem maliyet-kayıp karşılığını hemde düzenlemenin gücünü örnekliyor. 5 dolar'ı bir kayıp olarak düşünmekten aynı miktarda bir ödeme olarak düşünmek rizikoyu daha kabul edilebilir hale getiriyor.

Az önceki analiz bir kimsenin subjektif durumunun negatif sonuçları kayıplardan ziyade maliyetler olarak düzenlemekle kıymetlendirilebileceğini ima ediyor. Bu tür psikolojik manipülasyonların olanaklılığı *ölü-kayıp etkisi* (dead-loss effect) olarak adlandırılabilir. Thaler (1980) bir tenis klubüne üyelik aidatını ödedikten hemen sonra çok tenis oynamaktan kol ağrısı gelişen ve yatırımını çarçur etmek-

ten kaçınmak için ıstırap içinde oynamaya devam eden bir adam örneğini tartışmıştı. Bu kişinin eğer üyelik aidatını ödemeseydi oynamayacağını varsayarsak, şu soru akla gelir: ıstırap içinde oynamak kişinin payını nasıl iyileştirebilir? Acılar içinde oynamak, bizce, üyelik aidatının bir kayıp olarak değerlendirilmesi durumunu muhafaza eder. Eğer kişi oynamaya son verseydi, aidatı bir ölü kayıp olarak algılamak zorunda kalacaktı, ki bu da acılar içinde oynamaktan daha itici olabilir.

sonsöz

Fayda ve değer konseptleri genellikle iki farklı anlamda kullanılırlar: (a) *deneyim değeri*, haz ya da acının derecesi, bir sonucun fiili deneyimiyle elde edilen tatmin ya da keder; ve (b) *karar değeri*, beklenen bir sonucun bir tercihteki bir seçeneğin toplam çekiciliğine ya da iticiliğine katkısı. Ayrım karar teorisinde nadiren aşıkardır çünkü zımnen karar değerlerinin ve deneyim değerlerinin çakıştığı varsayılmıştır. Bu varsayım, gelecek deneyimleri mükemmel doğrulukla tahmin edebilen ve seçenekleri buna göre değerlendiren idealize edilmiş bir karar verici algılayışının uzantısıdır. Sıradan karar vericiler için, ancak, karar değerleri ile deneyim değerleri arasındaki teka-büliyet mükemmel olmaktan uzaktır (March, 1978). Deneyimi etkileyen kimi faktörler kolayca tahmin edilemezler, ve kararları etkileyen kimi faktörlerin deneyim ya da sonuçları üzerinde karşılaştırılabilir bir etkisi yoktur.

Karar verme üzerine büyük miktardaki araştırmanın aksine, hedonik deneyimi objektif durumlarla ilişkilendiren psikofizik üzerine görece az sistematik keşif yapılmıştır. Hedonik psikofiziğin en temel problemi, pozitif sonuçları negatiflerden ayıran adaptasyonun ya da arzusun derecesinin belirlenmesidir. Hedonik referans noktası büyük oranda objektif statüko tarafından belirlenir, ama aynı zamanda beklentiler ve sosyal karşılaştırmalardan da etkilenir. Objektif bir ilerleme, örneğin, bir çalışan ofisteki herkesten daha az bir maaş artışı almışsa, bir kayıp olarak deneyimlenebilir. Durumda bir değişimle ilişkili zevk ya da acı deneyimi aynı zamanda hedonik adaptasyonun dinamiklerine kritik bir biçimde bağlıdır. Brickman & Campbell'in (1971) hedonik değirmen (treadmill) konsepti hızlı adaptasyonun herhangi bir objektif ilerlemenin etkilerinin kısa ömürlü olmasına neden olacağı radikal hipotezini ileri sürer. Hedonik deneyimin karmaşıklığı ve inceliği karar verici için sonuçların do-

Deneyimi
etkileyen
kimi
faktörler
kolayca
tahmin
edilemezler,
ve
kararları
etkileyen
kimi
faktörlerin
deneyim
ya da
sonuçları
üzerinde
karşılaştırılabilir
bir
etkisi
yoktur

ğuracağı aktüel deneyimleri tahmin etmeyi zorlaştırır. Kurt gibi açken yemek ısmarlamış çok insan masaya beşinci servis ulaştığında büyük bir hata olduğunu itiraf etmiştir. Karar değerleri ve deneyim değerlerinin sık rastlanan uyumsuzluğu pek çok karar probleminde ne bir belirsizlik öğesi ekler.

Düzenleme etkilerinin ve farksızlık ihlallerinin hakimiyeti karar değerleri ve deneyim değerleri arasındaki ilişkiyi daha da karmaşılaştırır. Sonuçların düzenlenmesi sık sık aktüel deneyimde karşılığı olmayan karar değerleri ne sebep olur. Örneğin, akciğer kanseri için

terapi sonuçlarının ölüm ya da hayatta kalma açısından düzenlenmesinin, her ne kadar ter-cih üzerinde dile getirilmiş bir tesiri olsa da deneyimi etkilemesi mümkün değildir. Ancak, başka durumlarda, kararların düzenlenmesi yalnızca kararı değil aynı ölçüde deneyimi de etkilemektedir. Örneğin, bir harcamanın telafi edilmeye bir kayıp ya da sigorta yaptırmanın fiyatı olarak düzenlenmesi büyük olasılıkla o sonucun deneyimini etkileyebilir. Böyle durumlarda, kararlar bağlamında sonuçların değerlendirilmesi yalnızca deneyimi tahmin etmez ama aynı zamanda onu biçimlendirir.

dipnotlar:

**) Bu makalenin orijinali Amerikan Psikolojik Birliği, Anaheim, California, Ağustos 1983 toplantısında bir Üstün Bilimsel Katkı Ödülü söylevi olarak sunulmuştur. Bu çalışma ABD Deniz Araştırmaları Ofisi'nce NR 197-058 bursuyla desteklenmiştir.*

Orijinali American Psychologist, 39:4, 341-50'de yayınlanmıştır. Copyright ©1984 American Psychological Association, Inc. İzin alınarak yeniden basılmıştır.

iktisat ve psikoloji ilişkisi üzerine

neden böyle bir konu

Görüntü olarak, zaman zaman yakın ilişki içine giren, zaman zaman birbirinden ayrılan, ama özde birbiriyle iç içe geçmiş ilişkiler ağını konu edinmiş, ikisi de insan odaklı sosyal alanda iki bilim dalı: **İktisat ve psikoloji**. İktisat bilimi, alternatifler arasında karar verme durumunda olan bireyi incelerken, psikoloji, karar süreçleri ile ilgili bireysel davranışları konu edindirir. (Maital & Maital, 1993; 55) Sanki, biri bireyin dış dünyası ile ilgili, diğeri ise bireyin iç dünyasına giren iki bilim dalı. Bu iki dünyanın birbirine dolanması tek yanlı da değil. Dış alemi oluşturduğunu söylediğimiz iktisadi olayların birey psikolojisini ve sosyal davranış kalıplarını etkilemesi söz konusu olduğu gibi (iktisat psikolojisi), bireysel psikolojilerin oluşturduğu davranış kalıpları da dış alemi etkilemektedir (psikolojik iktisat). Birinci gruptakilere örnek olarak, Leibenstein, Duesenberry ve Scitovski gibi düşünürleri, ikinci gruptakilere ise van Raaij'i gösterebiliriz. (Furnham & Lewis, 1986; 18)

İktisat ve psikoloji, böylesine birbirini tamamlayan birer bilim dalı olduğu halde, ilişkileri özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru, William Stanley Jevons'ın **Politik İktisat Teorisi** adlı yapıtıyla ilk darbeyi almıştır. Günümüze doğru da "**rasyonel beklentiler**" yaklaşımı ve ileri düzeyde matematiğin iktisata uygulanması ile, bazı istisnalar (Slovic, Grether, Plott ve Kahneman gibi) dışında şimdilik birbirinden ayrı birer bilim dalı gibi bir görüntü sergilemektedirler. Oysa özde, tam tersine, günümüzün karmaşık ortamında, toplumsal olguları ve sosyal davranışları anlayabilmek ve açıklayabilmek için, bu iki disiplinin bir arada ele alınması, büyük bir olasılıkla, ileri düzeyde kantitatif yöntemlerin iktisata uyarılmasından çok daha yararlı ve kaçınılmazdır. Çünkü, birey her koşulda rasyonel karar alan değil, çevresinin koşullandığı bir "**sosyal varlık**"tır. Diğer bir deyişle, ne bir birey tüm ortamlarda aynı davranışı sergilemekte, ne de farklı bireyler aynı ortamda aynı davranışı sergilemektedir. Bu nedenle, "**rasyonel**" sıfatı ile güçlendirilen standart bir davranış tipi kabulü üzerine teori kurarak, toplumsal olayları anlatmanın olanağı yoktur.

Mikroiiktisat alanındaki teori ve yaklaşımlara baktığımızda, teoride gerçeğe uymaya yönelik çabaların da gerçeği yansıtmada gereği

kadar başarılı olamadığını görmekteyiz. Örneğin, tüketici tercihleri teorisinde, bir malı satın alan tüketicinin "**yarar ençoklaştırması**" yaptığı varsayılır. Çeşitli dışsal faktörleri değiştirebilen ve bu koşullarda farklı sonuçlara ulaşabilen teori, bireyin tercihi konusunda bir değişikliğe gitmemektedir. Örneğin, bir malın fiyatı, ikame mallarının fiyatı, gelir durumu vb. gibi dış dünya ile ilgili tüm belirsizliklerin ortadan kalktığı durumda da yine varsayım bireyin "**rasyonel**" davrandığı ve bu rasyonel davranışın içeriğinin de "**yarar ençoklaştırması**" olduğu görüşü hakim olmaktadır. İleriye ait belirsizliğin olduğu kabulünde de yine dış dünyada değişiklik yapılmış olmakta, ama bireyin iç dünyası ile ilgili fazla bir değişikliğe gidilmemektedir.

Toplum içinde oluşan sosyalleşmiş bireyin karar mekanizması, dış alemle ilgili algılamaların kendi içsel dünyasında doğrulmasının sonucunda oluşmaktadır. Dış dünyanın sunduğu veriler objektif, bu verilerle ilgili bireyin algılamaları ve algıladıklarının iç dünyasındaki yorumlaması ise subjektif süreçler olarak görülür. Ancak, günümüzün karmaşık toplumsal ilişkiler ağı içinde, bireyin gerek algılamaları gerekse algıladıklarının iç dünyada yorumlaması fanus içinde oluşan süreçler değildir. Sonuçta tüm bu süreçler, "**sosyal bireyin**" oluşum süreci içinde gerçekleşen dokulardır. Armistead'ın tasnifinde "**sosyolojik sosyal psikoloji**" (Sociological Social Psychology) olarak tanımlanan alanda, insan yapısı çevre-birey etkileşimi içinde ele alınmaktadır. (Armistead, 1974; 16-17) Diğer bir deyişle, bireyler topluluğunda yaşayan her birey bir yandan toplumsal düşün ve davranış kalıplarının oluşumuna "**karınca kararınca**" katkı yaparken, diğer taraftan da, oluşturulmuş toplumsal normlarla, fazla bilincine dahi varamadan, etkilenmekte ve algılama ve karar süreçlerinin şekillendirilmesini yaşamaktadır. Bireysel psikolojinin şekillenmesi "**tercih ve davranış formasyonu ve değişimleri**", "**öğrenme**", "**motivasyon**" ve "**şahsiyet**" gibi bir dizi karmaşık psikolojik aşamalarda gerçekleşir.

Bireysel algılama ve yorumlama kalıplarının oluşumunda toplumsal etki ile toplumun giriftleşmesi arasında doğrusal ilişki gözlenmektedir. Başka bir ifade ile, toplum-birey ilişkisinde toplum bireye karşı başat roledir. Di-

İzzettin
Önder*

"**Rasyonel**"
sıfatı ile
güçlendirilen
standart
bir davranış
tipi
kabulü
üzerine
teori
kurarak,
toplumsal
olayları
anlatmanın
olanağı
yoktur

* Prof. Dr.
İ.Ü. İktisat Fakültesi

ğer taraftan, toplumsal iletişim araçları gibi etkili güçleri ele geçirebilen başat kesimlerin, tercih ve davranışlarla ilgili genel toplumsal hattın oluşumunu ve bu yolla belirli derecede bireysel psikolojileri etkileyerek davranış kalıplarını denetim altında tutması günümüz toplumlarında söz konusu olabilmektedir. Medya ve çeşitli araçlarla yapılan reklâmların toplumsal ve bireysel algılama ve davranış kalıplarını denetlemeye yöneldiği ve bunda da büyük oranda başarı sağladığı görülmektedir. İktisat psikolojisinin etik unsurunu oluşturan bu konu, psikolojik analiz ve yaklaşımların iktisadî analiz ve yorumlarda ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. (Lea & Tarpy & Webley, 1987; 540-545)

Psikoloji biliminin iktisat alanında kullanılması sonucunda bireysel psikolojileri etkileme süreçlerinin anlaşılıyor olması, bu kanalların kullanım dışına çıkarılması gücünün oluşumu için yeterli değildir. Toplumun, bir makine gibi, tüm ilgili kurum ve kuralları ile çalışıyor olması nedeniyle, söz konusu işleyişin bilinmesi, onu denetlenebilir bir yapıya dönüştürmez. Bununla beraber, işleyiş ve etkileşimin farkında olunması, farklı kesimlere farklı olanaklar sunar. Psikolojinin sunduğu bilgiler başat kesimlere politika yöntemleri ve alternatifleri sunarken, söz konusu politikalarından etkilenen kesimlere aynı güçte koruyucu anti-politika aracı sunamaz. Medya ve reklâm etkileri psikolojinin farklı kesimlerce kullanım biçimine güzel örnekler oluşturur. Şöyle ki, medya güçlerini ele geçiren başat kesimler, hakim toplumsal ideolojinin yaygınlaştırılmasında psikoloji biliminin araştırmalarından olumlu yönde yararlanırken, medya veya reklâm ışınlanması altında ki bireyler, durumu biliyor ve analiz edebiliyor olsalar dahî, bu etkilerden kendilerini korumada birinciler kadar başarılı olamazlar.

Psikoloji biliminin iktisadî olaylar alanında yaygın olarak kullanılmasının olumlu politik kararların alınmasında da önemli rolü ve etkisi olabilir. Örneğin, çalışma teşvikinin sağlanmasında, vergi adaletinin oluşturulmasında ve vergi gelirlerinin yükseltilmesinde, toplumsal tasarrufların teşvikinde ve diğer birçok alanlarda bireysel ve toplumsal davranış kalıpları incelenerek, olumlu yönde etkilenmesi ve/veya sistemlerdeki bozuklukların giderilmesinde psikoloji alanındaki araştırmalar veya anket verileri önemli ipuçları sağlar. Özellikle vergi gibi görece denetlenebilir olduğu düşünülen politika araçlarında anket yöntemi ile toplanan veriler, sistemin suhuletle işleyebilmesi için bu

tür araçlarda yapılması gereken düzenlemelere ışık tutabilir. (Lewis, 1982; 9-20) Ancak, vergi gibi, doğrudan karşılığı olmayan ödentilerde bireysel psikolojilerin saptanmasının sosyal optimumu sağlayamayacağı da gerçek yaşam koşullarında birçok örnekte görülmüştür. Örneğin, vergi konusunda, yükümlüler açısından en çok üzerinde durulan konuların, vergilerin ağır olmaması, yaygın olması, adil olması ve anlamlı kamu harcamalarına yönlendirilmesi olduğunun ve bu üç koşul ya da bunlardan birkaçı sağlanmadığı için vergi kaçakçılığına gidildiğinin anketlerde ortaya çıkması yanında, hemen hiçbir ekonomide bu taleplerin tatmin edilmemiş olduğu bulgusu da, anket sonuçlarının bir tür davranış meşrulaştırıcı araç olarak kullanıldığı gerçeğini sergilemektedir. Yâni bireyler, vergi kaçakçılığı davranışlarına uygun kılıf bulabilmek için, toplum tarafından meşru olarak kabul edilebilecek gerekçeler ileri sürebilmektedir. Psikolojik yönlendirmeye başka bir örnek de, kamu kesiminin büyüklüğü ile ilgili başat düşünceye karşın, Galbraith'in **Bolluk Toplumu** başlıklı kitabında gösterdiği gibi, özel kesimin optimumun üzerinde büyük olduğu, ancak "gösterişçi etki" ile yerel yönetim harcamalarının aşırı olduğu yönünde toplumda bir görüş uyandırıldığı savıdır. (Galbraith, 1963)

Toplumu değiştireme bile, toplumsal ve bireysel algılama ve karar süreçleri hakkında bilgi kaynağı olma işlevi gören psikolojinin, seçiş yapma kararı ile karşı karşıya kalan bireyler ya da politika yapımcıları açısından büyük öneme sahip olduğu açıktır. Kimi kesimler bu kuralları toplumu etkilemede kullanırken, kimi kesimler ise, kuralları bilmekle beraber, başat etki dışında kalamıyor olabilirler. Toplum olarak bakıldığında ise, kuralların bilinmesi, toplumsal yürüyüşü fazla değiştiremiyor olabilir. Aynı düşünceler astronomi için de geçerli olmakla beraber, bir astronomi bilimi vardır, bu bilgi alanı bugün topluma sadece bilgi sağlıyor olarak görülse bile, yarın yararlı işlevlere hizmet ediyor olabilir. (Lea & Tarpy & Webley, 1987; 540)

biraz tarihçe

İktisat ile psikoloji bilimleri, günümüzde birbirine çok yakın durmamakla beraber, ilk etkileşimleri oldukça eskiye uzanır. Bu konudaki ilk işaretler 1902 yılında Fransız sosyal psikoloğu olan Gabriel Tarde'de görülür. Tarde, **İktisat Psikolojisi** adı altında yayımlanmış olduğu iki ciltlik eseri ile bu alanın öncülüğünü

Toplumu
değiştireme
bile,
toplumsal ve
bireysel
algılama ve
karar
süreçleri
hakkında
bilgi
kaynağı
olma
işlevi
göre
psikolojinin,
seçiş
yapma
kararı ile
karşı
karşıya
kalan
bireyler
ya da
politika
yapıcıları
açısından
büyük
öneme
sahip
olduğu
açıktır

yapmış bulunmaktadır. "Psikolojik İktisat" kavramı, bu tarihten de daha eskilerde, disiplinler arası bir ilişki kurmaksızın, Avusturya ekolü iktisatçıları da görülmektedir. (Lea & Webley & Young, 1992; 2)

İktisat psikolojisi ya da psikolojik iktisat kavramlarını kullanmamış olmakla beraber, iktisatçılar açıklamalarında psikolojik dokuları kullanmışlardır. Adam Smith, Milletlerin Serveti başlıklı iktisat kitabından onyediyıl evvel ahlak üzerine yazmış olduğu kitabında empati, sosyal gruplar veya sosyal denge görüşlerinden bahis açmış ve moral değerlerden yoksun bir ekonomik sistemin etkin işleyemeyeceği görüşünü belirtmiş olduğu halde, daha sonra, **Milletlerin Serveti** başlıklı iktisat kitabında, "bireyin kendi çıkarı için giriştiği faaliyetin, içsel amacından bağımsız olarak bir sonucu teklilediğini" belirtmektedir. Burada, nihai sonuç olan toplumsal yarar, bireyin psikolojisi ve amaçları dışında gerçekleşmektedir.

Ricardo sistemi ise dağılım problemine ağırlık vererek, söz konusu dağılımın, politik iktisadın temel sorunu olduğunu belirtmiştir. Burada da birey ve psikoloji konuları devre dışı tutulmuş, iktisat ile politika arasında ilişki geliştirilmiştir. Ricardo ile katı bir yapıya bürünen iktisat, 1874 yılında William Stanley Jevons'ın **Politik İktisat Teorisi** (Theory of Political Economy) adlı yapıtıyla "Öklid geometrisi" problemi görüntüsüne bürünmüş ve kaynak dağılımı ve etkinlik sorunlarına yönelmiştir.

Davranışsal yaklaşımdan teknik yaklaşıma yönelen iktisat, Alfred Marshall ile tekrar moral alana yönelmiştir. Walras'ın dönemsel meslektaşısı olan Marshall, **İktisadın Prensipleri** (Principles of Economics) başlıklı eserinin birinci sayfasında, iktisadı tanımlarken, iktisat bilimini, bir yönü ile serveti inceleme bilimi, diğer ve daha da önemli yönü ile insanı inceleme bilimi olarak nitelemektedir. (Marshall, 1959; 1) Marshall'a karşı Walras, geliştirdiği "genel denge" sistemi ile matematiksel yaklaşımın iktisatta kök salmasına hizmet etmiş oldu. Sonraki gelişmeler daha çok kantitatif yöntemlerle sistemin irdelenmesi biçimde gerçekleşmiştir.

1929 Krizi ve 1936 yılında Keynes'in **Genel Teori** kitabı, beklentiler görüşünü iktisat bilimine yerleştirerek, iktisat ile psikoloji arasında yeniden bağların oluşturulmasına hizmet etmiş oldu. Ancak, Keynes teorisi, İkinci Paylaşım Savaşı sonrası tüketici davranışlarının tahmininde fazla yararlı olamadı. Zira, çoğu iktisatçı tarafından, harp sonrasında kamu harcamaları azalacağından ekonomik daralma

yaşanacağı tahminine karşın, bir psikolog olan George Katona, tüketici davranışları tahminlerine dayanarak, bunun tersini söyledi ve onun söylediği çıktı. Katona'ya göre, savaş döneminde ortaya çıkan kıtlık nedeniyle zorunlu tasarrufa itilen bireyler, savaş sonrasında birikimlerini harcamaya eğilimli olacaktı. Nitekim öyle de oldu. (Katona, 1975) Makroekonomi alanında bireysel davranış modellerinin etkin bir şekilde devreye sokulmaması, böylesi bir tahmin hatasının oluşmasına yol açmıştır.

İktisat ile psikoloji arasındaki bağın bir türlü tam olarak kurulamaması bir yana, tam tersine, böyle bir baği iyice gevşeten diğer bir akım da "rasyonel beklentiler" görüşüdür. Zira, rasyonel beklentiler görüşündeki "rasyonel" ifadesi, bireyi hatasız davranış kalıbı içinde ele alır. Rasyonel olmayan davranışların rastlantısal olduğunu savunan iktisatçılar yanında, Kahneman ve Tversky, belirsizlik koşulu altında karar alma durumunda olan bireylerin sistematik sapma gösterdiğini savunmuşlardır. (Lea & Webley & Young, 1992; 2) İktisat psikolojisi alanına katkı yapıcı çalışmalarda bulunan söz konusu düşünürler deneklerin belirsizlik altında yönedikleri karar mekanizmasının, onları, kendilerinin fark edemedikleri sistematik sapmaya sürüklediğini iddia etmişlerdir. (Heijdra, 1988; 68) Tversky, Kahneman, Slovic ve Estes gibi yazarların tüm çabalarına rağmen, iktisat bilimine kantitatif yöntemlerin hakim kılınması, soyut modellerin açıklanmasına katkı yaparken, aynı zamanda iktisadın süjesi olan insan faktörü geniş çapta ihmal edilmiş ve gerçek hayatın açıklanmasında ciddi boşluklar oluşmuştur.

psikoloji ekolleri

İktisadi olaylarla ilgili ve iktisatçılar tarafından zaman zaman bilinçli ya da rastlantısal olarak analizlerinde kullanılan psikoloji ekolleri dört grupta toplanmaktadır. (van Raaij, 1986;13-14) Birinci ekol, "davranışsal ekol" olarak bilinen ve içsel veya dışsal etkilere ortaya çıkan bireysel davranışları esas alan ekoldür. İçsel veya dışsal etkiler sonucunda oluşan tepkiler öğrenme süreci içinde ve sonucunda bireysel davranışları oluşturmaktadır. Tekrarlama, zorlama ya da çevreden etkilenme yolları ile gerçekleştirilen öğrenme, bireyin sosyalleşmesinde başat rol oynayan faktördür.

İktisatta kullanılan ikinci psikolojik ekol, "bütünsellik" (gestalt) ya da "alan teorisi" olarak bilinen ekoldür. Bütünsellik ekolü, bireyin, ulaşabileceği tüm verileri toplayarak, kapalı sistem içinde kararını oluşturması görüşüne

İktisat
bilimine
kantitatif
yöntemlerin
hakim
kılınması,
soyut
modellerin
açıklanmasına
katkı
yaparken,
aynı
zamanda
iktisadın
süjesi
olan
insan
faktörü
geniş
çapta
ihmal
edilmiş ve
gerçek
hayatın
açıklanmasında
ciddi
boşluklar
oluşturmuştur

dayanır. İktisatta bu ekolün en çok kullanıldığı alan tüketici tercihleridir. Tüketicinin sezişleri ve duyguları (consumer sentiment), kararda etkili olabilecek, varolan durum, fiyatlar, geleceğe ait veriler vb. gibi tüm verilerle oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Üçüncü psikolojik ekol Freud'un "*bilinç-altı*" görüşüne dayanmaktadır. Bireylerin çocukluk dönemleri ya da toplumsal konumları ile ilgili kaygı ve kuşkuvarının oluşturduğu karmaşık kişilik analizlerine dayanan bu görüş, psikolojiye göre hemen herkesin temel kişilik dokusunu yansıttığı halde, iktisat alanında fazla rağbet görmemiştir. Ancak, Lichtman (1982) ve Duhm'un (1996) çalışmaları, bu alandaki ender eserler arasında sayılabilir.

İktisat psikolojisi alanında görülen dördüncü ekol de, "*algılama-öğrenme psikolojisi*" ekolüdür. Bu ekolün açıklamaları ve yöntemlerinden özellikle tüketici davranış kalıplarının açıklanmasında yararlanılmaktadır.

İktisat ve psikolojinin teorik konumları

İktisat ve psikoloji bilim dallarının temel konusu insan ve insanın karar alma mekanizmalarıdır. Bireyin dışında oluşan dünya, hem bir sosyal varlık olarak bireyin iç dünyasının şekillenmesini gerçekleştirmekte hem de bu şekillenme koşulunda dış dünyaya ait karar süreçlerini etkilemektedir. İktisat teorisinin gelişimine baktığımızda, yukarıda da belirtmiş olduğum çok önemli fakat istisnai durumlar ve düşünürler dışında, genel çizginin, Armistead'in tanımladığı şekliyle sosyo-psikolojik insan olgusunu dışladığı ve her durum ve koşulda çok farklı karar ve davranış sergileme durumunda olan bireyleri homojen gruplar içinde ele alarak, standart davrandıkları şeklinde yorumladığını gözlemekteyiz.

İktisat ve psikoloji alanları aynı süreyi inceleme konusu olarak almış oldukları halde, analiz ve bilgi oluşturma yöntemleri ciddi olarak farklıdır. İktisat bilimi, genellikle hipoteze dayalı teori geliştirerek, ikinci aşamada ampirik olarak teoriyi test etmeye yönelir. Test sonucunun olumsuz çıkması, yani yanlışlama ile sonuçlanması, teorisinin gözden geçirilmesi gerektiği sonucunu doğurur. Ancak, stokastik modellerde tek hipotezin yanlışlanması, teorisinin gözden geçirilmesi için yeterli neden olarak görülemez.

Psikoloji bilimi ise, tüme varış yöntemi ile, ampirik bulguların birleştirilmesi ile teori örüntüsü oluşturma yöntemine dayanır. İktisat bili-

minin aksine, psikoloji, homojenleştirilmiş modeller yerine, öznel koşullar ve konumlar üzerinde durmayı yeğleyerek, iktisat biliminde görülen tarzda gibi, genel teorik yapılardan olabildiğince kaçınır.

İki bilim dalı arasındaki bu farklılığa ve iktisat teorisinin psikoloji bilimine açık onay vermemiş olmasına rağmen, teorik gelişmelerin birçok yerinde ve birçok düşünür psikolojik görüşlerden yararlanarak, iktisat teorisini zenginleştirmişlerdir. Bu konuda birkaç örnek serpiştirmek gerekirse, Freud'un ünlü *Zihinsel İşleyişin İki Prensibi* kuralı gereğince, "*haz ilkesi*"nden "*gerçeklik ilkesi*"ne geçiş kuramı iktisat bilimi içinde önemli bir yer işgal etmiştir. Bu görüşün iktisat alanında uygulandığı iki önemli örnekten biri, rasyonelite kuramına karşı Simon tarafından geliştirilen, "*yeteri kadar tatminkâr*" (satisficing) kuramı (Simon, 1955), ikincisi ise Maital & Maital tarafından geliştirilen "*ekonomik eşitsizliğin nesillerarası aktarımı*" kuramıdır (Maital & Maital, 1977).

İktisat teorisinde tercihlerin belirlenmesi ile çevresel koşullar arasındaki ilişkinin incelenmesinde de psikolojiden yararlanılmaktadır. Bireyin mutluluk ve tercih algılaması, genellikle, kendi mutlak durumundan çok çevresel koşullar ve bu koşullar içinde yapılan karşılaştırmalarla gerçekleşir. Bireyler mutlak bir ürüne yönelmekten çok, ulaşabilecekleri ile yetinmek durumunda kaldıklarında, tercihlerini ona göre belirledikleri algılamasıyla, tatminsizliğin yaratacağı psikolojik rahatsızlıklardan korunurlar.

İktisat alanındaki teorisyenler, zaman içindeki gelişmelerde, ortaya çıkan gereksinimlere bağlı olarak psikolojik kuram ve yöntemleri kullanmışlardır. Veblen'in "*göstermelik tüketim*" yaklaşımından başlarsak, von Neuman ve Morgenstern'in "*beklenen yarar yaklaşımı*", Kahneman ve Tversky'nin "*ihtimal teoris*", Scitovsky'nin bolluk içinde mutsuzlaşan toplumları inceleyen yaklaşımı, Keynes'in beklentiler yaklaşımı, Gerber ve Seligman'ın enflasyonla ilgili açıklamalarında kullandıkları "*öğrenilmiş çaresizlik*" yaklaşımı, Becker'in aşk, evlilik veya çocuk sahibi olma konularında psikolojik alana ekonomik dokuyu eklemlenmesi, tüketici davranışlarında Duesenberry yaklaşımı ve Friedman'ın "*yaşam boyu gelir*" yaklaşımı, "*mahpuslar dilemması*" gibi ve benzeri daha pek çok yaklaşımlarda iktisatla psikolojiyi yan yana görmek olasıdır (van Raaij, 1986; Furnham & Lewis, 1986).

Ancak, tüm bu olumlu bulgulara rağmen,

Bireyin
mutluluk ve
tercih
algılaması,
genellikle,
kendi
mutlak
durumundan
çok
çevresel
koşullar ve
bu koşullar
içinde
yapılan
karşılaştırmalarla
gerçekleşir

ne söz konusu örneklerde ne de daha sonraki gelişmelerde iktisat bilimi içinde psikoloji hak ettiği yerini alabilmiştir.

sonuç

İktisat bilimi, iktisat bilimini de kapsayan anabilim dalı olan sosyoloji, tarih ve politika ile yakından ilgilidir. Ancak, bunların dışında iktisat bilimi, inceleme konusu olan insan ve insan davranışları bilimi psikoloji ile gereği kadar alış-veriş içinde bulunmamıştır. Bir iki örnek dışında, bu alış-veriş en azından bilinçli olarak geliştirme yoluna gitmemiştir. Bunun sonucunda, insan ve insan davranışlarını oldukça tektipleştirmeye yönelmiş, daima rasyonel davranan bir insan modeli oluşturma yolunu tercih etmiştir. Jevons'dan itibaren giderek mekanistik bir yapıya bürünmüş olan iktisat öğretisi, yöntem olarak kantitatif araçlara eğilim gösterince de, izlediği yöntem gereği, insandan oldukça uzaklaşmıştır.

İktisat teorisinin merkezinde olması gereken birey, "rasyonel" biyolojik varlık olarak ele alınarak, aslında analizin kenarına itilmiş olmaktadır. Tüketici tercihleri, yatırımcı kararları, reklam vb. Gibi mikro-iktisat alanında olduğu gibi, enflasyon, istihdam vb. Gibi makro-iktisat alanlarında da hep birey davranışı ele alınıyor ve teoriler bunun üzerine kuruluyor görünüşü hakim olmakla beraber, birey her koşulda rasyonel olduğu varsayılarak aslında sistemin ortasına alınmamış olmaktadır. Oysa, iktisat yazımında sıkça kullanılan "rasyonel" sözcüğünün semantik olarak iki anlamı vardır. Sözcüğün birinci anlamı, iktisatçıların kullandığı şekliyle, veri koşullarda makul davranış ifade eder. Veri koşullarda makul davranan birey yarar "ençoklaştırma" yönünde davranır. Ençoklaştırılanın ne olduğu meselesinde karşılaşılan güçlükler de "yarar ençoklaştırması" kavramı ile aşılmaya çalışılır.

Rasyonel sözcüğünün ikinci anlamı ise, bir durumla karşı karşıya kalan bireyin, farklı koşulları ve bunların sonuçlarını irdeleyip, en fazla tercih ettiği sonucu sağlayan alternatifini seçmesini ifade eder.

Birinci anlamıyla rasyonel sözcüğü davranış tanımladığı halde, ikinci anlamı ile davranışın altındaki mekanizmayı, yani süreci tanımlamaktadır. En üst düzeyde düşünme yeteneğine sahip olan insanda rasyonel kavramının iki anlamı çakışıyor olmakla beraber, bu iki farklı durumun mutlaka birlikte oluşması

gerekmemektedir. Bazı koşullarda, bir tür öğrenme yöntemi ile rasyonel davranışa yönelebilen birey, çeşitli alternatifleri incelemeyen karara yönelmiş, sonuç da rastlantısal olarak, optimum olmuş olabilir. Ancak, tüm koşullarda ve örneklerde böylesi örtüşmenin beklenmesi söz konusu olamaz (Lea & Tarpy & Webley, 1987; 103-108)

Doğrudan konumuzu ilgilendirmemekle beraber, rasyonel kavramının farklı anlamları dışında neyin ençoklaştırılacağı, hangi koşullarda böyle bir kararın alınacağı gibi sorunlar karşısında da "ençoklaştırma" (maximization) yanında, "optimizasyon" (optimization) kavramının devreye sokulmuş olduğunu belirtmekte yarar görmekteyim.

Şu hale göre, iktisat ve psikoloji bilimlerinin inceleme alanları aynı süje, yani insan olduğuna göre, insan çevresinde oluşan dışsal faktörler ile içsel faktörlerin birlikte incelenmesi kaçınılmazdır. Bu görüş bizi, iktisat ile psikoloji bilim dallarının zaman zaman rastlantısal olarak birbirlerine destek vermesini değil de, bir araya gelerek, konularını disiplinlerarası bir anlayışla incelemeleri gerektiği sonucuna götürmektedir. Böyle bir gelişme iktisat politikalarının daha etkin olarak plânlanıp, uygulanmasına olanak sağlıyor olabileceği gibi, bireysel ve toplumsal psikoloji yöntemlerini kullanarak, çeşitli medya vs. araçlarla toplumu örtülü baskı altına almaya yeltenen güçlü kesimlerin de önünü kesiyor olabilir.

İktisat psikolojisinin bilinçli ve sistematik olarak devreye sokulması, müfredat programlarına alınması, aletsel olarak makul ve yararlı düzeyde kantitatif yöntemlerin kullanılmasına engel teşkil etmeyecektir (Hey, 1988, 85-99). Ancak, iktisat ile psikoloji bir arada ele alınmadan, mekanistik bir yaklaşımla ve insan faktörünü dışlayarak, iktisat öğretilerine kantitatif yöntemleri uygulamak, bu bilim dalını topluma ve sorunlara yabancılaştırmaktan ve "otistik" bir yapıya kavuşturmadan başka bir şey değildir.

İktisat bilim dalı ile psikoloji bilim dalı arasında mutlak bir ilişkinin kurulması gerektiği görüşü artık zamanımızda giderek yaygınlık kazanmaktadır. Ancak, iktisat bilim dalı ile psikoloji bilim dalının farklı dallar olduğu ve iktisat bilim dalının psikoloji bilim dalının desteğine gereksinimi bulunmadığı görüşünde olan düşünürlere de yok değildir (Boland, 1988; 163-168).

İktisat
teorisinin
merkezinde
olması
gereken
birey,
"rasyonel"
biyolojik
varlık
olarak
ele
alınarak,
aslında
analizin
kenarına
itilmiş
olmaktadır

kaynakça:

- Armistead, N.: Reconstructing Social Psychology, Harmondsworth: Penguin Books, 1974.
- Boland, Lawrence A.: "Individualist Economics without Psychology", Psychological Economics, (P.E. Earl, ed.), Kluwer, Amsterdam, 1988.
- Duhm, Dieter: Kapitalizmde Korku (S. Şölçün, çev.), Ayraç Yayınevi, Ankara, 1996.
- Galbraith, Kenneth J.: The Affluent Society, Penguin Books, 1963.
- Heijdra, Ben J.: "Neoclassical Economics and the Psychology of Risk and Uncertainty", Psychological Economics (Earl, P.E., ed.) Kluwer, Boston, 1988.
- Hey, John D.: "Prospects for Mathematical Psychological Economics", Psychological Economics (Peter, E.E., ed), Kluwer, Amsterdam, 1988.
- Katona, George: Psychological Economics, Elsevier, New York, 1975.
- Lea, Stephen E.G. & Tarpy, Roger M. & Webley, Paul: The Individual in the Economy, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- Lea, Stephen E.G. & Webley, Paul & Young, Brian M.: "Economic Psychology: A New Direction", New Directions in

Economic Psychology (Lea, S.E.G. & Webley, P. & Young, B.M., eds.), Edward Elgar, Hants, 1992.

- Lewis, Alan: The Psychology of Taxation, Martin Robertson, Oxford, 1982.
- Lichtman, Richard: The Production of Desire, The Free Press, London, 1982.
- Maital, S. & Maital, S.L.: "Time Preference, delay of gratification and the intergenerational transmission of Economic Inequality: A Behavioral Theory of Income Distribution", Essays in Labor Market Analysis (Ashenfelter, O. & Oates, W. Eds.), John Wiley, New York, 1977 (Orijinal metin). Yazıda alıntının yapıldığı metin: Maitel & Maitel, 1993, s.65-66.
- Maital, Sharone L. & Maital Shlomo: "Psychology and Economics", Economics and Psychology (Maital & Maital, ed.), Edward Elgar, Hants, 1993.
- Marshall, Alfred: Principles of Economics, MacMillan & Co. Ltd, London, 1959.
- Van Raaij, W. Fred: "Economic Phenomena from a Psychological Perspective: Economic Psychology", Economic Psychology (MacFayden, A.J. & MacFayden, H.W., eds.), North-Holland, Amsterdam, 1986.

homo sovieticus versus homo economicus

Geçiş ekonomileri üzerine çalışan akademisyen ve bizzat bu geçişin mimarlığını üstlenmiş olan ekonomistlerin önemli bir kısmı arasında homo economicus'un yaratılması üzerine hayli ilginç bir tartışma devam etmektedir. Tartışma "post-Sovyet insanın" homo economicus kriterlerine neden uygun davranmadığı sorusu etrafında dönüyor. Yanıtlar birbirinden nüanslarla ayrılıyor. Bu yaklaşımla konuyu ele alanlar, pazar ekonomisinin post-Sovyet ülkelerde yerleşmesi önündeki engelleri sıralarken, "Homo Sovieticus"un psikolojik tutumunu, listede ön sıralara yerleştiriyor ve şöyle bir sonuca varıyorlar: "...homo Sovieticus ve Homo Economicus arasındaki savaş her ne pahasına olursa olsun bitirilmelidir."¹

Bu kısa çalışma sözkonusu karışıklığın ele alınma biçiminden hareketle kapitalist restorasyonda Homo Economicus'un inşasının neden gerekli görüldüğü ve bunun geç perestroikadan itibaren nasıl şekillendirildiğine açıklık getirmeye çalışacaktır.

Gramsci bu durumu başka bir "geçiş" (İtalyan risogimento'su) bağlamında yeni yönetici grup ile toplum arasındaki ilişkinin dönüştürücü niteliği olarak sorunsallaştırıyordu. Ona göre "yapı değiştiği zaman, egemen gurubun temsilcileri, egemenliklerini güç aracıyla sağlama (devlet-diktatora), sivil toplum değişikliğini güç aracılığıyla kabul ettirme, sivil toplumu yeni yapıya ilişkilendirme ve böylece hegemonya ya da (kültürel, entelektüel, moral) "yönetimi" olanaklı kılan nitelikçe farklı bir *homo economicus*'a ya da yeni tip yurttaşa yol açmak zorunda kalırlar"² Libermanis ve diğer kapitalizme geçiş uzmanlarının (A. Aslund, J. Sacks en önemlileri olmak üzere) "homo economicus"u yaratmada yaşanan zorluk diye işaret ettikleri olgu bir bakıma tüm yapı değişikliklerinde ortaya çıkan bir durumdur. Bu kez de Gramsci'nin söylediği gibi "sivil toplumun yeni yapıya propaganda ve inandırma yoluyla uymasını, *eski homo economicus*'un (bizim örneğimizde homo sovieticus) yarattığı bütün saygınlıklarla birlikte toprağa gömülmeksizin ortadan kalkmasını beklemek, yeni bir ekonomik retorik biçiminden başka bir şey değildir"³

Gramsci'nin sorunsallaştırdığı bağlam içinden devam edecek olursak, bizim örneği-

mizde Homo Economicus kavram olarak pazar ekonomisi rasyonellerini temsil ederken, homo sovieticus kamucu rasyoneliteri temsil eder; kamucu rasyonelitenin tüm "tüm saygınlığı ile toprağa gömülmesi" ve homo economicus'un yaratılması gereği Gorbaçov döneminin sağ-perestroikacılarınca önce ima, sonra ifade edilip 1987'den itibaren de uygulanmaya başlandı.

Burada, "Sovyetler birliği neden çöktü?" sorusuna getirilecek açıklama sayfa sorunuyla yüzleşeceğinden, Glasnost döneminin diğer boyutlarına bakmaksızın çok kısa bir özetle liberal rasyonelitenin nasıl yerleştirildiğine bakacağız.

Perestroikacıların homo economicus özlemi:

Her toplumsal dönüşüm projesi, tanımı ve doğası gereği toplumsal, iktisadi ve siyasi bir yer değiştirme sürecidir. Özellikle radikal dönüşüm süreçlerinde, dönüşümün özneleri özel roller oynar ya da dönüşümlerin siyasi niteliği onların kişiliklerinde karakterize edilir. SSCB toplumlarının yaşadığı dönüşümde de bu noktalar önemlidir. Bu nedenle post-Sovyet devletlerin izledikleri ekonomik ve toplumsal siyasaların geri planını, sürecin egemen aktör ve dinamiklerini görmek için, kısa bir özetle geç dönem SSCB'ye, özellikle reform kararına ve onun arkasındaki siyasi dinamığa bakmak yararlı olacaktır:

Glasnost, 1989'dan itibaren enflasyon, karaborsa, kontrol edilemeyen etnik gerilimler ve kamu düzeninin bozulması anlamını taşımaya başladı. Şüphesiz yola çıkarken amaç bu değildi. Ancak piyasa yoluyla sorunların giderilebileceğini savunanların 1989 itibarıyla açık üstünlüğü ele geçirmeleriyle birlikte SSCB bir kargaşa içine girdi.

Kargaşa, "sağ-kanat perestroikacılar" olarak bilinen ve özelleştirme veya oldu bittilerle işletmelerin kolektif mülkiyetini kendi mülkleri haline getirmeye başlamış bulunan, çoğunlukla üst düzey Komsomol yöneticileri⁴ ile ekonomi yöneticilerinden oluşan bir elit tarafından yeni bir idare tarzı olarak kullanılmaktaydı.⁵ Sovyet sonrası iş adamları ve politikacıların büyük kısmının eski komsomol liderleri olma-

Hakan Güneş

Her toplumsal dönüşüm projesi, tanımı ve doğası gereği toplumsal, iktisadi ve siyasi bir yer değiştirme sürecidir

* Araş. Gör.
İstanbul Üni.
Marmara Üni.

ları tesadüf değildir. Bu durumu gözlemleyen, Parti'de Gorbacov'dan sonraki önemli isim ve "muhafazakar" kanadın temsilcisi olarak değerlendirilen Ligaçev⁶, geç dönem Sovyet ekonomisini "Komsomol Ekonomisi" olarak adlandırmaktaydı. Komsomol kapitalizme fiilen geçme ve kolektif mülkiyeti kişisel mülkiyet haline getirme -faaliyetini 1987'de kurulan ve Rusça kısa adı TSNTM olan "Bilimsel ve Teknik Yaratıcılık Gençlik Merkezleri Koordinasyon Konseyi" aracılığıyla yapıyordu.

Piyananın pratik olarak yerleşmesinde siyasal merkezi öncülük, siyasal ve idari yönetimin her kademesinde ağırlığı ele geçirmiş bulunan sağ-kanat perestroikacılar tarafından; ekonomide özel mülkiyet biçiminin *de facto* ve *de jure* tüm biçimlerde uygulanması Komsomol tarafından; bu sürecin meşrulaştırılması ise, 1985'lerden itibaren liberal-kapitalist rasyonaliteye ihtiyacı dile getiren, ekonomistlerin başını çektiği, sağ kanat entelejensiya tarafından yürütülüyordu.

İktisat dergisinin geç-Sovyet dönemine ışık tutan çeviri yazılarından birisinde Kagarlitskiy piyananın yerleşmesini meşrulaştırıcı argümanlarla sıralarken en başta "vatandaşın devlete yük olduğunu", "aslında böylelikle insanların birbirine yük olduğunu", "parazitlere son vermek gerektiği" ve "emeğe göre pay" almak gerektiği fikirlerinin sıklıkla işlendiği Sovyet basını ve dergilerine göndermede bulunuyordu. Bu argümanları şu talepler izliyordu: Fiyat liberalizasyonu, devlet sübvansiyonlarının kaldırılması, sosyal programların azaltılması ve rekabet. Arkasındaki imzalar arasında Rutgatseri, Şeryahov, Şmelyov ve Yazın gibi Sovyet ekonomistlerini görülmekte.⁷ Listeye Gorbacov'un baş ekonomi danışmanı Aganbenyan ile sosyal araştırmalar danışmanı Zaslakskaya'yı da mutlaka eklemeliyiz.

Burada ifade edilen talepler, bilindiği üzere, biri biri ardına gerçekleşti. Sovyet sistemi içindeki iç evrimi nihai biçimine son SSCB Anayasası olan 1 Ağustos 1991 tarihli değişikliklerle onaylanan yeni Anayasa'da ulaştı. Anayasanın 10. maddesi ilgili değişiklikten sonra devlet mülkiyetini hala temel mülkiyet biçimi olarak tanımlamakla birlikte farklı mülkiyet biçimlerinin gelişmesi için gerekli koşulları Anayasa'nın öngördüğü ifade edilmekteydi.⁸

Yine bilindiği gibi, Sovyet sistemi içinde homo sovieticus'u, onun kamucu rasyonalitesini, yok etme çabaları, sistemin sınırlarının

aşılması ile sonuçlandı ve SSCB artık tarihsel bir olgu olarak anılıyor.

Geride 13 yıl bırakıldı ve özelleştirme süreçleri büyük oranda tamamlandı. İdeoloji ve kimlik değiştirerek iktidarını sürdüren nomenklatura, yeni Rus, yeni Gürcü, yeni Kazak vb. isimlerle yeni burjuva sınıfını oluşturdu. Bu kesim dolaylı, çoğu kez ise doğrudan, siyasal yönetici sınıf konumunu da sürdürdü. Pazar ekonomisine daha da önemlisi neo-liberal kapitalizm çerçevesinde bir pazar ekonomisine geçiş ana hatlarıyla tamamlandı. Ancak hemen tümü 1970'lerdeki iktisadi ve sosyal refah göstergelerini dahi yakalamaktan uzak bir durumda. Kişi başına düşen konut ya da araç sayısında gerileme yaşanırken özel yapım Mercedeslerin en çok sipariş edildiği ülkeler olarak gelir dağılımı eşitsizliği yükseldi.⁹

Peki, Homo Sovieticus, hemen tüm eski sosyalist ülkelerdeki kapitalist dönüşüme, itiraz etmedi, en azından seyirci kaldı ise, hala homo economicus ile karşıtlığından söz edebilir mi? Eşitlikçilikle (egalitarianism) aynı anlama gelecek şekilde "sosyalist değer kültürü"nü taşıyan, ancak bunu politik olarak ifade etmeyi pek yapmayan ya da yapamayan post-Sovyet insanın varlığı göz önüne alındığında karşıtlığın zihniyet dünyasını dönüştürme savaşı olarak ciddiyeti ve önemi ortaya çıkar sanırız.

eşitlikçi ancak suskun homo sovieticus

Homo Sovieticus kavramının tarihsel ve kavramsal izsürümü yeni dönemde yürütülen tartışmalara da ışık tutacak özellikler taşır. Kavramı Sovyet Literatüründe bu isimle bulmak zor.¹⁰ En genel anlamda birbirleriyle ilintili iki anlamda kullanıldı. Öncelikle "ortalama Sovyet yurttaşı" anlamına gelmekteydi. İkinci anlam ise yaratılmak istenen Sovyet insanını işaret ediyordu. Bu ikinci anlam Sovyet marksizminin yeni insan kavramsallaştırması ile örtüşür. Ancak kavramı literatüre sokanlar, bu iki anlamı da içerecek bir yüklem olarak kullandıkları Homo Sovieticus'a daha fazla pejoratif bir etki vermekteydiler. Kavramı ilk kullanan¹¹ Emigre (Batıda yaşayan Sovyet mültecisi) yazar Bukovski'dir. Bukovski'nin 1970'lerde kaleme aldığı Moskova Mektupları'nın son bölümü aynı adı taşır ve Homo Sovieticus'un, Sovyet yönetiminin kolektivist, dayanışmacı, çalışkan ve sosyalist ideallere bağlı yeni Sovyet insanı iddialarının aksine, kinik, milliyet bağımlı ve *tek-boyutlu* olarak tanımlamaktaydı. Ancak Homo Sovieticus'u Batı'da gündelik

Homo
Sovieticus,
hemen
tüm
eski
sosyalist
ülkelerdeki
kapitalist
dönüşüme,
itiraz
etmedi,
en
azından
seyirci
kaldı
ise,
hala
homo
economicus ile
karşıtlığından
söz
edebilir mi?

dilin (gazateciler sayesinde) içine yerleştiren bir başka *Emigre* olan Aleksand Zinoviev olmuştur.

Homo Sovieticus adını taşıyan kitabında¹² Zinoviev, sosyal entropi yaklaşımını uyguladığı Sovyet toplumu ve insanın, düşünüldüğünün aksine, Batı insanına çok benzeyen özellikler gösterdiğini iddia etmekteydi. Aynı şekilde onu rasyonel olamayan bir çok tutumu nedeniyle de eleştirdi. Batılı yazarların Batı toplumuna uyguladıkları kavramlarla Sovyet toplumunu anlama çabasının yarasız ve yanlış olduğunu düşünen Zinoviev, Sovyet insanını şekillendiren ana olgunun eşitlikçi toplum ideallerinden çok, bu ideallerin kurumsallaşmış biçimi olan Sovyet sisteminin her düzeyde tam bir güven ortamı olduğunu ileri sürer. Ancak bu kamucu insanı yaratım koşulları onun gözünde pek de pozitif değildir: Sovyet toplumunda sağlanan iş, eğitim sağlık, barınma vb. güvenceler ortaya "irrasyonel" bir Homo Sovieticus çıkarmaktaydı. Ortaya çıkan sonucun "irrasyonel" karakteri tezi Batıda Sovyet karıtları arasında hayli taraftar buldu. Ancak aslında onun tezi Sovyet insanın merkezi Sovyet bürokrasisinin zor ve terör yoluyla oluşturulduğunu savlayan Batılılarda ayrılmaktadır: Ona göre "güvenlik ve önünü görme" şansı Sovyet sisteminin tek tek her bir insanda içselleşmesini sağlayan bir özellik olarak rejimin baskı kurmaksızın devamının da asıl dayanağıdır. Elbette bunu yazdığı tarihin 1982 olduğunu hatırlatmalıyız.

Ancak daha önemlisi Sovyet insanın eşitlikçi değerleri taşıması oranında bu değerlerin yok edilmesi karşısında bir aktivizm göstermesi arasındaki uçurum siyaset sosyolojisinin bu anlamda görüp göreceği en büyük asimetrik korelasyonlardan birisi olsa gerek. Bu asimetrinin günümüzdeki karşılığı merkez ve çevreden iki örneği vererek devam edelim:

Paul T. Christensen post Sovyet Rusya ve Ukrayna'yı kapsayan saha çalışmaları sonucunda politik sola (Züganov çizgisindeki KP'lere) rağmen bir sol sosyo-kültürel değerlerin varlığını teyit etmektedir: Başka bir deyişle post-Sovyet dönemde solun sosyo kültürel temelleri var ve güçlüdür ancak bu her durumda KP'lere oy desteğine dönüşmemektedir.¹³ Gerçekten de 1985 (Gorbaçov'un Genel Sekreter oluş tarihi) öncesine dönmek istermisiniz sorusuna verilen yanıtta "evet" oranı ile KP'lerin aldığı oy oranı arasındaki fark bahsettiğimiz asimetrimin en iyi kanıtı olsa gerek. (bkz. Tablo 1)

Tablo 1: sovyet dönüş talebi ve siyasi tercih konusunda seçilmiş göstergeler

Ülkedeki herşey 1985'den önceki ile aynı olsa iyi mi olurdu?		
Yanıtlar	1994	1999
Evet	44	58
Hayır	34	27
Söylemesi zor	23	15
Kaynak: Iurii Levada, Chelovek sovetskii desiat'let spustia: 1989-1999, Monitoring obshchestvennogo mnenia: Ekonomicheskii i sotsial'nye peremeny, 1999, NO 3 ss 7-15 (Not: Gorbaçovcuların kurduğu ve hala yönettiği tek sosyolojik saha araştırması yapan ve Sovyet döneminden devreden kurum. HG)		
Benzer tarihlerdeki RFKP oyları:		
	1994	2000
	%26 (Duma)	%29 (Başkanlık)
Kaynak: http://www.electionworld.org		

Yine Özbekistan'da derinlemesine mülakatlarla dayalı çalışması sonucunda İkhmov'un bulguları dikkate değerdir: Yeni rejimden memnuniyetsizlik "yerel tonlara sahip bolşevik bir dille" ifade ediliyor. Bu yerel ton geleneksel ve dinsel öğeleri de barındıran ancak bolşevik terminolojiyle ifade edilen "gayri-politik" tutumları anlatır. Giderek daha da keskinleşen toplumsal farklılaşmanın yarattığı bu "yeni yoksul" insanların organize olmayan politik fikirleri Homo Sovieticus'un zihniyet dünyasının devamına işaret eder.¹⁴

Yukarıda gönderme yaptığımız Sovyet insanı 10 yıllık değişim gözlem çalışmasına tekrar dönerek Homo Sovieticus'un değişen ve değişmeyen birkaç önemli özelliğine daha bakmalıyız. 2000 kişi ile yapılan mülakatlara dayanan bu değişim gözleme çalışmasının ilki Kasım 1989'da ikincisini Kasım 1994'te ve sonuncusunu 1999'da yapmıştır.¹⁵ Bu çalışmaya göre, değişiklikleri kabul edilemez bulanlar 1994'te yüzde 23, 1999'da yüzde 33 oranında iken değişimin yeni olanaklar sunduğuna inananlar 1994'te yüzde 6 ve 1999'da yüzde 5 dolayındadır. Belirtilmeyen yüzdeler ara spektrumunu oluşturmaktadır. Yine aynı örneklem gurubundaki yurttaşların kişi değerlendirmelerine göre 1989'dan 1999'a kadar geçen zamanda Stalin daha pozitif değerlendiriliyor (negatif görenler 94'te yüzde 57 iken 99'da yüzde 48'e düşüyor). Günümüz Sovyet sonrası insanları için *tipik Sovyet dönemini* temsil eden Brejnev hakkındaki değerlendirmede ise 1994'te yüzde 36/16 olan oran (pozitif/negatif) 1999'da 51/10 (pozitif/negatif) oluyor.¹⁶

Sovyet toplumunda sağlanan iş, eğitim sağlık, barınma vb. güvenceler ortaya "irrasyonel" bir Homo Sovieticus çıkarmaktaydı

Brejnev'in temsil ettiği döneme dönmeyi önerenlerin aldığı oyun ve daha önemlisi moral ve kitlesel desteğin düşüklüğüne yukarıda değinmiştik. İngiliz sosyolog Sarah Ashwin bu durumu "rus işçilerinin sabrının anatomisi" çalışmasında çarpıcı biçimde göstermiştir. Ashwin işçiler arasında yürüttüğü çalışmasında patronaj ağları, ekonomik karşılıklı ilişkilerinin politik bir karşı öz-örgütlenmeye dönüşmeyi engelleyen etmenler olarak sayıyor ve sabrın kaynağını burada görüyor.¹⁷ Bizce bu etmenin yanına, politik mücadele geleneğinin zayıflığı, post-Sovyet solunun bürokratik-teknokratist ideolojisi, baskı koşullar gibi etmenleri de eklemeliyiz.

Bu sonuçların yazımızdaki sorumuzla ilgili boyutu eşitlikçi kamucu değerleri taşımaya devam eden Homo-Post-Sovieticus'un kapitalizme siyasal bir alternatif geliştiremediğidir. Peki, sonuç olarak politik olarak kapitalizme geri dönüş iradesi göstermeye pek yakın görünmeyen bu post-Homo-Sovieticus neden Homo Economicus'cuları rahatsız etmektedir? Bu durum, Gramsci'nin ifade ettiği anlamda yeni yapının bir gerektirmesi olduğu kadar, eskiye dönüş korkusunu hep taşıyan, doğrusu bunu pek de saklamayan, serbest pazarcılarının beklentileriyle de ilgilidir. Bu konuda kısaca Dünya Bankası'nın geçiş ülkeleri ülke raporlarının tümünde şok terapi uygulanmadığı takdirde bir geri-dönüş olasılığının güçleneceğini belirttiğini hatırlatmakla yetinelim. (özellikle 1995'e kadarki raporlarda)

dipnotlar:

- 1) Georgs Libermanis, "The Regulatory Role of the State in the transition from Command Economy to a Market Economy"; Yine Judith S. Kulberg' ve Wilima Zimmarmann, *Liberal Elites, Socialist Masses, and the Problems of Russian Democracy*, World Politics Vol 51 No 3, 1999 (323-358); ve E. Morawska, *The malleable Homo Sovieticus: Transnational Entrepreneurs in Communist East Europe*, European Institute-Robert Schumann Centre, NO 98/53, Italy, 1998.
- 2) Antonia Gramsci, *Hapishane Defterleri, Seçmeler*, Çev.: Kenan Somer, Ankara: Onur Yayınları 1986 s.175'de yapılan Fransız editörün yorumu,
- 3) Gramsci, *age*, S.175.
- 4) Detaylı bir analiz için bkz.: Olga V. Kryshantovskaia, "Transformatsia staroi nomenklatury v novoiu rossiiskuiu elitu" Obshchestvennye Nauki i Sovremennost, No 1, 1995, s 57vd.
- 5) "Kargaşa içinde idare tarzı" kavramsallaştırması için bkz.: Nazpary, Joma, "Sovyet Sonrası Karmaşa, Kazakistan'da Şiddet ve Mülksüzleşme", Çev: S. Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim, 2002, s. 16

sonuç yerine: eski düşman yeni düşman

Homo Economicus'un Homo Sovieticus'un hayaletiyle dahi savaşa girme ihtiyacı bize göre geri dönüş kaygısının verdiği rahatsızlık dışında bir de pazar ilişkilerinin istenen tempoya kavuşmuş olmasına bir bahane bulma ihtiyacıdır. Homo Economicus'u muzaffer ve bahtiyar kılmak isteyenlere göre, "şu Homo Sovieticus ve onun zihniyeti olmasa pazar ekonomisi tıkrır tıkrır işleyecektir".

Yukarıdaki yaklaşım Polonyadaki bir üniversitenin Homo-Sovieticus adını taşıyan derisinde şöyle işlenmektedir.

"...kendi sorumluluklarını üstlenmeyip sürekli koruyucu bir şemsiye arayan" ve "başkalarını suçlamaya her an hazır", "yaratıcılıktan uzak" vb özelliklere sahip olarak değerlendirilen Homo Sovieticus bu tespitin sahipleri tarafından günümüzde yaşanan "kanunsuzluk", "sivil toplumun gelişmemesi", "sosyal uyumsuzluklar" ve hatta "dayanışmanın yokluğu" hep bu zihniyetle ilgilidir.¹⁸

Polonyalıların bu yaklaşımına türkçe bir deyimle karşılık verilmesi yerinde olur sanırım: *Yavuz hırsız ev sahibini bastırır...*

Bu kısa çalışma Sovyet toplumlarının serbest piyasaya dönüşümün dinamiklerini ortaya koymanın yanında, sanırım homo economicus tartışmalarına da bir giriş sağlamaktadır: En azından bu örnekte, homo economicus'un Robinson insanı gibi durmadığı, yaratılması gereken bir insan olduğu ortaya çıkmaktadır.

Politik
olarak
kapitalizme
geri
dönüş
iradesi
göstermeye
pek yakın
görünmeyen
bu
Post-Homo-
Sovieticus
neden
Homo
Economicus'
cuları
rahatsız
etmektedir?

- 6) Igor Ligaçev, *Kremlin'in Sırları*, çev.:B. Atılamaz, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1995.
- 7) Boris Kagarlitskiy, *Demokrasi Yerine Piyasa*, (Alman AK Dergisinden 2 Mayıs 1988 tarihli nüshasından çeviri), İktisat Dergisi, Sayı 284, Temmuz 1988, s.9-18.
- 8) Bkz.: *The Constitution (Fundamental Law) of the USSR*, Gordon B. Smith, Soviet Politics, Struggling with Change içinde, New York, St. Martin Press, 1992, s.348-379.
- 9) Bkz.: Mikhalev, Vladimir & Heinrich, Georges "Kyrgyzstan A Case Study of Social Stratification", The UN Univ, WIDER, Working Papers No 164 September 1999 ve Nazpary, Joma, "Sovyet Sonrası Karmaşa, Kazakistan'da Şiddet ve Mülksüzleşme", Çev: S. Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim, 2002.
- 10) Sovyet ansiklopedi ve sosyoloji ve politika sözlüklerinin hiçbirinde böyle bir kavram yer almaz.
- 11) En azından bu çalışmanın yazarınca tespit edilebilen isim babası kastediliyor. Ayrıca Bu Volodya Bukovskî'nin Türkiye'de bilinen ve önadı Charles olan Bukovskî ile hiçbir ilgisi yoktur.

- 12) Alexander Zinoviev, *Homo Sovieticus*, Boston: Atlantic Monthly Press, 1982.
- 13) Christensen, Paul T., "*Socialism After Communism?: The Socioeconomic and Cultural Foundations of Left Politics in Post-Soviet Russia*", *Communist and Post-Communist Studies*, 1998, Vol.:31, No:4, s.345-357.
- 14) Ilkhamov, Alisher, "*Impoverishment of the Masses in the Transition Period: Signs of an Emerging 'New Poor' Identity in Uzbekistan*", *Central Asian Survey*, March 2001, Vol:20, No:1, ss.33-54
- 15) Iurii Levada, *Chelovek sovetskii desiat'let spustia:1989-1999, Monitoring obshchestvennogo mnenia: Ekonomicheskie i sotsial'nye peremeny*, 1999, NO 3 ss7-15

- 16) Iurii Levada, *age.*, s.9,10,12.
- 17) Sarah Ashwin, *Russian Workers: The anatomy of Patience*, Manchester: Manchester University Press, 1999, s. 28 ayrıca bkz.: Sarah Ashwin, *Forms of Collectivity in a Non-Monetary Society*, *Sociology: the Journal of British Sociological Association*, Vol 30 No 1, February 1996,s.21.
- 18) Polonya. "Uniwersytet Jagiellonski" üniversitesi School Of Central And Eastern European Studies & Instytut Dziennikarstwa'dan Diederik Willemens'in *The homo sovieticus mentality. The failure of socialism and its consequences* başlıklı ders notları için bkz. <http://www.hausarbeiten.de/faecher/hausarbeit/poo/7126.html> 10.02.2004; 14:37

rasyonel beklentiler teorisi

Kökleri daha eskilere giden rasyonel beklentiler teorisini yeniden güncelleştiren iktisatçı J.F. Muth 'dur. 1960'lı yıllarda yazdığı bir makale ile kavramın şekillendirilmesinde öncülük yapmıştır. 1970'lerde ise Lucas, Sargent, Neil, Wallace ve Robert Barro tarafından geliştirilen teori ekonomik analizde önemli bir aşama oluşturmıştır. Milton Friedman'ın da felsefi katkı yaptığı bu teori geleceğe yönelik bekleyişlerin ekonomi üzerindeki yansımalarını analize katmıştır. Yeni Klasik Oku, beklenti kavramını kendi temel varsayımı olarak aldığından kimi iktisatçılar için bu teori aynı zamanda Rasyonel Beklentiler Okul'u olarak da isimlendirilmiştir. Robert Lucas Jr. 'de konuyla ilgili yaptığı çalışmalar dolayısıyla 1995 yılında Nobel İktisat Ödülü'nü almıştır.

Teoride ekonomik birimlerin sahip oldukları bütün bilgileri eksiksiz uygulayacağını varsayar. Karar birimleri sürekli olarak uygulamaya konulacak hükümet politikalarını izlerler ve sonuçlarını tahmin edebilme durumundadırlar. Ayrıca ekonomik bireyler ileriye dönük beklentileride sürekli ve sistematik yanlış yapmazlar. Bu durumda hükümet politikalarının değişmesi bireylerinde kararlarında ve geleceğe dönük planlarında değişiklik yapmaya götürür. Karar alıcıların uyum sağlaması sürekli'dir. Sonuçta bireyler açısından politika değişmelerinden etkilenmekte bir eşitlik söz konusudur, iktisat politikası yapımcılarının da ekonomik bireyleri her

zaman aldatabilmeleri mümkün değildir. Beklenen değişmelerden çok beklenmeyen politika değişiklikleri ekonomiyi etkileyebilir. Fakat yine de belli bir zamanın sonunda beklentiler bu kez yeni duruma uyum sağlayacaklarından yeni politikanın etkileri de yine bireyler açısından eşit ve yansız konuma gelecektir.

Rasyonel Beklentiler Teorisi, piyasaların her zaman dengede olduğunu varsaydığından tüm faktör fiyatları kar maksimasyonu sağlarlar. Rasyonel Beklentiler Okul'unun temel eksikliği de bu savında belirir. Mal piyasalarında kısa süreli denge sağlamak mümkün değildir. Buna karşılık mali piyasaların nitelikleri itibarı ile esnek olmalarından dolayı dengeye gelmeleri daha çabuk olduğundan rasyonel bekleyişler hipotezi bu piyasalarda daha rahatlıkla uygulanabilir. Buna göre mali varlıkların piyasaları yukarıda belirtilen uyumu sağlayabildiği oranda piyasa etkinliği söz konusu olur ve bu durumda bireysel kazanç elde etmek güçleşir.

Bu teori 1980'lerden sonra iktisadi politikaların oluşturulmasında ve özellikle Güney Amerika'da uygulanmasında etkisi büyük olmuştur. Türkiye'de de örneğin 2000 yılı istikrar programında kur artışı açıklanması ve sabitlenmesi bu kapsamda açıklanabilir. Amaçlanan, kur artışları yolu ile enflasyon beklentilerinin etkilenmesi ve denetlenmesi idi.

Metin Sarfati*

Gökhan Karabulut**

allais paradoksu

Maurice Allais tarafından ortaya konmuş Von Neumann-Morgenstern beklenen fayda kuramını eleştiren bir teoridir. Stokastik geçişlilik, diğer etkenler aynı kalmak koşuluyla kesinlik ve risk arasındaki tercihin değişmeyeceğini varsayar. Bu varsayım tercihlerin değişmezliği varsayımının (invariance of preferences) bir sonucudur. Çünkü bu varsayımın arka planında seçimlerin, yapıldığı çevreden, soru-

nun soruluş biçiminden, bağımsız olduğu kabul edilir. Fakat yapılan deneysel çalışmalar, seçimlerin bu etkenlere bağlı olarak farklı sonuçlar ürettiği yönündedir. Yani aynı birey, seçime konu olan olgu farklı bir biçimde sorulduğu zaman, farklı cevaplar vermektedir. Bu durum ana-akım iktisat okullarının "homo economicus" ve rasyonel insan anlayışıyla da çelişmektedir.

* Yrd. Doç. Dr. Marmara Üni.

** Yrd. Doç. Dr.

psikolojinin insan tasavvuru: eski-yeni

İnsanın ürettiğine-ekonomi- bir nesne, insana da bir özne olarak bakarsak, üretim ile insanı bir etkileşim çerçevesi dışında düşünmek zorlaşır. Bu bakış açısı; onun ürettiğine yabancılaşması, onu nesneleştirilmesi ve yeneden içselleştirmesi gibi kavramlaştırmalar doğurur. Kavramlaştırmaları, modelleri ve tezleri tartışmak için bir bakış açısına ihtiyacımız vardır. Ama bakış açıları aslında, yine aynı modeller içinden, hazır bir şekilde zımnen veya aleni bir tarzda gelir. Kullanılan bilgi yapısı, aynı düzlemde hazır bilgi dağarcıkları halinde yer alan birkaç bakış açısını hemen bize sunar. Biz de genellikle bu hazır-bilgi yapısı içerisinde olduğumuzu fark etmeksizin, aynı sınırlar içerisinde yeni tartışmalar üretmeye çalışırız.

Ama bakışımızın açısını değil de düzlemini değiştirirsek karşımıza bambaşka bir manzara çıkabilir. Paradigmayı değiştirmek, bilimsel bilginin yeniden tariflenerek anlaşılmasına çalışılması anlamına gelir ki bu da konu hakkındaki bilgilerimizi, kavramlarımızı ve kabul-lerimizi eskisine oranla çok değişik ve farklı zeminlerde yeniden düşünmemize yol açar

Psikoloji bir sosyal bilim olarak bu paradigma değişikliğini ve neticelerini yaklaşık onbeş yıldır yaşamaktadır. Ama bu değişiklik özellikle sosyal psikoloji alanı içinde ve halen alternatif bir düşünme tarzı olarak yaşanmaktadır. Geleneksel dediğimiz, önceki paradigmanın pozitivist-empirist bilgi yapısı etkisini halen yaygın bir halde psikolojinin bütün dallarında sürdürmektedir: insana dair kavramlaştırmaları evrensel, zihin belirleyendir, kültür ancak bunun üzerinde varyasyonlarını gösterebilmektedir.

Geleneksel psikolojinin, tekil, kendine yeten, fail, rasyonel özne-insan anlayışının, iktisat biliminin kapitalist, liberal, sosyalist, marksist gibi çeşitli başlıklar altında anlamaya çalıştığı para-toplum ilişkileri ile arasında pek fark yoktur. Anlaşılmasına çalışılan para ilişkileri hakkındaki iktisat modelleri, geleneksel psikolojinin kullandığı bu insan modelleri ile aynı zemini paylaşır. Hem psikolojide hem de iktisatta; teklif edilen, benimsenen, uygulanan hangisi olursa olsun bütün modeller bu insan modelinin ürünüdürler. Bilimsel modeller, geçirdikleri, geçirecekleri dönüşümlerle birlikte,

neticeleri ve gelecekleri batı dışı toplumlarda hep aynı göz üzerinden, bu modellerin yeşerdiği batının bilim adamları tarafından veya batı dışından ama aynı açıdan bakanlar tarafından okunur. Psikoloji de, aynı noktada durur.

İktisat bilimi, psikolojinin genelindeki pozitivist yapı ile aynı zemini taşır ama iktisat bilimi kendi bilgi yapısına insan faktörünü henüz şimdilerde dahil etmektedir. Bir başka ifade ile yeni bir paradigmayı, insan faktörünü kavramsallaştırarak karşılamaktadır. Burada hangi insanı kavramsallaştırdığı önemli bir meseledir. İnsan bir tür olarak canlılar dünyasına aittir ama onu diğer canlılar dünyasından ayıran dil kullanma becerisi, somut dünyadan soyut-sembolik dünyaya hayatının hemen ilk yıllarında taşır. İnsan, diğer insanlarla aynı sembolik sistemi -lisani- kullanarak aynı anlam dünyasını inşa eder. Ama bu inşa aynı dili kullananlar arasında anlamlandırılır. Sözgelimi benim "vakit nakittir" sözü ile dünyayı yaşantılamam bir İngilizin yaşantıladıklarından farklılaşır. En azından zaman kavramını en başından ticari esas üzerinden kavramsallaştıran batılı bir insan ile zaman kavramsallaştırmasında boyutlar arası geçiş dünyasını yaşayan Türk insanının Cumhuriyet döneminde kesintiye uğrayan bu anlayışı ve anlam dönüşümlerini sindirmeye çalışması arasında çok fark vardır! Bunun Türk insanının bugün zamanı nasıl anlamlandığı ve bunun üzerinden gündelik yaşantısını nasıl inşa ettiği önemlidir. Bu psikoloji ile iktisat bilimleri arasındaki etkileşim açısından insan kavramını nasıl inşa edecekleri noktasında sorulabilecek teknik sorulardan sadece biridir.

Psikoloji cephesine bakarsak benzer bir vaka da psikoloji için geçerlidir. Bilginin nesnel olması gerektiği düşüncesi ile insanın öznel yaşantısı, bu yaşantıya yüklediği anlamlar, bu anlamlandırmalarla gündelik yaşantısındaki uygulamaları, dilin gündelik konuşma eylemleriyle anlamı nasıl inşa ettiği inceleme dışında bırakılmış ya da nesnel olmayan, irrasyonel davranış çerçevesinde mütalaa edilmiştir. Psikoloji, son yirmi yıldır etkilendiği post modernizmin sayesinde yaşadığı bilgi yapısındaki paradigmatik kayışla, bize bu başlıkların incelenabilirliğini sağlamaktadır. Ama bugün için halen bu imkan bir alternatif olarak kendine yer bulabilmektedir.

Sibel A.
Arkonaç*

İktisat
bilimi,
psikolojinin
genelindeki
pozitivist
yapı
ile
aynı
zemini
taşır
ama
İktisat
bilimi
kendi
bilgi
yapısına
insan
faktörünü
henüz
şimdilerde
dahil
etmektedir

* İstanbul Üni.
Edebiyat Fakültesi
Psikoloji Bölümü,
Sosyal Psikoloji
Ana Bilim Dalı
Öğr. Üyesi

Bu makalede, psikolojinin insan tasavvuru eski ve yeni paradigma açısından ele alınarak karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırmayı yaparken yol gösterecek olan düşünce ise psikolojinin nesnesi olan insanın-öznenin evrenselliği meselesi olacaktır. Özne-kışı-insan psikoloji bilimi tarafından evrensel tarif edilmekle birlikte, birazdan ele alacağımız üzere tamamen batı düşünce yapısının tarifine ve kullanımına göre tasavvur edilmiştir. Bu tasavvur hem sosyal hem politik hem de bilimsel alanlarda post modernizmin etkisi ile değişmekle birlikte bilginin üretilmesi çerçevesinde kavram olarak bambaşka bir görüş getirmemektedir. Ama taşıdığı yeni yöntem anlayışları öznenin-kışının tasavvurunda batılı-batılı olmayan farklılıkları kendine dahil etmekte ve bunun ortaya çıkaracağı bilgi yapılarını karşılamaya hazır görünmektedir.

Psikoloji 19. yüzyılın sonlarında zihin, bilinç, özne, fail gibi temel kavramları yanına alarak felsefeden ayrılmış ve meşru bir bilim dalı olma meselesini de o dönemin ve gelecekte de uzun bir zaman hakimiyetini devam ettirecek olan mantıksal pozitivist kabul ederek çözdüğüne inanmıştı. Pozitivizmin bir anlayışı olarak mantıksal pozitivism, bilgi ve gerçeğin ölçütü olarak, tutarlı ve görgül olarak ispatlanabilirliği kabul eder. Bu anlayışa göre gerçeğe ilgili bilgiye zamanda önce ve sonra meydana gelen iki olay arasındaki nedensel ilişkiyi bularak ulaşabiliriz. Nedensel ilişkiyi ortaya koyabilen ise deneylemedir. Deneyleme sebep-sonuç ilişkisine ulaşmada en güvenilir ve güçlü araçtır. Psikoloji buna uygun biçimde, çalışmalarında geçen bütün kavramlarını empirik terimlerle operasyonel olarak tanımlar. Bu suretle kavramlarına gözlenebilir ve ölçülebilir bir nitelik kazandırmış olur. Bu niteliğe sahip veriler tekrarlanabilir ve verifiye edilebilir.

Pozitivizm, klasik ya da mantıksal, Descartes'in rasyonalizmi ile İngiliz empirisiziminin sentezine oturur. Pozitivizm, modernite, düalizm ve rasyonalite birbirlerinin ön koşulu olacak şekilde ilişki halindedirler (Aslan, 1995). Pozitivizmi anlamak öncelikle modernist düşünceyi anlamayı gerektirir. Modernizm onsekizinci yüzyılın ortalarından, aydınlanma döneminden (Çiğdem, 1997) itibaren felsefeyi, bilimi, entelektüel düşünceyi ve nihayetinde batının gündelik yaşantısını öncelikle etkilemiş sonrasında da belirlemiştir. Aydınlanma dönemi gerçekliği arama dönemi idi. Nihai bir gerçekliğin olduğuna dair ve gözlenen dünyanın aslında esasta yatan saklı yapılar ve kuralları neticesinde ortaya çıktığına dair bir inanç bu

arayışı şekillendiriyordu. Akıl ve rasyonalitenin uygulanmasıyla gerçekliğin hakiki doğasının aranabileceğine inanç vardı. Halbuki bir önceki dönem olan ortaçağ Yahudi-Hristiyan düşüncesine göre hayat hakkındaki gerçekliği keşfetme sorumluluğu veya ahlakın doğası hakkında karar verme sorumluluğu bireye değil Tanrı'ya ve kiliseye aitti. Aydınlanma düşüncesinin hakim hale gelmesiyle, insan kendisini doğanın hakimi olarak algılamaya başladı. Sorularına cevap sağlayabilecek bir yöntemi keşfetmenin verdiği inançla bilimi gündeminin en önemli ögesi haline getirdi. Artık nesnel ve bilimsel verilere dayanarak gerçekliğin neye benzediği hakkında, insanların yaşayacağı uygun ahlaki kuralların neler olduğu konusunda karar verme sırası bireyin kendisine gelmişti. Doğa üzerinde hakimiyet kuran ve onu yöneten bireydi. Birey adına bilim, onun doğa üzerindeki hakimiyetini sağlamak üzere, bireyin kapasitesini ve kabiliyetini kullanacak ve onun adına idare edecekti. Bu sebeple iktidar artık Tanrı'dan bilime geçmiş, uygulayıcıları da bilim adamları olmuştu.

Modernizm ve batılı düşünce sistemi, Kartezyen düalizme dayanır. Dolayısıyla batılı bilgi sistemlerinin, bu yapı içinde her zaman incelenmesi şarttır. Düalizm nihai ve birbirine indirgenemez, birbirinin karşıtı ve birbirini dışarıda bırakan dikotomilerin dünyayı açıklamakta zorunlu olduklarını savunur (Aslan 1995). Dikotomiler kavram çiftleri altında çıkar : ruh-beden, zihin-madde, özne-nesne, rasyonel-irrasyonel gibi. Bunlar birbirine karşıt gerçeklik düzeyleridir. Birinciler nihai ve ana gerçekliklerdir. Sözelimi Psikoloji için zihin-beden dikotomisinde, zihin; özne-nesne dikotomisinde, özne; rasyonel-irrasyonel dikotomisinde rasyonel olan ana gerçekliktir. Dikotomilerde ikinciler her zaman tali olanlardır. Birinciler sebep olan ikinciler ise sonuçtur ve sebeplere göre anlaşılması gerekenlerdir.

Rasyonalizm genelde mantığa ve matematiğe duyulan inançtır. En genel anlamı ile insanın amaçlarına ulaşmasında akla başvurmaktır. Rasyonalizm doğanın akılla kavranabilir olduğunu ve doğa üstü hiçbir şeyin bulunmadığını iddia eder. Modern rasyonalizmin anahtar kişisi Descartes ve onun Kartezyen düalizm adı verilen tezleridir.

Psikoloji geçen yüzyılın başında, yukarıda kısaca anlatılan bilgi yapısını benimseyerek araştırma nesnesi olan insanı yeniden tarif etmek durumunda kaldı. Mantıksal pozitivistimin dayandığı kartezyen düalizme uygun olarak

**Özne-
kışı-
insan
psikoloji
bilimi
tarafından
evrensel
tarif
edilmekle
birlikte
tamamen
batı
düşünce
yapısının
tarifine ve
kullanımına
göre
tasavvur
edilmiştir**

zihni, özneyi ve rasyonelliği birincil gerçeklikler olarak kabul etti. Fakat empirizimin gözlemlenebilirlik, ölçülebilirlik kuralı çerçevesinde zihni doğrudan gözleyemediği için zihni davranış performansı üzerinden incelemeye başladı. Buna göre insan davranışında sebep olan, temelde organizmada, etkileşimden (beden-çevre-kültür) bağımsız işleyen zihinsel süreçlerdir (Arkonaç, 2001). Gözlenen sonuç, yani gözlenen davranış bu zihinsel süreçlerin neticesinde ortaya çıkar. Dolayısıyla psikoloji, gözlenen davranış üzerinden zihinsel süreçler hakkında kurulan hipotezlerin sınanması anlamına gelmektedir. Bu çerçevede, insanın kavramlaştırmasındaki ana özellik ise onun nedensel oluşudur. İnsan burada, yüksek zihin mekanizmalarının (kognitif) bir kümesidir. Bu mekanizmalar hiyerarşik olarak düzenlenmiştir ve kişi bu işleyişin büyük bir kısmını fark etmez. Bu nedensel tabloyu savunan psikologlar, verilen uyarılarla gösterilen davranış arasında ilişkiler bulma ve bu ilişkilerin ardındaki zihinsel mekanizmaları hipotez etme çabasını kapsayan bir yöntem anlayışının arkasında dururlar. İnsan bu yöntem anlayışına göre tekildir, kendi kendine yetebilmektedir. Bağımsızdır, tutarlıdır ve kendine has olandır (Arkonaç, 1999). Bu tarifte hemen ilk önce göze çarpan, kişi ile sosyal dünyası arasında güçlü bir ayırımın varlığıdır. Zihin kendine özeldir, bağımsızdır ve dünyada fail olarak icraatta bulunan bir otonomluğa sahiptir. Kişi bağımsız bir faildir, eylemi gerçekleştirdiği sosyal bağlam ise kişinin dışındadır, belirleyici değildir. Sosyal bağlam kişinin yönelimlerini değiştirebilme gücüne sahiptir ama değişimin sebebi değildir. Sebep olan zihinsel faaliyetin kendisidir, sosyal bağlam zihnin ortaya çıkardığı ürüne çeşitlilik kazandırır. Kartezyen düalizme uygun olarak psikoloji bugün insan davranışı ile ilgili bilimsel bilgide evrensel olarak işleyen zihin olduğunu, yani dünyanın her yerinde her zaman geçerli olan zihinsel süreçler olduğunu kabul eder ve bu bilginin peşinde araştırmalarını düzenler. Sözgelimi insanların etraflarında olup bitenleri açıklamalarında zihinlerinde işleyen süreçlerin Afrika pigmesi ile Avrupalı arasında hiçbir farklılık göstermediğini iddia eder. Gözlenen kültürel (sosyal bağlam) farklılığın sürecin esasını belirlemeyen sadece onu çeşitlendiren bir değişken olduğunu öne sürer. Kültürel farklılıklara sadece bu açıdan bakılır. Zihin her yerde aynı işler, çevre-beden-sosyal bağlam-kültür ise sadece sonucu çeşitlendirir.

Psikologlar bu insan modelinin getirdiği anlayışla, tekil bireyi yaşantılarının hem kaynağı hem de merkezi olarak görürler. Birey-özne-zihin merkezli dünya tasavvuru nereden kaynaklanmaktadır, bilimin bilgi yapısını nasıl şekillendirmektedir? Bu ve bunun gibi soruları cevaplayabilmek için bilimin yaratıldığı batı felsefe tarihine ve bu felsefenin yansıdığı batı toplum tarihindeki dönüşümleri dikkate almamız gerekmektedir.

Avrupa düşünce tarihinde bireyin keşfi bilginin dünyevileşmesi ile başlar. Batı ortaçağında Tanrı ile insan bir bütün olup, Tanrının yarattığı evrende onun kuralları işlemekteydi. Doğrular, yanlışlar, gerçek ve hakikat herşey onun kuralları içinde gerçekleşirdi. Ama zamanla Yahudi-Hristiyan ortaçağının bu gündelik yaşantısını derinden etkileyecek arka arkaya yeni keşifler, icatlar(kıtaların keşfi, astronomideki yeni bilgiler) yaşanmaya, sosyal ve siyasal alanlarda(Roma'da Papa'ya bağlılıklarını bildiren derebeyliklerinin vergilerini vermekten vazgeçip, kendi devlet yapılarını kurmaya başlamaları gibi) değişiklikler ortaya çıkmaya başladı. Bütün bunlar, Tanrı ile insan arasındaki bütünlüğün yarılmasına yol açtı. Daha önceleri yaşanan bütünlük duygusu sarıldı ve araya giren mesafe bütünlüğü yarıp ayırdı(Arkonaç, 1999).

Avrupa düşünce tarihinde birey ve benliğin keşfi işte bu yarılanın farkına varılmasıyla başlar. Bu farkına varıştaki esas Rönesans düşünce yapısının gelişimini sağlamıştır. Rönesans düşünce yapısının gelişimi ile birlikte özne, birey, benlik kavramları gündelik bilgide yani halkın gündelik yaşantısında kendini göstermeye başlar. Bu düşünce yapısına göre Tanrı ile insan artık bu evrene ait değildir, bir başka evrene aittir. Dünya artık insana ait bir kozmozdur ve merkezinde insan vardır. Rönesans ve Hümanizm insanı evrenin merkezine oturtur ve insanın kendi dünyasını yarattığını beyan eder: "İnsan kendi kaderini yaratır". Bu suretle Yahudi-Hristiyan dünyasında insan Tanrı gözündeki yaratılmışlığını kaybeder. Neyin yanlış neyin doğru olduğuna karar verme sorumluluğu artık insana aittir. İnsan varlığını artık benliğini kendi deneyim ve eylemlerinde bulur. Benliğini sadece öznesinde kavrayabilir bu sebeple de kavrayışı tamamen öznel bir nitelik taşır. Kısacası kendini Tanrı'da değil kendinde tarif eder. Yaşantıları, eylemleri onu ona anlatır. Bu anlatım ise son derece öznelir çünkü kendini kendine anlatmaktadır.

Avrupa
düşünce
tarihinde
bireyin
keşfi
bilginin
dünyevileşmesi
ile başlar.
Batı
ortaçağında
Tanrı ile
insan
bir bütün
olup,
Tanrının
yarattığı
evrende
onun
kuralları
işlemekteydi

Bu arada yaşadığı ilk dünya ilgili gerçeklik bilgisinin dayanağı eskisinden koptuğu için açığa kalmıştır. Eskiden neyin doğru neyin yanlış olduğuna Tanrı karar veriyordu. Gerçekliğe dair referansı, dayanağı Tanrı'ydı, cevaplar bu dayanağa göre veriliyordu. Ama şimdi neyin doğru neyin yanlış olduğunun cevabını insanın kendisi verebilmeliydi çünkü tüm sorumluluk artık sadece ona aitti. Verdiği kararlardan, eylemlerinden sadece kendisi sorumluydu. Öyleyse bu dünyada neye kesin, kat'i denmeliydi, bunu neye göre diyebilirdi?, dünya ile ilgili gerçeklik bilgisi neydi?

Kesin ve kat'i olanın yeniden kurulmasının gerekliliği Descartes'ın felsefesindeki itici güçtür. Descartes, kesin ve kat'i olanın nasıl kurulacağını, neyin doğru olduğunu, gerçekliğin keşfedilip edilemeyeceğini sorgular. Aradığı, hiçbir şekilde şüphe götürmez, kesin olan bilginin nasıl bulunacağı idi. Bedenimizin fiziksel dünyaya ait olduğunu düşünüyordu. Bu sebeple buradan gelebilecek bilgiye güvenilemezdi. Duyularımızdan gelen bilgiye de geldiği yol sebebiyle şüphe ile bakılması gerekiyordu. Bu sebeple kendisi, dünya hakkında kesin ve dolayısıyla doğru muamelesi görebilecek hiçbir şeyin olmadığından emindi. Elinde kalan sadece şüphe etmektir. Peki o zaman en şüphe götürmez, kesin olan neydi? (eskiden Tanrı idi, şimdi o bu evrende olmadığına göre...)

Gerçekten şüphe götürmez kesin olan; şeyi düşünen insan varlığı idi. Şeyi düşünen insan varlığı Descartes için zihnin ta kendisidir. Bu varlığın; "ben", "ben varım" dediği veya zihinsel olarak bunu idrak ettiği an gerçekten doğru ve kesin olardı. "Düşünüyorum öyleyse varım" Böylece de bu kozmozda neyin doğru neyin kesin olduğuna dair gerçeklik dayanağı, insan için bizzat kendi zihniydi.

Düşünen zihin bir öznedir ve kendisine bir özne olarak nesne bakışı getirir. Kendisi bir öznedir (zihin), ama zihinsel olarak onu idrak ettiği an ona bir nesne gibi bakıp inceleyebilir. Kendine yansıdığı an kendini yani zihnini, kendi zihnini bir nesne gibi, dış dünyadaki bir nesne gibi inceleyebilir. İşte bu nokta, felsefedeki özne anlayışının psikolojiye yansıdığı yerdir.

Öznenin, zihnin aslı oluşu, Batı medeniyetindeki bireyci anlayışın ve düşünce yapısının esasını oluşturur². Bireyin biricikliği, aslı unsur oluşu, gündelik hayattaki bilginin kullanışını belirlediği kadar bilim dünyasında psikolojideki

insan-birey kavramlaştırmasını da belirlemiştir. Öznenin, bireyin diğer insanlarla ilişkileri sürekli öznenin kendisinden, zihinden doğru anlaşılmalı çalışılmıştır. Psikolojinin bugün yaygın olarak kabul gören modernist cephesinde, insan ve insana dair bütün kavramlaştırmaları, işlettiği muhakeme ve ürünü olan bilimsel bilginin tamamı yukarıda sözü edilen batı düşünce yapısı ve felsefe anlayışının yansımasıdır. Evrensel bilgiye ulaşmada insanı anlama teşebbüsleri, öznenin içeriğinin ve ona yüklenen rolün bütün dünyadaki insanlar için geçerli olduğu varsayımından yapılmaktadır. Kültürler arasında sınanan psikolojik süreçlerin işleyişindeki farklılıklar ise zihnin belirlediği işleyiş üzerindeki varyasyonlar olarak açıklanmaktadır.

20. yüzyılda batıda çıkan iki ayrı dünya savaşı, hem bu esnada hem de sonrasında farklı kültürlerle her anlamda kurulan ilişkiler, batılı insanların kendilerini kavrayışlarını çok etkilemiştir. Daha sonraları toplumlarında meydana gelen sosyal ve siyasal değişimler ve özellikle de postmodernizmin etkisiyle öznenin belirleyiciliği sorgulanmaya başlamış ve karşılıklı yansımalarla hem gündelik hayat hem de bilimsel dünya kendi özne anlayışlarını yeniden ve derinden sorgulamaya başlamıştır. Bununla birlikte batılı öznenin diğer kişilerin özne olduğunu fark etmesi onun yukarıda tasvir edilen batılı düşünce ve felsefe yapısını kısacası dünyayı kavrayış ve anlamlandırma kalitesini ne derece etkiler veya aslında bilginin globalleşmesi adı altında eski misyonunu devam ettirir, bir başka çalışmanın sorusudur.

Postmodernizmden etkisi altındaki sosyal inşacı görüş³ (social constructionism) psikolojinin zihnin belirleyici olma özelliğini red ederek, psikolojik açıklamaların insanlar arasında rutin bir şekilde gerçekleşen karşılıklı süreçlerde aranması gerektiğini savunur. İnsanların yapıp ettiklerinin arkasında duran gizli ve keşfedilmesi gereken bir zihinsel mekanizma olmadığını aksine insanların birbirleriyle konuşturlarken dünyalarını inşa ettiklerini öne sürerler. Özne ve ona yüklenen misyon(rasyonel, fail, belirleyen, tekil olan) artık eleştiri altındadır. Öznenin diğer bireyle ilişkisini kendi öznesinden değil onun da özne olduğundan kurduğu, ortak eylem alanında (Shotter, 1993), konuşma eylemleri içerisinde birlikte inşa ettiği tartışılmaktadır (Edwards, 1997). Bu görüş bir anlamda batılı insanın ve onun ürünü olan psikolojik bilginin

Descartes,
kesin ve
kat'i
olanın
nasıl
kurulacağını,
neyin
doğru
olduğunu,
gerçekliğin
keşfedilip
edilemeyeceğini
sorgular

ötekini (diğer bireyi) fark etmeye başlaması şeklinde yorumlanabilir. Bu fark ediş aslında postmodernizmin etkisi ile batının gündelik yaşantısında gerçekleşmekte dolayısıyla da akademik düzeyde bilimsel bilginin kendisini de etkilemektedir.

Bu yeni bilgi yapısı, epistemoloji peşi sıra kendi yöntem anlayışını getirmiştir. Buna göre bilginin nesnel temellerini aramak yanlıştır çünkü bilgi dış dünyanın insan zihnindeki yansımaları değildir, aksine sosyal toplulukların kendi üretimleridir (Gergen, 1997). Dolayısıyla araştırmalarda insanın algılaması, algısı yerine anlama, zihin yerine söylemi ele alınmalıdır.

Sosyal inşacılık bir dizi teorik geleneği (retoriksel yaklaşım, etnometodoloji, söylemsel psikoloji v.b.g) içinde barındıran bir başlık olup birbirlerine göre duruşları farklıdır ama bu başlık altında paylaştıkları ortak varsayımları vardır (Burr, 1995). Buna göre her şeyden önce dünyanın nasıl görüldüğüne dair varsayımlarımızdan hep şüphe duyulmalıdır. Dolayısıyla dünyanın nesnel ve tarafsız gözlemine dayanan geleneksel bilgiye (pozitivist-empirist epistemolojinin bilgisine) şüphe ile bakılmalıdır. Gerçek, dünyanın nesnel olarak gözleminin bir ürünü değildir. Gerçek, insanların birbirleri arasında sürekli anlaştıkları, kendi karışıklı etkileşimleri ve sosyal süreçler doğrultusunda dünyayı anlama yolu olarak kabul ettikleridir. Anlamanın bütün yolları tarihsel ve kültürel olarak görecelidir. Anlama, kültür ve tarihin ürünüdür ve meydana çıktıkları tarih ve kültürde geçerli olan sosyal ve ekonomik şartların ürünüdür. Dolayısıyla da görecelidir. İnsanlar bilgiyi kendi aralarında inşa ederler. Bu inşa, insanların gündelik yaşantılarında birbirleriyle etkileşimlerinden çıkar. Ürettikleri bilginin versiyonları sosyal hayatı oluşturur. Bilgiye dair her farklı inşa ise farklı türden eylemi de peşi sıra getirir.

Sosyal inşacılık, pozitivist-empirist yaklaşımdan bir çok noktada farklılaşmaktadır. Birincisi, insanların ve olayların içinde onları belirleyen bir özün varlığını red ederler. İkincisi realizm karşıtıdır. Bilginin doğrudan algılanması diye bir şeyi redederler. Bütün bilgi şekillerimiz (sağduyu, dinsel, bilimsel) tarihsel ve kültürel olarak göreceli olduğundan nesnel olgu gibi bir şey olamaz, çünkü bütün bilginiz dünyaya o veya bu açıdan bakışımızdan türemektedir ve bu bakış yönleri de o sıradaki ilgimize hizmet etmektedir.

İnsanlar birbirleriyle konuşurken dünyalarını inşa ederler. Bu sebeple dili kullanmamız bir eylem biçimidir (davranış yerine dil). Geleneksel psikoloji ise dili sadece düşünce ve heyecanın bir vasıtası olarak mütalaa eder. Halbuki insanlar halihazırda kültürlerinde kullandıkları kavramsal çerçeveler ve kategoriler içine doğarlar. Ana dillerini kullanmayı öğrendikçe bu kavram ve kategorileri edinirler. Gündelik yaşamda da hep birlikte tekrar tekrar bu kategoriler inşa edilir, paylaşılır ve yeniden inşa edilir. Dolayısıyla insanların gündelik hayatlarında konuşma eylemlerinde kullandıkları dile bakmak, bunu bir yöntem olarak kullanmak mümkündür. Bu suretle insanların bulundukları ortamların onlar için ne anlam ifade ettiği anlaşılabilir.

Buradan hareketle batı dışında bilim yapan bizler, özelde konuşulacak olursa Türkiye'deki psikologlar için bu epistemoloji yepyeni bir düşünce yolu açmaktadır. Gerçek, insanlar arasında karşılıklı etkileşimleriyle inşa ettikleri dünyayı anlama yolu ise, anlama kültür ve tarihin bir ürünü ise; bizim insanımızın yaşadığı dünyayı kavramlaştırması ve buna anlam yüklemesi, bu anlam yükünü gündelik yaşantısına uygulayışını, anlamada, uygulamada ve yaşamada geçirdiği toplumsal dönüşümlerin bireylere yansıyışını ve bu yansımanın tekrar topluma geri yansıyışını incelememiz mümkündür. Sözgelimi Türk insanı için bugün kendini dilde nasıl anlamlandırdığına bakarak bireyselliğini nasıl inşa ettiği, bu inşada, toplumdaki modernist dönüşümlerle olan etkileşimi incelenebilir. Kısacası Türk insanının birey olarak dönüşümü incelenebilir. Bu kültürdeki insanların konuşma eylemlerinde, neden ve nasıl sorularının batıdan farklı olarak halen ayrı ayrı cevaplar arıyor olması, Türkçe'nin grammer yapısının, İngilizce'deki gibi işaret zamirlerinde değişime uğramamakla birlikte artık gizil öznenin vurgusunun, hedefinin ve anlamının değişime uğraması ve öznenin önplana çıkışı gibi meseleler (Arkonaç, 2003) bu çerçevede incelenebilir.

Bunun için uygun anlama modelleri üretmemiz gerekmektedir. Böyle bir bilgi bizim kendimize bakışımıza psikolojik ve sosyal psikolojik düzlemde tamamen yeni bir bakış getireceği gibi aynı zamanda gündelik hayattaki uygulamaları da esastan etkileyip değiştirebilecektir.

**Sosyal
inşacılık
görüşüne
göç
bütün
bilgi
şekillerimiz
(sağduyu,
dinsel,
bilimsel)
tarihsel ve
kültürel
olarak
göreceli
olduğundan
nesnel
olgu
diye
bir şey
olamaz**

kaynakça:

Arkonaç,S.(1999) Psikolojide İnsan Modelleri. Alfa Yayınevi,İstanbul.

Arkonaç, S. (2001) Sosyal Psikoloji. Alfa Yayınevi, İstanbul.

Arkonaç,S. (2003) 'Psikolojide Özne Kavramı ve Türkiye'deki Özne Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler'. İ.Ü.Sosyoloji Dergisi, 7.

Aslan,H.(1995) Pozitivizm: Bir Bilim İdeolojisinin Anatomisi.Türk Aydın ve Kimlik Sorunu(kitap). Bağlam Yayınevi, İstanbul.

Burr,V. (1995). An Introduction to Social Constructivism. Routledge,London.

Çiğdem, A. (1997). Aydınlanma Düşüncesi. İletişim Yayınları, İstanbul.

Shotter, J. (1993) Conversational Realities. Sage Publications, London

Edwards, D.(1997) Discourse and Cognition. Sage Publications, London

Gergen, K.(1997) An Invitation to Social Constructivism. Sage Publications, London

dipnotlar:

1) Ahmet Hamdi Tanpınar Türk toplumunun Cumhuriyet devriyle zaman konusunda yaşadığı dönüşümler üzerine düşünceleri bize çok değerli fikirler verir.

2) Batı dışı bir kültür olarak Türkiye'de öznenin nasıl kavramlaştırılabileceği ve dolayısıyla gerçeklik arayışındaki farklılaşmalar için bkz: Arkonaç,S. (2003).

"Psikolojideki Özne Kavramı ve Türkiye'deki Özne Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler" İ.Ü.Sosyoloji Dergisi, 7.

3) Sosyal inşacı yaklaşım ve altında toplanan diğer görüşler için V.Burr (1995) An Introduction to Social Constructionism. Routledge, London.

HAKEMLİ DERGİ KURALLARI**Yayın Kuralları:**

- İktisat Dergisi her ay yayınlanan hakemli bir dergidir.
- Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.
- Dergi'de yayınlanmak üzere gönderilen her tür yazı, yayın kurulu tarafından bir ön incelemeye tabi tutulduktan sonra, uygun görüldüğü takdirde hakem tespiti yapılacak ve ilgili hakemlere gönderilecektir.
- Makale konuları başta iktisat olmak üzere sosyal bilimler alanlarıyla sınırlıdır.

Teknik Özellikler:

- Makale Microsoft Word programıyla yazılmalıdır. Bir disket ve dört adet A4 boyutunda çıktıyla teslim edilmelidir.
- Makaleyle birlikte yazarın (yazarların) adını, ünvanını, çalıştığı kurumu, açık adresini, kolay ulaşılabilecek iş ve cep telefonlarını, e-mail adreslerini belirten bir kapak yazısı yolmalıdır.
- Makale sonlarında yazar soyadlarına göre sıralanmış bir kaynakça yer almalıdır.
- Makale ile birlikte 50-100 kelimelik İngilizce bir özet verilmelidir.

Türkiye Cumhuriyeti, geçmişine bakıldığında 80 yılı geride bırakmış demokratik bir cumhuriyet olma ideali ile kendini var etmiş bir cumhuriyettir. Geçmiş 80 yılı bitirmiş olmakla birlikte, Türkiye Cumhuriyetinde yaşayan kişilerin yani, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının tarihi 80 yıla sınırlı değildir. Bu coğrafyanın üzerinde yaşayan insanlar, çok önemli tarihi ve kültürel bir geçmişin mirasçılarıdır. Elbetteki, halkın idare ediliş biçimleri, tüm ülkenin genel çıkarlarını, ekonomik durumunu, kültürel politikalarını, dış ilişkilerini belirleyen en önemli öğelerdir. Ama, önemli olan bir diğer noktada olagelen ya da kullanılagelen idare biçimlerinin nasıl insanlar ortaya çıkardığıdır.

Sosyal psikolojik açıdan konuya yaklaşacak olursak, bir kişinin çevresinden, kültüründen, gelenek ve göreneklerinden, eğitim sisteminden, idare ediliş biçiminden uzak yetişmesi ve kendini bir birey olarak var etmesi mümkün değildir. Bu sebeple de, hem kişilerin kendilerini oluşturmaları hem de toplumu oluşturmaları karşılıklı bir etkileşim ve iletişim bağı içinde gerçekleşmektedir. Kişilerin kendini gerçekleştirmeleri ve sosyal bir ortam içinde yaşamaya başlamaları nedeniyle, sosyal olan kişisel olandan önce gelmektedir. Psikolojinin bir alt alanı olan sosyal psikoloji de; insanlar arası ilişkiyi davranış boyutunda açıklamakla yükümlüdür (Gergen, 1973). Ama, bu anlayış kişiyi toplumsal bağlamından koparan bir anlayıştır. Bu nedenle, sosyal psikoloji, yalnızca insanın sosyal davranışları inceleyerek değil, kişinin içinde bulunduğu iletişim bağlamında, diğerleri tarafından nasıl tanımlandığı çerçevesinde yapılmaktadır. Bu şekilde kişilere ve sosyal olana bakıldığında, "insanın içinde bulunduğu iletişim bağlamı" kavramının ne olduğu önem kazanmaktadır. Bu kavram kısaca, şöyle tanımlanabilir; içine doğulan tarih, kültür, dil, coğrafya ve din bileşenlerinin oluşturduğu bütün. Bunların zamansal ve mekansal anlamda ortaklıkları sonucu meydana gelen kavram da söylem adını almaktadır. (Parker, 1989; Burr, 1995; Edwards & Potter, 1992).

Toplumsal ürettiği söylem, kişiler arası ilişkilerle aktarılır ve toplumun her ferdi kendisini gösterir. Söylemin üretilmesi ve aktarılması, dil sayesinde gerçekleşir. Söylemin taşıdığı bilgiler dil aracılığı ile kişiler arasında yaygınla-

şır. İnsanlar konuştuğunda, dünyalarını karşılıklı olarak inşa ederler ve bu inşa sürekli bir şekilde devam eder. Bu süreklilik içerisinde de nesneye dair bilgiyi taşıyan söylemler cemaati kontrol altında tutarlar (Foucault, 1975, 1979). Yine bu görüşe göre, birey ve toplum ayrı birer varlık değildir. Aksine birbirleriyle ilişkili olup tek bir sistemin parçalarıdır. Bireyin bağlandığı sosyal uygulamalar, içinde yaşadığı sosyal yapı, düşünce ve yaşantılarını çerçeveleyen söylemler tek bir fenomenin cepheleri haline gelir. Dolayısıyla, ne bireyin ne de sosyal yapının basit bir ürünü değildir. Söylem sosyal yapıya gömülü olup onun bir parçasıdır. Dolayısıyla, burada dil kendimizi ifade etmenin basit bir yolu olmaktan çıkar (Arkonaç, 1998).

Söylem, kabaca bireylerin yaratmış oldukları ve dil aracılığıyla birbirlerine aktardıkları ortak yaşayış ve düşünüş inşaları olarak ifade edilebilir. Söylem, bireylerin içinde bulunduğu iletişim bağlamının da kendini var eden bir yapıya sahiptir. "İnsanın içinde bulunulan iletişim bağlamı" kavramı açıklanması gereken önemli bir kavramdır. Bu kavram kısaca, şöyle tanımlanabilir; içine doğulan tarih, kültür, dil, coğrafya ve din bileşenlerinin oluşturduğu bütün. Ortaya çıkan bu bütünün, zamansal ve mekansal anlamda ortaklığı sonucu meydana gelen kavram da söylem adını almaktadır (Narter, 1998).

Buraya kadar anlatılanlara bakıldığında, toplumu ve toplumu oluşturan kişileri bir arada tutan ve onlar hakkında bilgi verebilecek en önemli yapının söylem olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla da, söylemi anlamak toplumu ve toplumu oluşturan kişileri anlamının anahtarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazının en başındaki gibi, konuyu Türkiye Cumhuriyeti'ne getirecek olursak; daha doğru bir ifade ile Türkiye Cumhuriyeti'nin söylemini ve bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'ni yurttaşlarını anlama çabasını sorgulayacaksa, yapılması gereken ilk önemli hareketin söylemi anlamak olduğunu kabul edebiliriz. Şu an Türkiye koşullarında elimizdeki en somut bilgi, cumhuriyet dönemi ve sonrasında yapılan siyasi etkinliklerdir. Cumhuriyet öncesi siyasi yeniden yapılanma ve Batılılaşma hareketleri de elbette göz ardı edilmemelidir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Batılılaşma ile ilgili girişimlerde

Meltem
Narter*

Türkiye
Cumhuriyeti'ni
yurttaşlarını
anlama
çabasını
sorgulayacaksa,
yapılması
gereken
ilk önemli
hareketin
söylemi
anlamak
olduğunu
kabul
edebiliriz

* Dr.
Arş. Gör.
İstanbul Üni.
Edebiyat Fakültesi
Psikoloji Böl.
Sosyal Psikoloji
A.B.D.

bulunulmuştur. Bunun ilk göstergesi Tanzimat ile birlikte Osmanlı'nın batılılaşmaya, çağdaşlaşmaya ya da modernleşmeye kesin adımını atmış olmasıdır (Akşin, 1997). Ama ancak, 1923 yılında cumhuriyetin ilanı ile artık tanımlayabileceğimiz ve uygulamalarından söz edebileceğimiz bir ideoloji Türkiye'nin gündemine yerleşmiştir. Bu ideoloji Mardin'in (1992), "...Osmanlı İmparatorluğunda başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal fikrîsel bileşimini erişilmesi gereken toplumsal bir hedef olarak gören yaklaşım" olarak tarif ettiği modernitedir. Modernitenin getirdiği yeni birçok kavram ve ulaşılması gereken yeni hedefler vardır. Bu yeni hedef ve kavramlardan da önemlisi batıcılığın bir ideoloji teklif ediliyor olmasıdır. Batılılaşmanın, Tanzimatla birlikte Osmanlı İmparatorluğuna girmesi en belirgin olarak kendini edebiyatta göstermektedir. Parla (1990), Tanzimat romanının oluşumunu, *"Türk romanı, camiacı bir kültür içinde beslenen idealist bir dünya görüşünün ve bilgi kuramının ürünü olarak doğdu. Batılılaşma süreci içinde benimsenen diğer kurumlar gibi, romanda da tedbirli bir öykünmeyle, batı modellerine göre yazıldı. Roman yazarı yenilikçi ve reformcu olarak tavrı aldı. Ama, vesayetçiliği her zaman yenilikçiliğin önüne geldi. Çünkü, roman yazarına göre ortada eğitilecek bir halk ve siyasi vasisini kaybetmiş bir kültürün acil bir vasi gereksinimi vardı"* ifadeleriyle açıklamaktadır.

Batılılaşma, Tanzimatla birlikte Osmanlı İmparatorluğuna girmiş olsa da başarılı bir sonuca ulaşamamıştır; çünkü, batılılaşma o zamanlar Osmanlı için yalnızca alternatif bir reçeteydi, resmi bir ideoloji değildi (Arslan, 1995). Ancak, batılılaşmanın resmi ideoloji olarak hayata geçişi cumhuriyetin ilanı ile birlikte olmuştur. Bu nedenle yani, resmi bir ideoloji kazanarak yaşanan değişimi anlama, siyaset ile birebir karşılaşma ve siyasetin gereklerini yerine getirme açısından baktığımızda, Cumhuriyet'in kendisi, uygulamaları ve öğeleri bizim için önemli ipuçları sağlayacak deliller olacaktır.

Cumhuriyetin 80 yıllık bir geçmişi ve buna bağlı olarak da gelişmiş olan siyasi, ekonomik, kültürel bir birikimi vardır. 80 yıllık geçmişi aynen aktarmak söz konusu değildir. Ama, bu yaşanan 80 yılı cumhuriyetin geçirdiği dönemler ve geldiği nokta bağlamında ele almak yerinde olacaktır. Çünkü atılmış siyasi adımlar her zaman kendi kapsamları içinde kalıp bek-

lenen sonuçları üretemeyebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, kuruluşunun ardından gerçekleştirdiği devrimler, İkinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan politik çalkantılar, demokratikleşme çabaları, çok partili siyasi hayata geçiş, on yıl arayla gelen askeri müdahaleler, anayasa değişiklikleri ve günümüz koşullarında küreselleşme, üçüncü dünya ülkesi kimliğinden kurtulma çabaları, Avrupa Birliği'ne kabul çabaları Cumhuriyet'in 80 yıllık serüveninin ana başlıklarıdır. Tüm bu gelişmeler yalnızca siyasi dünya içinde kalmamış etkileri tüm Türkiye üzerinde kendini göstermiştir. Kurumlardan, eğitime, sanata, ekonomiye, dış ilişkilerle varana kadar her alanda sık değişen farklı yaşam biçimleri üretilmiştir. Bu açıdan bakıldığında bu değişimlerin, dönüşümlerin yaşandığı zaman dilimleri ve sonrası Türkiye'de yaşayan bireyleri de birebir etkilemiştir.

Bu noktada tekrar sosyal psikolojiye dönecek olursak, toplumsal düzlemde gerçekleşen tüm bu olayların toplumu oluşturan kişilerin gündelik hayatına nasıl aksettici önem kazanmaktadır. Öncelikli olarak yaşanan bu toplumsal değişimler insanların içinde yaşadığı toplumu değiştirmekte dolayısıyla da, sosyal anlamda kişilere aktarılan bilginin içeriğini ve niteliğini de değiştirmek ve dönüştürmektedir. Toplumda var olan bilgiler ve yaşanan siyasi değişim sonunda gerçekleşen yeni bilgi biçimlerinin, topluma iletilmesi sonucunda, farklı bilgi biçimleri karşı karşıya kalacaklardır. Bilginin karşılaşması sonucu meydana gelen yeni bilgi yapısını açıklama konusunda, sosyal bilgi düzleminde açıklamalar yapan sosyal psikoloji teorisi sosyal temsiller teorisidir. Sosyal temsiller, sağduyusal ve bilimsel bilginin birleşiminden ve dönüşümünden meydana gelmiş bir bilgi biçimi olarak tarif edilir. Sosyal temsiller bilgi, bilim, sağduyu, bilimsel bilgi ve sağduyusal bilgi gibi birtakım kavramların toplumsal düzlemde ve kişilerin gündelik hayatlarında nasıl biraya geldikleri ve nasıl karşılıklı bir etkileşim içinde olduğunu açıklamayı önermektedir. Sosyal temsiller fenomenini ortaya atan S. Moscovici'ye göre (1984) sosyal temsiller üzerimizde güç kurarlar, aktarılırlar, zaman içerisinde ortaya çıkan değişikliklerin, bütününde yer alan bir dizi üründürler ve kuşaklar tarafından gerçekleştirilirler (Moscovici, 1984). Toplum içinde varolan tüm sistemlerin, adetlerin, geleneklerin inanışların ve buna benzer birçok koşulun dönüşümü ve aktarımı sosyal temsillere işaret eder. Bunlar da zaten bilginin ta kendisidir. Sosyal ve entellektüel fa-

**Batılılaşma,
Tanzimatla
birlikte
Osmanlı
İmparatorluğuna
girmiş
olsa da
başarılı
bir sonuca
ulaşamamıştır;
çünkü,
batılılaşma
o zamanlar
Osmanlı
için
yalnızca
alternatif
bir reçeteydi,
resmi bir
ideoloji
değildi**

aliyet eninde sonunda bir provadır ve geçmiş deneyimlerimiz, şimdiki deneyim ve fikirlerimizin içine sızıp onların içine girmeye devam ederler (Moscovici, 1984).

Daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye cumhuriyet ile birlikte, çok ciddi anlamda bir değişim yaşamıştır. Yaşanan bu değişim sosyal bilgi düzeyinde de kendini göstermiş ve toplumu oluşturan kişilerin bu değişimden birer etkilenmesine neden olmuştur. Yani, geleneksel olarak bilinen ile bilimin önerdiği ya da daha açık bir ifade ile bilimin doğru dediği bilgi karşı karşıya kalmıştır. Sosyal temsiller teorisine göre de, sosyal bir temsil oluşabilmesi için bilimsel bilginin var olması ve popüler bilgi halinde halka ulaşması ve halkın kavramlaştırmasını sağlamış olması gerekir. Cumhuriyet ile hatta, Tanzimat'la birlikte başlayan batılılaşma hareketleriyle bilimsel bilgi toplumun gündemine oturmuştur. Dolayısıyla da, kişilerin hayatlarını anlamlandırırken, bilimsel bilgi ile sağduyusal bilgi birbirleriyle etkileşerek, birbirlerine eklenilerek meydana getirdiği sosyal temsillerden etkilenmektedir. Bunun en açık nedeni; medya sayesinde popüler bilimadamlarının bilimsel bilgiyi halka aktarmasıdır. Popüler bilimadamlarının aktardığı bu bilgiler, bilimsel bilginin içeriğini olmasa da, kullanım şeklini epeyce değiştirmektedir. Daha doğru bir ifade ile, saf ve gerçek bilimsel bilgi, halka gelirken bir değişim yaşamaktadır. Bu değişimin nedeni, saf bilimsel bulguların, halkın hayatında neye tekabül edeceği, ne işe yarayacağı ya da ne gibi zararlar getirebileceğinin ayrıntılı bir şekilde bireylere sunulması gerekliliğidir. Bu sunum, Türkiye' de medya ve popüler bilimadamları tarafından başarıyla gerçekleştirilmektedir.

Türkiye'de sosyal temsiller ile ilgili yapılan araştırmalarda, bu yeni bilgi biçiminin etkili olduğunu ortaya koymuştur. Narter (1998), deliliğin sosyal temsillerini araştırdığı çalışmasında, toplumda delilikle ilgili geçmişten bugüne dek taşınmış bilgiler ile günümüzün modern tıp bilgisinin harmanlanarak aktarıldığını ifade etmektedir. Cesur'un (2002), depremin nedensel atıflarıyla ilgili çalışmasında, insanların depremin nedeni ile ilgili açıklamalarında sağduyusal bilgileri, depremin nasıl olduğu ile ilgili açıklamalarında ise, tamamen bilimsel bilgi kökenli bilgileri kullandıkları ifade edilmektedir. Yine Parker'in (2000) modernliğin ve laikliği sosyal temsillerine dair yaptığı çalışmada, kavramlar ne kadar belli bir bilgi biçimine ait olurlarsa olsunlar, bu kavramlara dair açıkla-

maların iki bilgi biçimini de içerebildiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla da, üretilen ve kullanılan sosyal bilginin hem sağduyusal bilgiyi hem de bilimsel bilgiyi içerdiğini ve onlardan kaynak aldığını söylemek yerinde olacaktır.

Bu iki bilgi biçiminin birbirlerini yok saymadan bir arada gitmeleri, Türkiye'de gerçekleşen hızlı bilgi dönüşümünü yansıtmaktadır. Bu bilgi dönüşümü de sağduyusal bilginin üzerine, Cumhuriyet ile birlikte gelen bilimsel bilginin, sosyal bilgiyi yeniden yapılandırması üzerine kuruludur. Bilimsel bilginin bu kadar hızlı bir biçimde Türkiye'nin gündemine girmesi, Türkiye'de söylemin bilimsel bilgiden temel olarak yapılabileceğini düşündürmektedir. Bu yapılanma sayesinde, söylemin içinde kendini vareden birey; hem hakim bilgi biçimini gündelik pratiklerine uygulamak durumunda kalmış, hem de yeni bir söylem oluşturmak için belirgin bir yapılanmanın içine girmiştir. Dolayısıyla da, Türkiye' de sosyal uygulamalar popüler bilim temelli bir yapılanma içine girmiştir. Bireysel bilgi anlamında da; -medyanın ve popüler bilimadamlarının sayesinde- sosyal temsiller etkili olmaktadır.

Türkiye'de cumhuriyet'in gelişi ile birlikte, toplumsal olaylar belli bir sistem ve düzen çerçevesinde işletilmek istenmiştir. Bu sistem ve düzen batılı bilimsel bilginin önerileri doğrultusundadır. Bu açıdan bakıldığında ve günümüzün iletişim araçları ve olanakları ele alınacak olursa, toplumu oluşturan kişilere aktarılan bilgi, kişilerin halihazırda var olan bilgisi karşı karşıya kaldığında, ortaya çıkacak bilginin bilimsel içeriğe yakın olacağı kaçınılmaz gibi görünmektedir. Kişilerin hayatında bilgiye bu kadar önem verilmesinin nedeni, kişinin dünya ile başa çıkarken ya da hayatı anlamlandırırken kullanacağı en önemli niteliğin edinmiş olduğu bilgi olmasıdır. Ayrıca, sosyal olarak aktarılan bilgi, içinde yalnızca farklı bilgi biçimlerini değil söylemin karakteristiklerini de taşımaktadır. Dolayısıyla bilgi yalnızca, kişilerin zihnindeki bilgi dönüşümünü değil, söylemin kişiye nasıl yansıdığını ve kişinin bu bilgiyi kendi içinde dönüştürerek, tekrar nasıl söyleme geri vereceğini de içinde barındırmaktadır. Buradan hareketle, kişilerin içinde bulundukları toplumun sosyal bileşenlerinden uzak durarak ya da etkilenmeyerek yaşadıklarını söylemek anlamsızdır. Daha önce de belirtildiği gibi, kişiler öncelikle içine doğdukları yakın çevrenin, daha sonra da toplumun doğrudan etkisi altındadır. Dünyayı anlamlandırmak hatta, kendini anlamlandırmak için kullandığı tüm bil-

Bilimsel
bilginin
bu kadar
hızlı
bir
biçimde
Türkiye'nin
gündemine
girmesi,
Türkiye'de
söylemin
bilimsel
bilgiden
temel
olarak
yapılabileceğini
düşündürmektedir

giler için kullandığı en önemli kaynak, sosyal ilişkileri ve etkileşimleri sonucunda edindiği bilgi ve gündelik uygulama deneyimleridir. Dolayısıyla, kişileri yaşadıkları sosyal ortamdan ayrı değerlendirmek mümkün olmadığı gibi, toplumları da onları oluşturan kişilerden ayrı düşünmek imkansızdır.

Bugün Türkiye koşullarında düşünüldüğünde ise, siyasetin kişilerin hayatlarında ne derece etkili olduğu, karşılıklı etkileşim içerisinde birbirlerini nasıl etkiledikleri önemle üzerinde durulması gereken konulardır. Özellikle de, cumhuriyetin yaratmaya çalıştığı yurttaş ilk başta kimdi, şimdi ne hale geldi hangi konularda başarılı olundu, hangi konularda başarısız kaldı? Bunların hepsi, siyasi hayatın bütünüyle gündelik hayatın ne kadarını etkileyebildiği, siyasetin ideallerinin, siyasetin gündelik hayatı içinde nasıl bir yol izlediği ve bunu yurttaşın kendi hayatında nasıl değerlendirdiği ve hayatına aktardığı önemli sorunsallardır. Tüm bu soruları ardarda sıralarken bir yerde durmak ve cevap alınabilecek noktaların neler olduğuna bakmak gerekmektedir. En başta belirtildiği gibi, sosyal olan insana -yani, insanın sosyal yanını önemseyerek- bakmak

önemli bir başlangıç noktası olacaktır. Toplum içinde kişiden ziyade, toplumun etkisi altında kişi ve kişinin etkisi altındaki toplum olarak meselelere bakmak yerinde olacaktır. Yani, toplum süzgecinden kişilerin nasıl geçtiği ve kişilerin süzgecinden geçerken toplumun hangi niteliklerinin süzgece takıldığı anlaşılması gereken önemli öğelerdir. Daha açık bir ifade ile, siyasi anlamda oluşturulmak istenen kişi ve dolayısıyla toplum bağlamında, ulaşılmak istenen ideallere varılıp varılmadığına; ideallerin ötesinde uygulamalar esnasında, hükümetlerin, iç ve dış ilişkilerin ne kadar başarılı olduğuna; yurttaş ile devlet arasındaki ilişkilerin ne düzeyde ve nasıl olduğuna, yurttaşların yani, halkın siyasetten ve siyasetçilerden belediklerine bakılmalıdır.

Sonuç olarak, toplumu, siyaseti, ekonomiyi ve akla gelebilecek diğer bir çok farklı sosyal olguyu anlamak ve doğru değerlendirebilmek için; içinde bulunulan koşulların nasıl ortaya çıktığı, o koşullar altında kişilerin nasıl etki altında kaldıkları ve bu etkileri topluma yenisinden nasıl yansıttıkları araştırılması ve anlaşılması gereken temel konulardır.

**Toplum
süzgecinden
kişilerin
nasıl
geçtiği ve
kişilerin
süzgecinden
geçerken
toplumun
hangi
niteliklerinin
süzgece
takıldığı
anlaşılması
gereken
önemli
öğelerdir**

kaynakça:

- Akşin, S. (1997). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi* -1-. Yenigün Haber Ajansı Basın Yayıncılık A.Ş.
- Arkonacı, S. A. (1998). Türkiye'deki Terapist Söyleminde İnsan, Kültür ve Terapi. X. Ulusal Psikoloji Kongresi, Boğaziçi Üniversitesi.
- Arslan, H. (1995). Pozitivizm Bir İdeolojinin Anatomisi. Yayına hazırlayan; Sabahattin Şen. *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*. Bağlam Yayınları.
- Burr, V. (1995) *An Introduction to Social Constructivism*. London and New York: Routledge.
- Cesur, S. (2002). Depremin Nedensel Atıfları. İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Edwards, D., Potter, J. (1992). *Discursive Psychology*. London: Sage.
- Foucault, M. (1975). *The Archeology of Knowledge*. London: Tavistock.
- Foucault, M. (1979). *Discipline and Punish*. Harmondsworth: Penguin.
- Gergen, K. (1973). Social Psychology as History. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol.26, No.2, 309-320.
- Mardin, Ş. (1992). *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*. Derleyenler; Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moscovici, S. (1984) *Social Representations*. R.Farr, S.Moscovici (Ed). *Social Representations*. Cambridge University Press.
- Narter, M. (1998). "1990'ların Türkiye'sinde Deliliğin Sosyal Temsilleri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Paker, O. (2000). "Üniversite Gençleri Arasında Modernliğin ve Laikliğin Sosyal Temsilleri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Parker, I. (1989). *The Crises in Modern Social Psychology and How to End it*. London and New York: Routledge.
- Parla, J. (1990). *Babalar ve Oğullar Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

1. rasyonellik ve iktisat

"Rasyonellik" günümüz ana akım iktisadının hegemonyasının şekillenmesi ve yerleşmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Egemen neo-klasizmın belli başlı argümanları iktisadi düşüncenin tarihine karışıkça, iktisadi olguları rasyonellik ile ilişkilendirerek açıklama eğilimi ana akım iktisatçıların kendilerini tanımlamalarının ve birbirlerini ayırt etmelerinin en temel aracı haline geldi. Bu belli bir rasyonellik anlayışına bağlılık meselesinden çok rasyonel birey davranışının iktisadi analizin sorgulanmayan başlangıç noktası olarak kabul edilmesi ile ilgilidir. Göreceğimiz gibi, ana-akım iktisadında farklı rasyonellik anlayışlarının (bir kaç örnek olarak "tam rasyonellik", "sınırlı rasyonellik", "bütünlüklü rasyonellik" ve "prosedürel rasyonellik" verilebilir) ve bunların göreceli değerlerine ilişkin sıkı tartışmaların yeri vardır.

İktisadi rasyonellik temeline oturtmak iktisadi Hobbescu-Lockecu siyasi düşünce geleceğiyle güçlü bir biçimde ilişkilendirir. Bu yaklaşım modern toplumun ekonomik ve politik düzeninin kıt kaynaklar için rakipler olarak birbirleriyle karşı karşıya gelen doğal olarak rasyonel bireylerin karşılıklı etkileşimlerinin kaçınılmaz sonucu olduğuna dair bir açıklama getirmektedir. Anarşizan çatışmaların korkunç sonuçlarını önlemek için bu rasyonel bireylerin, bu "böyle-ışte" diyen hikayeye göre, modern toplumun genel çerçevesini oluşturan mülkiyet kurumları ve politik otoriteyle uzlaştıkları öne sürülür. Bu kurumların temel bir özelliği kendi içlerinde prensip olarak demokratik ve eşitlikçi olmaları (herkesin oy kullanma ve mülk edinme konusunda eşit haklara sahiptir) ama iktisadi refah açısından keskin eşitsizliklere istemeden yol açabilmeleridir. Felsefi çıkış noktası olarak rasyonel birey davranışını almayan bir iktisat biliminin bu politik gelenekle utanç verici bir uyumsuzluk içinde olacağını görmek hiç de zor değil. Hobbescu-Locke (postmodern jargona göre) "söyleminin" tüm esprisi, modern toplumun kurumlarından yükselen verili güç ve ekonomik refah eşitsizliklerini, birbirleriyle eşitler olarak karşı karşıya gelen doğalaları itibarıyla rasyonel olan bireylerin etkileşimlerinin, insan varoluşunun doğal ve değiştirilemez koşulları varsayıldığında, kaçınılmaz sonuçları gibi sunarak, *rasyonelleş-*

tirmesidir. Ekonomi biliminin ise ancak kendini bu felsefi temellerle ilişkilendirdiği sürece bu büyük pojede yeri olabilir.

Göreceğimiz gibi, bu *ideolojik* yönlendirme rasyonel seçim iktisadının bir dizi çözülmez çelişki taşımasına neden olmaktadır. İktisat alanındaki yaratıcı ve üretken akademisyenlerin çoğu enerjilerinin önemli bir kısmını bu çelişkileri tartışmaya ve çözülmesi için (kaçınılmaz olarak tatminkar olmayan) öneriler geliştirmeye adanmışlardır. Bu yazıyla birlikte konuyu gözden geçirmeyi ve bu açmazın asıl kaynağını gösterebilmeyi istiyorum. "**Güç olan, doğal olarak rasyonel olan bireylerin modern toplumun kurumlarını** (zaman içinde yakıcılığı bir miktar kaybetmiş de olsa, Marx'ın "burjuva" toplumu dediği büyük yapıları) **nasil keşfedip geliştirdiğini açıklamaya çalışmaktır, ana-akım iktisat ise bize bu hikayenin en fazla yarısını anlatmaktadır**". Eksikliği halinde tüm projenin anlamsızlaşmasına ve bir çözümsüz metodolojik problemler yığınınna dönüşmesine neden olacak diğer yarısı ise, modern toplumun nasıl kıt kaynaklar için birbirleriyle çatışan bireyler yarattığının açıklanması oluşturmaktadır.

2. rasyonellik çeşitleri

Rasyonellik tartışmasının sorunlu yönlerinden biri de "rasyonellik" kelimesinin birçok farklı kullanımının olmasıdır. İktisatçılar "rasyonellik" kavramını daha özel ve teknik bir anlamda kullanırlar.

Günlük dilde "rasyonel" olmak belli bir amaca ulaşmak için tutarlı ve araçsal davranmaktır. "İrrasyonel" davranış ise kendi içinde kendine zarar veren ve belli bir amaca yönelik olmayan davranış olarak görülmektedir. Dolayısıyla bir duvar yapmak istiyorsan duvar örmek üzere taş taşıyan rasyonel bir davranışken, sadece başka bir yere taşımak için taşları bir yerden diğerine taşıyıp sonra tekrar geriye taşımak irrasyonel bir davranıştır. Rasyonellik kavramı aynı zamanda gerçek dünyaya anlamlı bir yönelimi ve kişinin davranışlarını diğerlerine anlayabilecekleri şekilde açıklama yeteneğini ifade etmektedir.

Böylesi geniş bir rasyonellik tanımı, davranışlardaki tutarsızlığı dışlamaz. Kişilerin davra-

Duncan K. Foley

Çeviri:
Özge İzdeş*

Güç
olan,
doğal
olarak
rasyonel
olan
bireylerin
modern
toplumun
kurumlarını
nasıl
keşfedip
geliştirdiğini
açıklamaya
çalışmaktır

* Araş. Gör.
İ.Ü. İktisat Fakültesi

nışlarındaki tutarsızlıklar, değişen veya çatışan amaçlarıyla yahut içinde bulundukları durumu yanlış anlamalarıyla açıklanır. Yaşamlarımızda hepimiz bu tip olaylarla o ya da bu zaman karşılaşmışızdır ve bunları başkalarında da gözlemlemek her zaman için mümkündür, ancak ne kendimizi ne de gözlemlediğimiz kişileri "irrasyonel", gerçeklikten kopuk ya da gelişigüzel hareket eden insanlar olarak düşümemiz. Bu anlamda insanların geniş anlamda rasyonel olduğu fikrinin bize nasıl insan davranışlarıyla ilgili hayli ilginç bir çerçeve sunduğunu ya da açıklama gücü çok yüksek bir hipotez oluşturduğunu görmemiz de oldukça güçtür. Bu genel rasyonellik türünün kendi çıkarı peşinde olan insanların davranışlarını sınırlandırdığını iddia etmek güçtür. Dolayısıyla bu geniş anlama göre çıkarlarına ters düşse dahi kişinin daha büyük amaçlarına hizmet eden davranışlarda bulunması rasyoneldir. Bu tür bir rasyonellik anlayışıyla dini veya estetik hedefler geliştirmek de tutarsızlık arz etmemektedir.

Öte yandan iktisatçılar çok daha dar bir rasyonellik tanımı yapmaktadırlar. Bir iktisatçıya göre rasyonel karar veren bir kimse *optimumu* seçer, yani amacına uygun olan herhangi bir davranışın değil amacına *en uygun* davranışın peşindedir. Bir iktisatçıya göre rasyonel bir karar alıcı bilgiyi Bayezyen istatistik yöntemine göre işler. Dahası, iktisatçının rasyonel karar alıcısının amaçları, doğrudan maddi mal ve hizmet tüketimine indirgenebilir olmalıdır. Bu "midesine düşkün bir rasyonellik" (ki kimi insanlar haklı olarak bunu daha ziyade irrasyonel bulabilirler).

"Tam" (optimizasyonu ve bütünlüklü bir rasyonelliği sağlayan) bir hipotez oluşturma girişimleri esnasında çıkan *anormallikler* ve gelişmeler, bazı düşünceli iktisatçıları rasyonellik varsayımını gözden geçirip yeniden geliştirmeye yönlendirdi. Örneğin Herbert Simon "sınırlandırılmış rasyonellik" nosyonunu geliştirdi. Buradaki fikir, insanların tam bir optimizasyon ilhamıyla yola çıkmalarına karşın "tatminkar" ya da sezgisel tahminlerine göre "yeterince iyi" olan daha az optimal olabilecek olan amaçlardan geçerek hedeflerine ilerlemeleridir. Simon ve James Buchanan da bununla ilişkili olan "prosedürel rasyonellik" kavramını ileri sürmüşlerdir. Buna göre aktörlerin rasyonel davranarak sezgisel yöntemler gibi prosedürel metodlar geliştirecekleri ve bu rasyonel olduğu varsayılan prosedürlerin sonuçlarını kabul edecekleri ve her bir prosedürün genel bütüne etkilerinin çözülmenmeye çalışılmayacağı var-

sayılmaktadır. Prosedürel rasyonellik bazı versiyonlarda modern kapitalist toplumun genellikle öncelikle prosedürlerin ve kuralların ardına gizlenen politik, yasal ya da iktisadi kurumlarının altında yatan rasyonel bir tamliğin "böyle işte" hikayesiyle son derece uyumlu görünmektedir. Ne yazık ki Amartya Sen'in ve diğerlerinin de işaret ettiği üzere pratik uygulamalarında bütünlüklü ve prosedürel rasyonellik arasına net bir sınır koymak oldukça güçtür.

Tam ve bütünlüklü bir rasyonellik söylemi "rasyonellik" in insan davranışının genel teorisinin analitik bir parçası gibi görünmektedir. Ancak bu bir illüzyona dönüşmektedir. Aslında tam ve bütünlüklü bir rasyonellik hipotezine ulaşmanın mümkün olduğu *tek* teorik zemin tam anlamıyla sağlanmış rekabetçi bir iktisadi denge durumudur. Rekabetçi dengenin varsayılan koşulları altında (tam bilgi, piyasa denge fiyatı, yoğun rekabet) çıkarını maksimize eden tümüyle rasyonel aktör, faydasını maksimize ederken bütçe kısıtı sorunuyla karşılaşır ki bu en azından belli durumlarda çözülebilecek bir problemdir. (Bazı durumlarda Peter Albin ve Kumaraswamy Vellupillai'nin de işaret ettiği gibi optimal talep sepetinin hesaplanması işi problematik olabilir.) Sonuç olarak rekabetçi denge çok sayıda rasyonel aktörün çatışan amaçlarını uzlaştırır ve dahası rasyonel birey teorisinin felsefi gerekliliklerini de karşılar görünmektedir.

Ancak erişilen rekabetçi dengenin varsayımlarından herhangi birini yumuşattığımızda rasyonelliğin formüle edilmesi ile ilgili ciddi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, rekabetin mükemmel olmaması halinde ajanlar arasındaki stratejik etkileşimler önem kazanır, rasyonellik varsayımları altında öngörülerde bulunmak oldukça güçleşir. Bu "oyun teorisi"nin alanıdır. Sorun şu ki stratejik durumlarda rasyonel davranış diğer ajanların davranışlarına bağlıdır, ki bu sonsuza uzanan bir süreçtir. Bugünlerde bu problemlere yaklaşmak için izlenen en popüler yol "Nash dengesi"nin keyfi ve desteksiz (karşılıklı en iyi cevap) varsayımını içerir, ki bu da basitçe ekonominin genel halinin birbirleriyle çatışan ajanların rasyonel davranışlarıyla uyumlu olduğu iddiasına dönüşür. Tam rekabet sağlanması halinde piyasanın dengeye gelmesiyle ilgili varsayımı yumuşattığımız takdirde de benzeri sorunlar ortaya çıkacaktır. Eğer fiyatlar piyasanın dengeye gelmesini sağlamıyorsa, rasyonel olduğu varsayılan aktör fazla ve kıtlık ihtimallerinde göz önüne alarak rasyonelleştirmenin kurumsal yöntemle-

Genel
rasyonellik
türünün
kendi
çıkarı
peşinde
olan
insanların
davranışlarını
sınırlandığını
iddia
etmek
güçtür

rini oluşturmaktadır. Bu problemlerle baş edebilmek için teorisyen ya akılcılaştırma süreciyle ilgili teorik denemelerin tüm amacını tehlikeye atan *ad hoc* varsayımlarda bulunmalıdır ya da yeniden az önce üzerinde durduğum sorunları gündeme getirecek dengenin dışındaki stratejik etkileşimleri ileri sürmelidir. Benzer şekilde tam rekabetçi dengede tam bilgi varsayımından biraz uzaklaşmak dahi çözülemeyen ve rasyonel seçim iktisadi çerçevesinde çözülebilecek gibi de görünmeyen karışıklıklara yol açmaktadır. Tam bilgi varsayımı altında ekonomide birbirini etkileyen tüm ajanların belirsizlikler üzerinden bu belirsizlikleri takip eden aynı olasılıklara ulaşmaları mümkündür. Ancak tam bilgi olmadığı durumda teorisinin, piyasa davranışlarından ve piyasa fiyatlarından ajanların birbirleri hakkında ne öğrenebileceği sorunuyla başa çıkması gerekir. Biri diğer ajanların davranışlarını etkileyecek stratejik manipülasyonu yönlendirse bile bu çözülmesi kolay bir sorun değildir. Stratejik manipülasyon olasılığı karşısında tüm stratejik etkileşim problemleri daha da bilerek geri dönecektir.

Rasyonel aktör yaklaşımının/teorisinin sınırlarının fark edilmesi daha az iddialı (güçsüz) rasyonellik varsayımlarının geliştirilmesinin ardındaki en önemli nedenlerden biri olmuştur. "Sınırlandırılmış rasyonellik" ve türevlerini yansıtan umut, tam rasyonelliğe ilişkin paradoksları ve anormalliklerin, iktisat ile tam rasyonellik felsefi geleneği arasındaki ilişki kopmaksızın bertaraf edilebilmesidir. Gene de rasyonelliğin bu geliştirilmiş türleri tam rasyonelliğin kavramlarına yönelik temel bir eğilimi içlerinde barındırmaktadırlar. Tipik sınırlı rasyonellik söylemi tümüyle bütünlüklü (full substantive) rasyonelliğin öngördüklerinden farklı davranışlarla sonuçlanan özel varsayımlarıyla ilgilenir, ve böylelikle tam rasyonellik teorisinin özgül durumlarını açıklayabilir. Bu anlamda sınırlandırılmış rasyonellik, rasyonellik teorisine olay-döngüsel¹ bir eklemedir ve kendini tümüyle bütünlüklü rasyonelliğe ilişkin sonuçlardan sapmaların dışında tanımlamaya çalışır. Sınırlandırılmış rasyonellik gözlenebilen davranışları açıklamakta hatırı satılır bir başarı elde etmiştir. Ancak tam rasyonelliği geliştirmek suretiyle "tekleştirilmiş" bir sınırlandırılmış rasyonellik teorisine ulaşmanın birçok olası yolu olmasına karşın bu açıklayıcı bir çerçevenin deskriptif (açıklayıcı) bir dile dönüştürülmesi eğilimini taşır. Dahası, modern dünyada insanların nasıl davrandığını anlamaya ve açıklamaya yönelik faydacı yaklaşımıyla, sınırlan-

rılmış rasyonellik, modern dünyanın kurumlarının rasyonelleştirilmesi projesinin üzerinde durmaktan uzaklaşmaktadır. Örneğin, rekabet piyasası dengesi ile kaynakların etkin dağılımı arasında bir ilişki olduğunu iddia eden Temel Refah Ekonomisi teoremlerinin sınırlandırılmış rasyonellik söylemi içinde mantiken yeri yoktur. Bu nedenle rasyonel aktör teorisi paradigmasını merkez almasına ve ona yakınlığına rağmen, özellikle sosyal olguları açıklama yaklaşımında olayları bireysel davranış farklılıklarına indirgemesi nedeniyle iktisat hiyerarşisi içinde belirleyicilikten uzak ve zayıf bir konumda kalmaktadır.

3. rasyonel aktör programının metodolojik tuzakları

Rasyonel aktör teorisi kendisini, olgulara işaret eden birey davranışlarıyla sosyal olguları açıklamanın bir yolu olarak tanıtmaktadır. (Sosyal bilimlerde bir *mikrobulgular* yaklaşımı olma arzusundadır.) Ancak bu tür tutarlı bir açıklamalar toplamını korumak ve bunun içinde rasyonellik hipotezine bütünlüklü bir rol vermek oldukça güçtür.

Öncelikle bütünlüklü rasyonelliğin daha katı versiyonları gözlenebilir birey davranışıyla açıkça *çelişmektedir*. Rasyonel aktör teorisini ilk *yorumlama girişimlerinden* bu yana konuyu *ciddiyetle* takip eden biri için bu gerçek gün gibi ortadadır. İnsanlar bilgiyi kullanma ve seçim yapma konusunda sık sık tutarsız davranırlar. İnsanlar, içlerindeki çelişkileri çözmeksizin çok farklı *motivasyonlarla* hareket ederler, ki bu *motivasyonlar* arzular, kimlik meseleleri ve dini değerler gibi maddi tüketime indirgenemeyecek değerlerdir. John Konlinks son 20-30 yılda akademik ve bilimsel literatürde belgelenen bu geniş yelpazeye yayılan anormallikleri özetlemektedir. Rasyonel seçim teorisinin çürütülmesi beşeri bilimlerde ulaşılan gerçekten belirleyici birkaç sonuçtan biri gibi görünmektedir.

Bu karşıt kanıtlar yığınıyla başa çıkmak için rasyonel aktör teorisi, bir teorisinin öngörülleri öyle ya da böyle doğru olduğu sürece varsayımlarının doğru olmasının ya da olmasının fark etmeyeceği (Milton Friedman'ın ileri sürdüğü "F-burgusu") gibi sorgulanabilir bir felsefi duruş ve Daniel Kahneman'ın laboratuvarında bir dizi "miş gibi" iddiası altında bireylerin farklı rasyonellik postullarına uygun davranışlarından yola çıkarak gerçekten piyasa ile yüzleştiklerinde de hala rasyonel olacaklarının iddia edilmesi gibi bir dizi asıl rotadan sapıran strateji geliştirmiştir.

**Rekabetçi
denge
çok
sayıda
rasyonel
aktörün
çatışan
amaçlarını
uzlaştırır ve
dahası
rasyonel
birey
teorisini
felsefi
gerekliliklerini
de
karşılar
görünmektedir**

Ne yazık ki rasyonel aktör teorisinin "çe-
kirdeğini" korumak için geliştirilen bu stratejiler
onun açıklayıcı bir çerçeve sunma iddiasını
zayıflatmaktadır. Sorun, bu stratejilerin bilim
felsefesi jargonuyla müdahaleci yardımcı hi-
potezleri² toplamak suretiyle rasyonellik hi-
potezinin gözlenen gerçek davranışlardan gittik-
çe uzaklaşmasına neden olmalarıdır. Bu du-
rumda rasyonellik iddiası uygun bir model ile
herhangi bir gözlenen davranışın rasyonelleş-
tirilebilmesi gibi totolojik bir hal almaktadır. İktisat
teorisinin en üst soyutlama düzeyinde bu
çelişki, uygun bir şekilde tanımlanmış rasyo-
nel-aktör ekonomisinden yola çıkarak herhan-
gi bir talep davranışının bütçe kısıtı ile uyumlu
olacağını gösteren Debreu-Mantel-Sonnens-
chein teoremlerinde görülmektedir.

Madalyonun bir diğer yüzü ise rasyonellik
hipotezinin en güçlü halinin dahi gerçekten
test edilebilir uygulamalarının olup olmaması-
dır. Çalışkan iktisatçılar rasyonellik postulası
içinde insan davranışlarının hemen hepsini
hatta madde bağımlılığı gibi gözlenebilir (kelime-
nin dar ve günlük anlamıyla) irrasyonellik-
lerini dahi açıklayabilecek modeller geliştirme
becerilerini ilerlettiler. Bu gözlem, bilimsel rasyo-
nellik hipotezinin teorilere hiçbir gerçek sı-
nırlama getirmedeği düşünüldüğünde tüm bu
rasyonellik tartışmalarının bir gölge dövüşün-
den mi ibaret olduğu sorusunu gündeme geti-
riyor. Sadece bilimsel pratik açısından bakıldı-
ğında, her ne kadar rasyonel aktör teorisi ba-
kışıyla yoğunlaşmış makaleleri düzenli olarak
reddeden prestijli dergilerde akademik katkıları
ayrıştırmak/süzme için kullanılsa da rasyo-
nellik karşı duyulan bu iktisadi fetiş estetik
bir tercih gibi görünmektedir. Bu açıkça keyfi
olan estetik, modern toplumu bağımsız ve
"doğal" olarak çatışan çıkarları olan bireylerin
karşı karşıya gelmesinin rasyonel bir sonucu
olarak sunma çabası anlaşıldığında çok daha
anlamli görünmektedir.

4. rasyonellik anlaşmazlıkları/tartışmaları

Amartya Sen 1995 American Economic
Association'a (Amerikan İktisadi Derneği)
Başkanlık Hitabında rasyonel aktör projesinin
içinde taşıdığı tümüyle mantıki tartışmaları gü-
zel bir şekilde özetleyerek altını çizmiştir. Sen,
kurnazlık ederek rasyonel aktör teorisinin en
çetrefil sorunu olan sosyal seçişle ya da bir
başka deyişle çatışan bireysel amaçların tek
bir sosyal tercih altında toplanması sorunuyla
başlamıştır. Bu rasyonellik söylemi için kritik
bir noktadır, zira tümüyle rasyonel bireylerden

sosyal olarak irrasyonel bir sonuç çıktığını id-
dia etmek modern toplumun çelişkilerini rasyo-
nelleştirmek açısından pek faydalı olmayaca-
ktır, ki bu tam da rasyonel aktör teorisinin
mantıksal labirentlerindeki yollardan birinin
vardığı sonuçtur.

Sen'in (Kenneth Arrow'un tartışmalarını
takiben) tanımladığı sorun, farklı tercihleri
olan bireylerden oluşan bir toplumun bireylerin
tercihlerine uygun tutarlı bir tercihler sıralama-
sı olmamasına karşın (örneğin herkesin ter-
cihlerinin kesiştiği durumda, Pareto-iyileştirici
değişiklikler yapılması gibi) bunlardan herhan-
gi birinin tercih sıralamasını da değiştirmeye-
ceğidir. Bu paradoks bu hayali toplumun ha-
yali bireylerinin çıkarlarının çatışması dışında
hiçbir somut özelliklerinin olmamasından kay-
naklanmaktadır. Dolayısıyla bir çok gerçek ça-
tışma durumunda bu özellikleri bir uzlaşma
zemini oluştururlar. Örneğin, partilerin devam
eden bir etkileşim çerçevesinde taahhütte bu-
lunması, gerçek ilişkilerini yansıtan karmaşık
bir bağımlılıklar ağının varlığı, rasyonel seçiş
senaryosunun dışında bırakılmıştır.

Sosyal seçiş olgusu rasyonel aktör yakla-
şımının çelişkilerine oldukça sert bir şekilde
işaret eder, ancak herhangi bir problem hak-
kında da tatminkar bir çözüm üretebilme be-
cerisinden şüphelenmek için ciddi nedenler
mevcuttur. Rasyonel aktör programı *metodo-
lojik olarak bireyseldir*, dolayısıyla sosyal olgu-
lara ilişkin açıklamaları ancak bireylerin açık-
lanabilir etkileşimlerinin sonucu olması halin-
de anlamlı kabul etmektedir. Yukarıda belirtti-
ğim gibi, yine de bu programın uygulanabilirli-
ği ancak fiyat mekanizmasıyla bireylerin çatı-
şan amaçlarının uzlaştırıldığı rekabetçi den-
genin yakalanmasıyla mümkündür. Ancak da-
ha yakından incelendiğinde, genel denge teo-
risinde gerçekleşenin bu olup olmadığı da o
kadar da net değildir. Çünkü teorisinin hiçbir di-
namik bütünleyeni yoktur, rasyonel bireylerin
denge fiyatlarına nasıl ulaştığına ilişkin hiçbir
hesaplama yoktur. Aslında denge fiyatlarını
somut olarak kimin oluşturduğuna ilişkin hiçbir
tartışma yoktur. Eğer bireysel ajanlara bu rol
yüklenirse (fiyat koyucular, fiyat koyabilme
güçlerinin stratejik avantajlarından faydalana-
bilecekleri için), denge artık tam rekabet den-
gesi olmayacaktır. Genel denge teorisi fiyat
oluşumu sürecine ilişkin bir karşı dinamik
oluşturmak için bir başka "keyfi" hikaye olan
Walras'ın mezar taşını ileri sürmektedir. Ancak,
gerçekten güçlü merkezleşmiş hayali bir aja-
nın müdahalesiyle sürdürülebilir bir sosyal

Tipik
sınırlı
rasyonellik
söylemi
tümüyle
bütünlüklü
rasyonelliğin
öngördükle-
rinden
farklı
davranışlarla
sonuçlanan
özel
varsayımlarıyla
ilgilidir,
ve
böylelikle
tam
rasyonellik
teorisinin
özgöl
durumlarını
açıklayabilir

etkileşim görüntüsü (rekabetçi denge) özü itibariyle bireyci midir? Rekabetçi denge, bireysel olarak rasyonel ajanların etkileşiminin akla yatkın bir sosyal sonucu olarak ortaya çıktığı kadar merkezi kaynak dağılımının da yansıması değil midir?

Genel denge teorisinin ortaya çıktığı tarihsel konjonktüre baktığımızda teorisinin kalbindeki bu garip belirsizlik belki daha anlaşılabilir olacaktır. Genel Denge teorisinin önemli bir dalını Oskar Lange ve Abba Lerner'in "piyasa sosyalizmi" oluşturmaktadır. Bu söylemin tüm esprisi rekabetçi piyasa dengesini ve kaynakların sosyalist dağılımını iki sistemin birbirinden ayrıştırılamayacağını gösterecek şekilde sunmasıdır. Bu iktisadi şifreyi iki yönde de yorumlayabiliriz. Bir yandan sosyalist bir ekonominin de aynı kapitalist bir ekonomide olduğu gibi bir kaynak dağılımını yakalayabileceğini kanıtlamaya çalışırken, diğer yandan (belki biraz daha ideolojik bir güdülenmeyle) kapitalist bir ekonominin de teorik bir sosyalist ekonomiyle aynı kaynak dağılımını sağlayabileceğini kanıtlamaya çalışmaktadır. (Bu daha çok etkinlik açısından ele alınmaktadır. Ancak piyasa sosyalizmi teorisi de, sosyalizmde dağılım meseleleri ile ilgili bir rota sağlama konusunda neoklasik iktisatın kapitalizm için yaptığından daha ötesine geçememektedir.) Bu söylemin bireysel ve korporatist açıklamaları arasındaki metodolojik ayırmadan geriye bir şeyler kaldı mı?

Bu mantıksal tartışmalar Kantçı geleneğe sıkı sıkıya bağlı olan rasyonel aktör teorisi üzerinde kalıcı etkiler bırakmaktadır. Aslında, (Sen gibi en ehil uygulamacılarından birinin bertaraf etmeye çalıştığı) teorik iktisat söylemi Kantçı felsefenin bir dalı olarak görülebilir.

5. umursamazlık perdesinin ardında

Rasyonel aktör teorisinin medarı iftiharlarından biri, toplumu oluşturacak ve her birinin sosyal etkileşimlerin toplumsal yönetiminin kurallarının belirlenmesinde somut katkısı olacak olan bireylerin bir umursamazlık perdesinin ardında müzakerede bulunabileceklerini varsaymasıdır. (Bu kurallar her zaman modern kapitalist toplumların kurallarına benzer eğilimindedirler; demokratik siyasi kurumlar çerçevesinde mülkiyet hakları bugünkü dünyamızı yansıtır şekilde resmi eşitlik ve genel eşitsizlik yaratarak çetrefil bir karışım meydana getirirler.) Bu fikirle ilgili benim her zaman aklıma takılan şey onları çatışmaya sokacak sosyal olarak belirlenmiş herhangi bir özellikleri olmadığına göre neden bu umursa-

mazlık perdesinin ardında çıkar çatışmaları olduğunu varsaymamız gerektiği olmuştur.

Rasyonel aktör kuramının/iktisadının önemli bir bölümünün son derece yavan ve soyut olmasına (ve hayali bir dünyada hayali bireyler arasındaki etkileşime duyduğu saplantılı ilgisine) karşın bu yöntem şimdiye değin tecrübe ettiğimiz durumların fark edilmesi ve anlaşılması açısından bir belirsizlik yaratmıştır. Hayali pastalarını nasıl paylaşacakları konusunda sürekli sorun yaşayan hayali rasyonel aktörler, kapitalist sosyal kurumlar bağlamında hareket eden gerçek, kanlı-canlı insanların silik ve karikatür taklitlerini andırmaktadır. Bu gerçek insanlar çok daha somut koşullarla karşı karşıyadır. Hayali pastadan çok piyasayı veya siyaseti olarak belirlenmiş mali destekleri paylaşmaları gerekmektedir. Aslında bu gerçek insanlar bir umursamazlık perdesi ardında hareket etmezler. Her biri belli bir sosyal bağlam içinde gerçek kişisel deneyimlerle donanmıştır, belli bir tarihsel sürecin ürünüdürler. Kesinlikle "doğal" olarak oluşmuş bireyler değildirler.

Aslında klasik politik iktisatçıların bildiği üzere gerçek ajanların içinde bulunduğu bağlam, ürünlerin mallar/metallar olarak değiştirilmesi esnasında sürekli olarak evrilen ve gelişen işbölümüdür. Bir kez (son derece açık olmasına karşın rasyonel aktör teorisi söyleminde çarpıcı bir şekilde yer verilmeyen) bu gerçeği kabul ettiğimiz takdirde etten kemikten insanların neden çıkar çatışması yaşadıklarını görmek güç olmayacaktır. Her biri karmaşık işbölümünün farklı bir noktasında olduğundan, kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte farklı sınıfsal pozisyonları temsil edeceklerdir. Dolayısıyla rasyonel aktör teorisinin gelişmemiş başlığı modern kapitalizmin gerçek tarihsel gelişimidir. Bu bağlamda hem çıkar çatışmalarının kaçınılmazlığı hem de bunların uzlaştırılabilme ihtimali çok daha anlaşılır bir hal almaktadır. İşbölümünün herhangi birinin diğeri olmadan gelişmesi olanaksız olan hem işbirliğine hem de bağımsızlığa dayanan bir yönü vardır, ayrıca herhangi bir sektörün veya sınıfın çıkarının bir başkasıyla kesişmesi nedeniyle de çatışmacı ve çelişkili bir yönü vardır.

Öte yandan rasyonel aktör teorisinin söyleminin merkezini oluşturan bencil davranışın bu şekilde kurgulanmasının modern kapitalist toplumdaki sosyal ilişkilerin bir ürünü olduğunu da görebiliriz. Malların ve paranın sosyal işbölümünün devamlılığını ve gelişimini yönlendiren değerler olarak ortaya çıkması, kaçınılmaz olarak insan eylemlerine kantitatif bir

Rasyonel
aktör
teorisi
kendisini,
olgulara
işaret
eden
birey
davranışlarıyla
sosyal
olguları
açıklamanın
bir yolu
olarak
tanıtmaktadır

yön kazandırmıştır. Kişisel çıkar gibi belli bir noktadan bakarak değerlendirme eğilimi de aynı şekilde bu sosyal ilişkilerin bir sonucudur. Buradaki mesele, doğrudan gerçek bir olgu olmasına rağmen, modern toplumun kişisel çıkar doğrultusunda olmayan davranışları cezalandırması değildir. Buradaki can alıcı nokta, kapitalist sosyal işbölümü mantığının kişilerin kendi çıkarlarını tutarlı sonuçlara ulaşacak şekilde ortaya koymalarını gerektirmesidir. Kişisel çıkar ile mevcut ekonomik etkileşimler arasındaki sınırları bulandırma girişimleri kendi kendilerini bozguna uğratacak ve yenilgiyle sonuçlanacaklardır. Öte yandan, "benimki benimdir ve seninki de senin" mantığı sosyal ilişkiler için bir zemin hazırlamakta, fiyatların oluşmasını sağlamakta, değişimi yaratmakta ve bu şekilde ilerlemeyi sağlamaktadır. Sosyal zenginliğin belli bir kesiminin bir başkasına ait olması düşüncesine dayanan altruizm ve biri adına bir şeye katlanmak sayesinde dünyanın daha iyi bir yer olacağı anlayışına dayanan filantropi gibi değerlere dayanan düzenlemeler, bu temel soruların çözülmesinden sonra gündeme gelmektedir.

6. rasyonellik ve ideoloji

Hegelyen anlamda rasyonellik kavramı modern kapitalist toplumdaki ilişkileri tek tarafı olarak yansıtmaktadır. Rasyonel aktör teorisini sınırlayan şey "doğal" gelişimleri içinde sınırlı kaynaklar konusunda varoluşsal sorunlar yaşayan bireylerin, bunları modern kapitalist toplumun kurumsal yapılarına veya ona benzer şeylere rasyonel olarak yansıtabilecekleri varsayımdır. Ancak konulara bu şekilde yaklaşmak, modern kapitalist toplumun ve onun sosyal ilişkilerinin aslında "rasyonel" ve (maliyet hesabı yapan) bireyi nasıl oluşturduklarını sistematik olarak göz ardı etmeyi beraberinde

getirecektir. Rasyonel aktör teorisinin, statik özelliği, mantıksal sapmaları, sonsuz geri dönüşel argümanlar karşısındaki kırılganlığı, ilerleyen somut bir araştırma programı geliştirmekteki başarısızlığı gibi son derece iyi bilinen sınırlılıklarının tüm nedenleri bu çıkış noktasında aranabilir.

Modern kapitalist toplumun kurumlarını sosyal yaşamın kaçınılmaz ürünleri olarak kabul etmemizi sağlamak üzerine kurulan rasyonel aktör teorisinin ideolojik söylemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Louis Althusser bu ideolojik konuyu derin bir kavrayışla özne bireyin "gensoru/istizah"³ olarak tanımlamaktadır. İdeoloji bizi yönlendirir ve sosyal gerçeklikle olan ilişkimize hayali bir bütünlük sunar. Rasyonel aktör teorisini bizleri özneler olarak tanımlar, "rasyonel" olduğumuzu söyleyerek bizi över, ancak nihayetinde özgürce yaratma şansımız olsaydı (ki elbette böyle bir şansımız yok) sadece biraz dah iyi ya da biraz daha kötü bir benzerini yaratabileceğimizden, dünyayı bize tanıttığı gibi kabullenmekten başka seçeneğimiz olmadığına bizi inandırır.

Rasyonel aktör teorisinin tutarsızlıklarının ve sınırlılıklarının üstesinden gelen bir sosyal bilim yaratmak kolay olmayacaktır. Elbette ki bu yönde ilerleme sağlayabilme için "alışıl-gelmiş" bilimsel özeleştirme sürecine güvenemeyiz. Ampirik sapmaların birikimi veya mantıksal yetersizliklerinin eleştirilmesi mucizevi bir şekilde rasyonel aktör teorisinin gücünü kaybetmesine neden olmayacaktır, çünkü onun gücü son kertede açıklamalarının tatminkarlığına veya mantıksal tutarlılığına dayanmaktadır. Daha üretken bir ekonomi çok daha farklı yaşamamızı gerektirecektir. Hegel'in de söylediği gibi, bu daha farklı düşünmek demektir çünkü nihayetinde daha farklı düşünenler daha farklı bir hayat yaşayacaklardır.

Bilimsel
rasyonellik
hipotezinin
teorilere
hiçbir
gerçek
sınırlama
getirmediği
düşünüldü-
günde
tüm
bu
rasyonellik
tartışmalarının
bir
gölge
dövüşünden mi
ibaret
olduğu
sorusunu
gündeme
getiriyor

kaynakça:

Louis Althusser, 1972, *Lenin and Philosophy*, New York: Monthly Review Press.

John Conlisk, 1996, "Why Bounded Rationality", *Journal of Economic Literature* 34 (2), 669-700.

Duncan K. Foley, 1998, Introduction (chapter 1) in Peter S. Albin, *Barriers and Bounds to Rationality: Essays on Economic Complexity and Dynamics in Interactive Systems*, Princeton: Princeton University Press.

Amartya Sen, 1995, "Rationality and Social Choice", *The American Economic Review* 85 (1), 1-24.

Herbert A. Simon, 1978, "Rationality as Process and as Product of Thought", *The American Economic Review* 68 (2), 1-16.

Herbert A. Simon, 1979, "Rational Decision Making in Business Organizations", *The American Economic Review* 69(4), 493-513.

Kumaraswamy Vellupillai, 2000, *Computable Economics*, Oxford: Oxford University Press.

dipnotlar:

- 1) *olay-döngüsel* İngilizce'deki *epicyclic* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.
- 2) *müdahaleci yardımcı hipotez* kavramı İngilizce'deki *intervening auxiliary hypothesis* kavramının yerine kullanılmıştır.
- 3) *"gensoru/istizah"* İngilizce'deki *"interpellation"* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

Kartlar Şirketten!

İş gezisine çıkan çalışanlarınıza nakit yerine,
Garanti Shop&Miles Business Card, Garanti Corporate Card
ya da Garanti Business Card'dan birini verin.
Hem ayrıntılı raporlama ile harcamaları kontrol edin,
hem de bir ay sonra ödeyin, rahat edin.

Ayrıca Garanti Şirket Kartları'nızın güvenliğini de dert etmeyin.
Kapsamlı sigorta, şirketinizi ve kart kullanıcılarını güvence altına alır.

Çalışanlarınız iş gezisindeyken, içiniz rahat olsun.
Nasıl olsa kartlar şirketten.

Ayrıntılı bilgi: garantiticaretkartlar.com ve Alo Garanti 444 0 333

İFMC Kredi Kartı'nızla yaptığınız her harcama "İktisatlılar Evi"ne destek demek.

**İktisat Fakültesi
Mezunları Cemiyeti
üyelerine özel,
CardFinans özelliklerine
sahip kredi kartı:
İFMC Kredi Kartı.**

İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti üyelerine özel IFMC Kredi Kartı'yla hem çok özel avantajlardan yararlanacak, hem de kredi kartınızı kullandıkça, hiçbir ek ödeme yapmaksızın "İktisatlılar Evi"ne destek sağlayacaksınız. (Finansbank, İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Kredi Kartları ile yapılan harcamaları, "İktisatlılar Evi" destek fonuna bağış olarak aktarmaktadır.)

Her Karınca IFMC Kredi Kartı kullandıkça, "İktisatlılar Evi" kısa sürede hayat bulacak...

İFMC Kredi Kartı'yla Türkiye'de ve yurtdışında tüm harcamalarınızı yapar, CardFinans'ın "avantaj işareti"ni gördüğünüz her yerde, çok özel indirimlerden, çok özel taksitlerden, çok özel avantajlardan yararlanır, kartınızı kullandıkça para yerine geçen ParaPuan kazanırsınız.

FINANSBANK
SUISSEDEUTSCHLAND
HOLLANDTURKEY

İFMC Kredi Kartı başvurusu yapmak için herhangi bir Finansbank şubesine uğramanız, 444 0 900'den Telefon Bankacılığı'nı aramanız ya da www.finansbank.com.tr'den İnternet Bankacılığı'na girmeniz yeterlidir.

Telefon Bankacılığı: 444 0 900
İnternet Bankacılığı: www.finansbank.com.tr • www.cardfinans.com.tr